

WWW.TIDSKRIFTENRESPONS.SE

RESPONS

RECENSIONSTIDSKRIFT FÖR HUMANIORA & SAMHÄLLSVETENSKAP

NUMMER 1 · MARS 2022 · PRIS 89 SEK

I FOKUS

FÖRSTÅR STADEN LANDET?

ISBN 978-91-87175-60-2

9 789187 175602 >

PRENUMERERA PÅ **TIDSKRIFTEN RESPONS** 6 NUMMER FÖR BARA **448 KR** DIGITAL PRENUMERATION FÖR **298 KR**

”Varje gång Respons kommer med ett nytt nummer känner jag mig lite rikare. Temana är alltid angelägna, sakprosan behandlas med stor kunskap och skribenterna argumenterar så där lågmäلت som man bara kan göra när man litar på läsekretsens intelligens. (...) Åttionio kronor sex gånger om året, det är inte mycket pengar för denna tankemässiga skatt.”

Åsa Linderborg i Aftonbladet Kultur
om Respons 1 april 2019

”I varje arbetsrum där man tar humaniora och samhällsvetenskap på allvar kommer den att bli obligatorisk. Genom Respons kommer man att kunna hålla bättre koll, helt enkelt”

Mikael R Karlsson, Borås Tidning

Recensioner, internationell utblick, notiser, intervju, essä, m.m.

Tidskrift för recension och diskussion av facklitteratur

En svensk motsvarighet till tidskrifter som

THE NEW YORK REVIEW OF BOOKS & THE TIMES LITERARY SUPPLEMENT

WWW.TIDSKRIFTENRESPONS.SE/PRENUMERERA

Till metropolen anländer man när alla coola människor gått hem

Av Urban Lundberg

OM JAG SKULLE välja ett ledmotiv till ungdomens vandringsår får det bli popbandet Spacemen 3:s klassiker *Big City (Everybody I Know Can Be Found Here)* från 1991. Ännu i dag, när livet svalnat i en stilla medelålder, kan jag höra Jason Pierces hypnotiska mässande: "Big city, bright lights, cool, cool people".

Hur jagade man inte efter det där? Hur ofta blev man inte besviken? Till metropolen anländer man typiskt för sent, när lamporna släckts och alla coola människor gått hem. I stället fastnar man bland de andra. De som inte är en del av atmosfären, utan förstör den när de blir för många. Det må vara turistkocken i Quartier Latin, hippieromantikerna i Haight-Ashbury eller optionsmäklarna i Williamsburg eller på Södermalm. Att uppleva de organiska ögonblicken när allting hände såsom de framskyftar i Jenny Danielssons, Magnus Halldins och Gustaf Marcus artiklar till detta Responsnummer är få förunnat.

Nu hör det till livet i en storstad att klaga på att den blivit alltför pråktig, alltför själlös, eller tagits över av glädjelösa stadsplanerare i maskopi med cyniska marknadsaktörer. Men möjligen är problemen mer sammansatta denna gång. Som framgår av Erik Westholms "I fokus"-essä (s. 16) om klyftan mellan stad och land är det som om själva motorn börjat hacka. Dels är det kostnaderna. Dagens flanörer har knappast tid att förlora sig i det flödande människomyllret. De tvingas jäkta runt på samma överhettade bostadsmarknad som alla andra. Dels är det tidens allvar. Nu saknas inte idéer om den gröna staden med allt vad det innebär av djärva arkitektoniska visioner och förståndiga

konsumtionsmönster, men i slutänden är det svårt att befria sig från tanken att den urbana livsformen inte längre är förenlig med planetens framtid. Vår tids utopier, verkar det som, måste med nödvändighet utspelas bortom staden, i provinser som sedan länge är uttraderade från framtidstänkandet. Kanske är det därför som den landsbygd som Erik Westholm finner i den svenska bokskörden rymmer så motstridiga budskap.

”Dagens flanörer har knappast tid att förlora sig i det flödande människomyllret.”

A ENA SIDAN framställs landsbygden som en räddning. Det är där man finner vidsträckta skogar, biologisk mångfald och det enkla livet i samklang med IPCC:s senaste klimatrappport. Å andra sidan förebådar den katastrofen; det är utanför storstäderna populismen får

fäste, där trångsynta ungarlar i dieseldrivna pickupper skjuter vargar och envisas med att hugga ned träd och plantera monokulturer. Ur det urbankoloniala perspektiv som Westholm urskiljer är det inte alltid landsbygden i sig som förskräcker utan snarare dess människor. Det hänger liksom inte ihop, perspektiven skevar. Till detta skall läggas att Jason Pierces hypnotiska mässande knappast avtagit på senare år. Möjligen har volymen skruvats ned något snäpp. Men så länge det finns vindpinad glesbygd, dystra förorter, inskränkta bygemenskaper och anonyma villakvarter kommer ungdomar att resa på sig och vandra mot det glittrande ljuset.

Ingen regionalpolitik i världen kan hejda den rörelsen.

Innehåll

Noterat	6	Politik & samhälle	
Reportage	9	Nils Melzer	
Pandemipromenad i Los Angeles konstscen av Jenny Danielsson		<i>Fallet Julian Assange</i> – En historia om förföljelse Recensent Ove Bring	36
Essä	12	Jens Rydström & David Tjeder	
Japansk italienare lade grunden till det svenska spelundret av Torbjörn Elensky		<i>Kvinnor, män och alla Andra</i> – En svensk genushistoria Recensent Christina Douglas	39
I fokus		Ludvig Beckman	
Urbankolonial safari på den svenska landsbygden Av Erik Westholm	17	<i>All makt åt folket</i> – Om en bortglömd idé Åsa Wikforss & Mårten Wikforss	
Konstarna & medier		<i>Därför demokrati</i> – Om kunskapen och folkstyret Recensent Olof Hallonsten	41
Carl-Johan Malmber		Utbildning	
<i>Lyckans gåta – Marcel Prousts</i> <i>På spaning efter den tid som flytt</i> Recensent Alexandra Borg	24	Lars Strannegård	
Johan Heltne		<i>Kunskap som känns</i> – En lovsång till att lära sig något nytt Recensent Sten-Åke Stenberg	44
<i>Sympati för djävulen</i> Recensent Bengt Ohlsson	27	Utblick	
Julia Voss		Den svarta oljan på den vita duken Av Erik Florin Persson	46
<i>Mänskligheten kommer att förundras –</i> <i>Hilma af Klint. En biografi</i> Recensent Inga Sanner	30	Filosofi & psykologi	
Ben Wilson		Carl-Göran Heidegren	
<i>Metropolis – Historien om mänsklighetens</i> <i>största triumf</i> Recensent Magnus Halldin	32	<i>Kamrater, anti-auktoritära, människor –</i> <i>Den nordiska filosofins ”1968”</i> Recensent Johan Strang	50
Lena Kåreland		Sacharias Votinius	
<i>Författarnas Paris</i> – Från Balzac till Modiano Recensent Gustaf Marcus	34	<i>Det samhällsbärande kontraktet –</i> <i>Individuation och likriktning i den</i> <i>västerländska civilisationen</i> Recensent Joakim Nergelius	52
		Klas Grinell	
		<i>Eudaimonia – Om det goda livet i klimat-</i> <i>omställningens tid</i> Recensent Andreas Nordlander	54

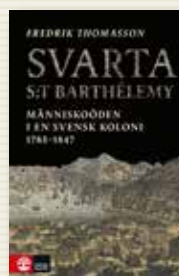
27

50

65

70

I FOKUS: LAND OCH STAD

”Ja, se vad lantisarna kan, tänker jag i min elakhet. Finns det någon levande varelse som inte har en karta över omgivningen i sitt huvud? Hur skulle biet hitta till kupa, igelkotten till ris-högen eller stockholmare från Hornstull till Medborgarplatsen? Här ligger faktiskt klyftan mellan land och stad i öppen dager.”

KULTURGEOGRAFEN ERIK WESTHOLM S. 17

Henrik Brissman
Framtidens historia
Recensent Gustaf Johansson 56

Essä

Borges motstånd frestelsen
att framstå som ett geni
Av Per Klingberg 59

Historia

Anders Hammarlund
Judiska städer – En europeisk läsebok
Recensent Håkan Forsell 63

Fredrik Thomasson
*Svarta Saint-Barthélemy – Människoöden
i en svensk koloni 1785–1847*
Recensent Fredrik Petersson 65

Kent Andersson
Järnålderns djur – I verklighet och saga
Recensent Karin Dirke 67

Martin Jonols
Stalin på Östermalm
Recensent Johan Stenfeldt 69

Daniel Sonabend
*Vi krossar fascister
– Historien om Grupp 43*
Recensent Håkan Blomqvist 70

Gunnela Björk
*Lust och nöd – Karin & Nils Adamsson
– Sexualupplysningens pionjärer*
Recensent Lisa Öberg 73

Film och olja, hand i hand?

46

- Oljebolag har producerat en mängd filmer både för externt och internt bruk. Dessa produktioner belyses i två nya böcker. Erik Florin Persson om släktskapet, och de direkta sambanden, mellan filmmediet och olja.

STILLBILD UR "PERSIAN STORY" (1952), PRODUCERAD PÅ UPPDRAG AV OLJEBOLAGET THE ANGLO-IRANIAN OIL COMPANY (AIOC) (TILL VÄNSTER) / ELLEN REID, FOTO ERIN BAIANO (TILL HÖGER)

Ljudpromenad i Los Angeles

9

- På 1970-talet användes begreppet *soundwalking* för att betona att man satte omgivningens naturliga ljud i fokus under en promenad. I Jenny Danielssons reportage från Los Angeles konstscen handlar det snarare om ett ljudverk framtaget för att förstärka upplevelsen av stadens enorma Griffith Park.

Red.

TIDSKRIFTENRESPONS.SE

Chefredaktör & ansvarig utgivare:
Urban Lundberg,
urban.lundberg@tidskriften-respons.se

Styrelseordförande:
Kay Glans
Övriga styrelsemedlemmar:
Johannes Heuman, Urban Lundberg, Inga Sanner och Jenni Sandström

Redaktionschef:
Jenni Sandström

Senior editor:
Kay Glans

Grafisk form:
Calle Ljungström & Jens Pihl
info@calleochemma.se

Tryck:
Norra Skåne Offset, Hässleholm

Prenumerationsärenden:
tidskriftenrespons@flowyinfo.se
Telefon: 08-799 62 48

Respons utkommer med 6 nummer per år.

Tidskriften Respons
St Paulsgatan 13
118 46 Stockholm
info@tidskriftenrespons.se

Issn 2001-2292
Isbn 978-91-87175-60-2

Respons ges ut av Tidskriften Respons AB, som ägs av Kay Glans. Verksamheten stöds av Kungl. Vitterhetsakademien, Stiftelsen Marcus och Amalia Wallenbergs Minnesfond, Riksbankens Jubileumsfond, Vetenskapsrådet, Kungl. Patriotiska Sällskapet, Åke Wibergs Stiftelse, Torsten Söderbergs Stiftelse, Magnus Bergvalls Stiftelse samt Kulturrådet.

Redaktionsråd: Carin Franzén, professor i litteraturvetenskap vid Stockholms universitet; Jenni Hjöhlman, publikationsansvarig på Kungl. Vitterhetsakademien; Anders Högberg, professor vid Institutionen för kulturvetenskaper, Linnéuniversitetet; Håkan Möller, professor i litteraturvetenskap, Göteborg; Hans Ruin, professor i filosofi, Södertörn; Claes Sandgren, professor i civilrätt, Stockholm; Pelle Snickars, professor i medie- och kommunikationsvetenskap, Umeå; Karl Wennberg, professor i företagsekonomi, Linköping; Susanne Wigorts Yngvesson, professor i etik vid Teologiska högskolan, Stockholm; Johan Östling, docent i historia, Lunds universitet.

Noterat

NÄR AI ÖKAR PRODUKTIVITETEN SKAPAS NYA JOBB

Pandemin har sannolikt på sikt förändrat arbetslivet genom att arbete på distans nu fått ett genombrott. Chefer har upptäckt att anställda inte blir mindre produktiva av att sitta hemma, åtminstone delar av arbetsveckan, och anställda har uppmärksammat fördelarna med att slippa dagliga resor till och från arbetet. Arbete på distans skapar både möjligheter till och krav på att bo annorlunda; eftersom resor till arbetsplatsen blir mindre frekventa kan man bo längre bort, där kostnaderna

”AI har ju bland annat den fördelen att den inte påverkas av covid-19 eller influensa (även om den kanske är sårbar för andra typer av virus).”

är lägre, men då behöver man också utrymme för att ha en fungerande arbetsplats hemma.

Det fanns vid pandemins början också en föreställning om att den skulle accelerera robotarnas roll i arbetslivet och därmed på ett bestående sätt göra behovet av mänsklig arbetskraft mindre. AI har ju bland annat den fördelen att den inte påverkas av

covid-19 eller influensa (även om den kanske är sårbar för andra typer av virus). Men hittills tycks dessa förväntningar eller farhågor inte ha infriats; tvärtom talar man i dag en om ”ny syn” på automatiseringens effekter. Ett exempel på denna är uppsatsen ”The direct and indirect effects of automation on employment – A survey of recent literature”, skriven av Philippe Aghion, Céline Antonin, Simon Bunel och Xavier Jaravel (Centre for economic policy research, januari 2022). Av betydelse för deras resonemang är att vi sedan ett par år tillbaka har mycket bättre tillgång till data av det slag som gör det möjligt att granska effekten av automatisering på företagsnivå.

Den ”gamla synen” innebär att AI kommer att ta över allt fler arbeten som hittills utförts av människor, även kvalificerade sådana, och genom det reducera både arbetstillfällena och lönen. Men med utgångspunkt i färsk forskning och egna empiriska studier av franska företag, menar Aghion och hans medförfattare att effekterna av utvecklingen är mer komplicerade, både sett ur de enskilda företagens perspektiv och ur nationens. Det är för det första viktigt att inse att automatiseringen inte påverkar arbete på det sätt som man trodde när man för några år sedan till exempel talade om att 47 procent av alla jobb i USA låg i riskzonen för att försvinna. AI tenderar att ta över *vissa delar* av en syssla, och beaktar man det handlar det snarare om att nio procent av alla arbeten är i farozonen.

Ser man det hela ur ett globalt perspektiv nyanseras bilden yt-

► Robotar slår inte självklart ut arbeten för människor.

terligare. Företag som investerar mycket i automatisering ökar sin produktivitet och därigenom sina marknadsandelar, vilket medför att behovet av arbetskraft ökar. De pressar därigenom förvisso tillbaka företag som inte på samma sätt ligger i den tekniska utvecklingens framkant, och i en sluten ekonomi kan den posi-

tiva effekten av att nya arbeten skapas motverkas av att jobb försvinner inom andra företag. Men om de företag som automatiserar är verksamma inom den globala ekonomin behöver detta inte få negativa effekter på det nationella planet, eftersom det då framför allt är företag i andra länder som drabbas.

— Annonser —

MAKADAM FÖRLAG gör inte bara snygga pappersböcker utan samarbetar också med **KRITERIUM**, plattform och nätverk för granskning och open access-publicering, för att forskningsresultaten ska spridas på flera sätt.

Några aktuella titlar med Kriteriumstämpel:

ANNA KÄLLÉN & JOHAN HEGARDT: *The Archaeologist In-Between*

RED. I. NYSTRÖM, A. PALMSKÖLD & J. KNUTSSON: *Hälsinglands inredningskultur*

MARIA ANDERSSON: *Framtidens kvinnor*

Läs mer och handla på www.makadambok.se

I vilken utsträckning denna ”nya syn” förmår dämpa farhågorna för automatiseringens konsekvenser är väl osäkert. Insikten att det kanske denna gång är medborgare i andra länder som drabbas ger möjligen en temporär lättnad, men det är svårt att bortse från att det nästa gång kan vara man själv som blir tillbakapressad av en global aktör från ett annat land. ■

AMERIKANSK UTRENSNING AV BÖCKER

Bokbål har kommit att bli en kraftfull symbol för totalitära regimers försök att kväva det fria ordet. Men utrensningar av missagliga böcker kan ske på betydligt mer subtila sätt. Katrina vanden Heuvel, redaktör och ansvarig utgivare för den amerikanska vänsterliberala tidskriften *The Nation*, uppmärksammade nyligen (8 februari 2022) hur allt fler böcker förbjuds med betyd-

”Det handlar om böcker som plockas bort efter beslut i skolstyrelser eller i samråd mellan föräldrar, religiösa samfund och bibliotekarier.”

ligt diskretare tillvägagångssätt vid amerikanska skolbibliotek. Det handlar om böcker som plockas bort efter beslut i skolstyrelser eller i samråd mellan föräldrar, religiösa samfund och bibliotekarier.

Texas ligger i framkant bland förbudsivrande delstater och bara under höstterminen har det rapporterats 75 fall av försök att begränsa elevers tillgång till böcker. Året före det var det bara ett fall under samma period. Det är framför allt böcker som behandlar sexualitet, genus eller amerikanska rasfrågor som anses vara opassande i skolbiblioteken.

► I år har ett skoldistrikt i Tennessee förbjudit Art Spiegelmans serieroman *Maus*.

I år har *Maus* av Art Spiegelman förbjudits för åttondeklassare i ett skoldistrikt i Tennessee, vilket även svenska medier har rapporterat om. Spiegelmans prisbelönta serieroman i två delar skildrar hur tecknarens far överlevde Förintelsen. Den har länge använts undervisningen för att närma sig detta svåra ämne. Förbudet har motiverats med att berättelsen innehåller svordomar och kvinnlig nakenhet.

De konservativa förbudsivrarna får dock inte stå oemotsagda. I Texas har bibliotekarier och författare inlett en kampanj på sociala medier för att främja elevers tillgång till böcker. Förbudna böcker tenderar paradoxalt nog att bli än mer åtråvärda bland dem som ska skyddas från innehållet. Men trots detta är tendensen ändå mycket oroande. Katrina vanden Heuvel pekar på att läsning generellt sett sjunker bland skolungdomar. Att hålla elever borta från kontroversiella och svåra ämnen främjar knappast intresset för läsning och bildning på sikt. ■

ARBETSLINJEN KAN VARA INEFFEKTIV I FÖRORTER

En återkommande idé i svensk politik är att utanförskapet i invandratäta förorter ska brytas genom nya jobb. Men ensidiga

satsningar på fler arbeten leder inte nödvändigtvis till ökad levnadsstandard i dessa områden, i alla fall inte i jämförelse med villkoren i landet i övrigt. Det visar nationalekonomen Martin Nordin, verksam vid Lunds universitet, i rapporten ”Landsbygden och invandratäta områden i städer – Två perspektiv på ojämlikhet” (AgriFood Rapport 2022:1).

Nordin undersöker hur levnadsstandarden (mätt som disponibel inkomst) har förändrats i den glesbefolkade landsbygden och invandratäta områden mellan 1990 och 2017. En övergripande slutsats är att den ökade ojämlikheten i Sverige har en tydlig geografisk dimension. Ojämlikheten ökar både mellan stad och landsbygd och mellan olika områden inom samma stad. Men medan levnadsstandarden i de segregerade förorterna under perioden fallit med 27 procentenheter mot riksnittet, är den motsvarande siffran för den glesa landsbygden endast 5 procentenheter.

Vad som är särskilt anmärkningsvärt i rapporten är att den ökade ojämlikheten inte kan kopplas till den höga arbetslösheten i de invandratäta områdena. Sysselsättningen har faktiskt ökat mer där i jämförelse med riket som helhet (vilket inte innebär att den är högre). Det tyder på att de nya jobben där har

sämre villkor än i landet i övrigt samt att de sociala ersättningsnivåerna har fallit generellt. Den minskade levnadsstandarden leder också till minskad köpkraft i dessa områden, vilket troligtvis även fortsättningsvis kommer att förvärra situationen.

En slutsats av rapporten är att de ekonomiska problemen i de segregerade områdena är djupgående. Dessa kan inte lösas genom att slussa arbetslösa

”Ojämlikheten ökar både mellan stad och landsbygd och mellan olika områden inom samma stad.”

till underbetalda serviceyrken i syfte att putsa sysselsättningsstatistiken. Att minska bidragsnivåerna för att skapa incitament till att arbeta tycks inte heller var gynna den lokala förortsekonomin. Det krävs betydligt bredare satsningar om den ökande ojämlikheten inom städerna ska bromsas. Den fallande levnadsstandarden har sedan 1990-talet skapat en växande grogrund för kriminalitet, trots fler arbetstillfällen. ■

VILKEN ROLL SKA FOLKBIBLIOTEKEN HA?

Med jämna mellanrum blossar biblioteksdebatten upp. I höstas återupplivades den av Ivar Arpi i *Svenska Dagbladet* (31/8 2021), som frågade sig vem som vinner på att folkbiblioteken alltmer börjar likna en blandning av socialkontor, fritidsgård och härbärge. I en artikel publicerad i samma tidning i januari i år riktade Stina Oscarson fokus mot enskilda bibliotekariers handlingsutrymme, särskilt när det gäller frågor som rör yttrandefrihet (8/1 2022). Vilka ämnen kan man som anställd vid ett svenskt bibliotek lyfta och diskutera? Båda skribenter väcker befogade frågor, anser jag själv och många kollegor jag talat med. Men av rädsla för att bli omplacerade ännu längre ut på golvet – där ingen med fem års högskolestudier orkar vistas någon större del av arbetsdagen – väljer de flesta dock att förbli tysta eller, som i fallet med Oscarsons artikel, anonyma.

Få vill att folkbiblioteken försvinner, men när den bildade medelklassen inte längre känner sig välkommen, vem kommer då att vilja betala för dem? I landets största kommun Stockholm, tycks åtminstone inte den blågröna majoriteten vara intresserade av utbildade litteraturförmedlare. Bibliotekariernas löner hålls nere, medan it-vårdar, som hjälper till med efterfrågade tjänster som utskriftsservice och bankärenden, ges en nyckelroll.

Enligt rapporten "Bibliotek som medborgarkontor?" (Svensk biblioteksforening 29 oktober 2021)

har medborgarkontor försvunnit i 15 av 25 kommuner. Rapporten är framtagen av Marika Alngren som ställt frågor till bibliotekschefer i 25 kommuner, representativa för hela landet. Statens servicecenter finns i 10 av de svarande kommunerna. Ändå avlastar de inte biblioteken, visar några av svaren. Resultatet av att banker, Arbetsförmedlings-

”Få vill att folkbiblioteken försvinner, men när den bildade medelklassen inte längre känner sig välkommen, vem kommer då att vilja betala för dem?”

och Försäkringskasskontor blivit färre, är att folkbiblioteken mer eller mindre frivilligt tycks ha tagit på sig sådan samhällsservice som medborgarna inte erbjuds någon annanstans. Beror det på en ohejdad vana att vara snäll eller på att man inte förstår hur det drabbar kunskapsförmedlingen och bibliotekens demokratiuppdrag?

Facket tycks sitta i knäet på arbetsgivaren, som på centrala positioner långt ifrån "golvet", anställer tekniker, konsulter, jurister och kommunikatörer snarare än bibliotekarierna. Och när bibliotekarierna ändå anställs är listan på kompetenskrav långt spretigare och mer omfattande än för övriga yrkeskategorier.

Bibliotekarierna förväntas

kunna skifta mellan att berätta om hur man skriver ut dokument, tipsa om deckare där mordoffret inte är av kvinnligt kön, förklara vägen till toaletten, ringa på väktare för att någon sitter och snarkar på barnavdelningen, ta betalt för kopiering, tipsa om de bästa böckerna om ursprungsfolk för en 14-åring, byta kopieringspapper, minnas i vilken ordning delarna kommer i Lucinda Rileys systemserie, hjälpa någon att kopiera sitt testamente, åtgärda återlämningsmaskinens tekniska fel, felanmäla en utlåningsmaskin, göra en dubbelsidig utskrift av en blankett från Migrationsverket – listan kan göras ännu längre. Det säger sig självt att det blir svårt att hinna fastställa om den anonymt återlämnade *Psykologi 1* har för många understrykningar och hundöron för ett utlån till i den tvåsiffriga reservationskön, eller om den borde gallras, än mindre att ha energi kvar att ens notera den timida bokslukaren som egentligen hade velat veta om det finns någon bok som liknar *Anne Franks dagbok* eller tonårskillen som hade velat berätta att han gillade *Processen* och nu skulle vilja läsa något som liknar den.

Mellan passen på golvet ska biblioteksmedarbetaren dessutom gå de obligatoriska kurserna i trevligt bemötande, it-säkerhet, trygghet i fysiska rum, *User Experience* (hur man kan anpassa biblioteksrummen och tjänsterna efter hur besökarna spontant vill ha det) och viktigast av allt: "Digit or die" – ett EU-finansierat mångmiljonprojekt med syfte att öka den digitala kompetensen bland chefer och medarbetare inom Stockholms stads kulturförvaltning. Var finns lästiden som ger arbetsglädje? Bibliotekariens arbetstid styrs fortfarande av stämpelklocka, och tyvärr allt oftare av kunskapsföraktande chefer.

Varför strejkade inte bibliotekarierna när politikerna i Stockholm sade nej till utbyggnad av Stadsbiblioteket, när facksalsbemanningen på huvudbiblioteket slopades (den enda bemanningen som traditionellt har krävt bibliotekarieutbildning), när

bibliotekssociologer blev viktigare än bibliotekarierna, och när Internationella biblioteket och Tidskriftsbiblioteket flyttades och delvis försvann? Varför strejkar de inte nu när de utför samma sysslor som de som kommunen bestämt ska ha "en väg in"-jobb på just deras arbetsplats, i stället för på service- eller medborgarkontor?

Om bibliotekarierna inte säger ifrån finns stor risk att kunskapsföraktet, som politiker och vissa chefer uppvisar, utvecklas till ett politiker- och auktoritetsförakt hos allmänheten. Och då är det demokratiuppdrag som åligger folkbiblioteken verkligt hotat. Risken finns att vi kommer att få se mer av busiga tonårsgång som

gör biblioteken stökigare och fler människor med psykisk ohälsa, hemlösa och drogpåverkade som vistas där, och som skrämmer bort läsande besökare och barnfamiljer. "Så farligt är det inte", säger försiktigare biblioteksmedarbetare som är oroliga över sina anställningar. Men faktum är att situationen är allvarlig. Några besök på folkbibliotek i månaden räcker för att bevittna störande beteenden.

Samhället behöver ta hand om sina olycksbarn, också för att folkbiblioteken ska kunna vara lugna platser där medborgare kan hänga sig åt det växande som kunskapsinhämtande ger, och för att kunna arbeta med uppdrag som främjar läsande och demokrati. Om biblioteken ska erbjuda medborgarservice behöver ett sådant uppdrag formuleras tydligare, och framför allt krävs ekonomi för det.

► **Ida Westin är bibliotekarie och kulturskribent.**

► Stockholms stadsbibliotek.

Reportage

► Griffith Park med utsikt över downtown Los Angeles.

Pandemipromenad i Los Angeles konstscen

Jenny Danielsson

Det är ännu för tidigt att summera hur pandemin inverkat på konstscenen som helhet, men i Los Angeles ser Jenny Danielsson exempel på hur konstnärer, gallerier och utställare påverkats av den. **Trots restriktioner och en förskjutning mot det digitala, konstaterar hon tillbaka på plats i staden, att mycket är sig likt. Konstnärer har alltid dragits till denna västkustsmetropol, det verkar varken en pandemi eller ökade levnadskostnader kunna rubba på.**

Solen står lågt och det är mystiskt eftermiddagsdisigt i Griffith Park. Hundar springer lösa, vältränade kroppar rör sig ledigt uppför branta backar och barnfamiljerna är som alltid välutrustade med snacks och vattenflaskor. Intill Observatoriet, på en höjd i parkens södra del, kryllar det av folk som poserar med den imponerande utsikten av staden i bakgrunden. Det är med andra ord som det brukar vara i Los Angeles största park.

Men min upplevelse av platsen är annorlunda. Denna dag ackompanjeras den nämligen av en så kallad *soundwalk*.

Begreppet *soundwalking* etablerades redan på 1970-talet, men medan det då användes för att betona att man satte omgivningens naturliga ljud i fokus för sin promenad, rör det sig i det här fallet snarare om ett ljudverk framtaget för att förstärka upplevelsen av en specifik plats. Kompositören och ljuddesignern Ellen Reid, som står bakom ljud-

verket *Sound Walk* som åtföljer mig denna janarieftermiddag, lanserade sin första ljudpromenad i september 2020. I dag erbjuds hennes platsspecifika ljudverk på tretton plaster runt om i USA. Reids ljudpromenader adderar till den specifika miljön man rör sig runt i. Verket upplevs via hörlurar och den som vill ta del av det laddar först ned en app till telefonen, som läser in var i parken man befinner sig och aktiverar ljuden med hjälp av besökarens koordinater. Ljudverket

startar och avslutas alltså var och när man själv önskar inom ett utmärkt område. I Griffith Park är möjligheterna många. Denna enorma park om 17 kvadratkilometer erbjuder nästan 9 mil vandringsled och är jämfört med andra urbana parker, exempelvis Central Park i New York, betydligt vildare till sin karaktär. Till stor del består den av orört ökenlandskap med torr växtlighet och sandiga promadstråk, men i parken finner man också den klassiska filminspelnings-

platsen Bronson Caves och den berömda Hollywoodskylten.

Min ljudpromenad börjar med stillsamma stråkar på parkeringsplatsen nedanför turistattraktionen Observatoriet. När jag rör mig uppför berget ledsagas min relation till landskapet av ljud som böljar från en markant basgång till mjukare, mer melodiska toner. Jag konstaterar efter några timmars vandring att jag denna gång upplevt parken på ett helt nytt sätt och tagit in fler detaljer. Jag har rört mig långsammare än jag brukar och sett fler små stenar, knotiga träd och torra löv.

Det är en omfamnade helhetsupplevelse som bara går att beskriva som att det känns som att vara med i en film, trots att det enda som krävs är en stabil internetuppkoppling och ett par hörlurar. Och, som Ellen Reid påpekar på sin hemsida: denna typ av promenad passar utmärkt i tider av social distansering.

Det är alldeles för tidigt att summera hur åren med pandemin påverkat konstscenen lokalt, nationellt och globalt, men redan nu går det att slå fast att även på denna arena har *online* och det digitala blivit alltmer centralt. Detta gäller givetvis som informationskanal, men också i allt högre utsträckning som mötes- och handelsplats. I realtid har man kunnat följa vilka av konstvärldens olika delar som varit mer eller mindre redo att ta sig an utmaningarna när vi anpassat oss till färre fysiska möten och begränsade resmöjligheter. Att nätförsäljning tagit fart och att det gynnat auktionsbranschen världen över förvänar väl knappast någon. Andrahandsmarknaden hade redan etablerat välfungerande rutiner för att presentera sina konstverk på nätet och hade skapat en transparent modell för prissättning och var helt enkelt förberedd när allt fler förpassades till att använda digitala kanaler.

Själva mötet öga mot öga med konsten kommer sannolikt aldrig att kunna ersättas med en virtuell upplevelse, även om plattformar som Google Arts och många museers rätt fantastiska hemsidor som levandegör och

förmedlar information om samlingarna är mycket viktiga. De var absolut betydelsefulla även före pandemin, men behandlades då ofta som en något outnyttjad resurs. Pandemin har påtagligt skyndat på utvecklingen. I dag finns till exempel många fler föreläsningar och presentationer av utställningar och konstnärer på diverse digitala plattformar, både att delta i och att ta del av i efterhand. Möjligheterna för att sälja konst på nätet har också blivit fler under pandemin och främst Instagram fungerar som en ypperlig marknadsföringskanal både för enskilda konstnärer och gallerister.

När pandemin väl blev ett faktum organiserade sig gallerier och andra utställare i Los Angeles snabbt under Galleryplattform.la. Detta gav aktörerna en gemensam plattform för att berätta om utställningar och projekt och det har varit enkelt att följa deras arbete, även från andra sidan jordklotet där jag befunnit mig under den största

delen av tiden sedan pandemins utbrott. Innan dess bodde jag i princip i Los Angeles på halvtid och utforskade under flera års tid aktivt stadens konstscen. När det stod klart att USA skulle stängas ner och det var oklart om man alls skulle kunna resa in och ut ur landet, bestämde jag mig för att åka hem till Stockholm. Det hann bli början på november 2021 innan jag kom tillbaka.

På plats igen påminns jag om att nyfikenhet är Los Angeles stora drivkraft, och om hur viktigt det är att våga öppna dörren. Stadens imponerande konstinstitutioner och många spektakulära gallerilokaler har sällan inbjudande exteriörer, och det säger verkligen ingenting om vad som erbjuds när man väl kommer in. Jag påminns också om hur viktigt det är att försöka förstå sig på den här platsens relation till produktionen av rörlig bild om man verkligen vill få grepp om den, inte minst för att nästan alla man träffar här har en anknytning till filmindu-

strin. Vissa jobbar med event och den kommers som branschen genererar, andra är mångsysslade skådespelare som mellan provspelningar och diverse gig kör bil för samåkningstjänsterna Uber och Lyft. Konstnärliga utbildningar genererar ofta kunskaper som branschen kan dra nytta av, i allt från animering till skulptering. Flera konstnärer jag känner här jobbar i perioder med scenografi eller designuppdrag för reklam eller tv.

Rör man sig runt i staden påminns man också oavbrutet om just detta. Reklamskyltarna som berättar om lysande skådespelarinsatser och fina utmärkelser utmed de långa boulevarderna är lika stora, många och påtagliga som filmerna framställer dem. För några år sedan visade Los Angeles-konstnären Doug Aitken flera videoverk på sådana skyltar inomhus på museet Museum of Contemporary Art (MOCA), i delen av museet som kallas Geffen och som innan den gjordes om till utställningslokal i början på 1980-talet användes av polisen som garage.

Den som är i Los Angeles och vill kombinera ett galleribesök med att känna in storleken på, och se hur stadigt förankrade dessa reklamskyltar verkligen är här, rekommenderas att besöka David Kordansky Gallery. Utöver stora gallerilokaler har de nämligen en bakgård under två sådana skyltar.

Pandemin har uppenbart givit delar av den kommersiella scenen en skjuts framåt. I vår öppnar Kordansky filial i New York. Ett annat Los Angeles-galleri, Anat Ebgi, som bland annat representerar Sigrid Sandström, fram tills nyligen professor i måleri på Kungl. Konsthögskolan i Stockholm, har öppnat ännu en lokal i staden, vilket minst tredubblar galleriets utställningsyta. Night Gallery är ytterligare en aktör som har tagit över en stor industrilokal några minuters promenad från sitt redan rejäla galleri Downtown. Granngalleriet François Ghebaly Gallery annonserade nyligen att man snart öppnar filial i New York.

Det är uppenbart att det finns pengar i Kalifornien och att

► Ateljékomplexet Mohilef Studios på Maple Avenue i Los Angeles.

► Videoverk av Doug Aitken som ingick i utställningen *Electric Earth* vid The Geffen Contemporary, MOCA 2016–2017.

denna expansion drivs på av goda försäljningssiffror, men det är minst lika viktigt för stadens kreativa vitalitet att konstnärer väljer att bosätta sig här. Huruvida Los Angeles börjar bli för dyrt och inte längre erbjuder lika mycket för pengarna som för bara femton år sedan, diskuteras flitigt. Ändå är det påtagligt att många konstnärer fortfarande väljer att flytta hit, inte minst från New York. Ofta framhålls att det går att få tag i bra ateljéer, inte sällan i byggnader som tidigare användes inom tillverkningsindustrin. Ateljékomplexet Mohilef Studios intar ett par våningar i ett högt hus Downtown. På vissa våningsplan är det symaskiner och tillverkning av kläder som får hjulen att rulla, men konstnären Canyon Castaor erbjuder sedan 2018 också ateljéplatser i byggnaden. I all sin enkelhet tyckte han att det var trist att alltid vara i händerna på mer eller mindre pålitliga uthyrare, så en affärsmöjlighet och drog igång verksamheten. I dag arbetar 45 konstnärer på Mohilef Studios.

Konstvärlden är lika fascinerande lokal som internationell och listan över europiska konstnärer som i olika skeden inspirerats av den amerikanska västkusten är lång. Det finns ingen anledning att tro att denna fascination skulle avta, och särskilt inte nu när så många av världen allra största gallerier väljer att etablera sig här. Göteborgssonen och konstnären Emanuel Röhss, som 2021 tog emot Stenastiftelsens

kulturstipendium, beskriver att hans intresse för film vidgats och att konstnärskapet färgats av Los Angeles och att det skulle ha sett annorlunda ut om han inte hade följt sin intuition och flyttat hit för sju år sedan. Han arbetar med skulptur och installationer som ofta inkluderar rörlig bild.

Bas Jan Ader, den holländske konstnär som 1975, 33 år gammal, gav sig ut över Atlanten i en mindre båt och försvann, vistades också han mycket i Los Angeles. I dag är det galleriet Meliksetian Briggs som har hand om konstnärens kvarlåtenskap. När jag besöker galleriet visas en iscensättning av performanceverket "Light vulnerable objects threatened by eight cement bricks". Det är första gången sedan 1970 som verket återuppförs. Då visades det på konstkolan CalArts, California Institute of the Arts, som ligger ett par timmar norr om Los Angeles. Tydligt var det svårt att få till den tårkartong som ingår i verket, men i stort var det inga större problem att rekonstruera installationen. Galleriet ligger vid korsningen Fairfax Avenue och Beverly Boulevard i West Hollywood, ett vanligt område med många småbutiker, bank, bensinstation och en stor högstadieskola. Paret Anna och Michael som driver galleriet tycker inte att jag har missat något under tiden jag varit borta. Ett tag satte de plywood för fönstren och höll gallergrinden stängd. De beskriver det mest som sorgligt att se området demoleras under oroligheter och

Black Lives Matter-kravaller.

En halvtimmes promenad, eller sex minuters bilfärd, därifrån ligger Gemini G.E.L (Graphic Editions Limited), ett av Los Angeles berömda printstudios. I vanliga fall är det bara att gå direkt in från gatan. Nu måste jag ringa på och bli inläppt innan jag får ta del av Analia Sabans utsökta etsningar av intrikata kretslopp. Jag känner mig på alla sätt välkommen, men förstår också att brottsstatistiken och hemlösheten i området har skjutit i höjden och att det visat sig opraktiskt att ha dörren öppen jämt.

Många poängterar att det blivit fler hemlösa sedan pandemin slog till. Jag tycker nog att de 63 000 personer som före pandemin uppgavs leva i hemlöshet, redan då var en påtaglig del av gatubilden. Men jag observerar samtidigt att tältlägren blivit större, framför allt i stadsdelen Hollywood och i Downtown. På nätet såg jag för flera månader sedan en presentation av en utställning som Los Angeles Poverty Department (LAPD) producerat som handlar om hur man genom en förändrad lagstiftning och enkla medel skulle kunna skapa hem för 7 000 personer utan större problem. Det är typiskt för staden att det finns en organisation som LAPD, som arbetar med konst med och för dem som lever på gatan. Los Angeles konstscen måste förstås i plural. Här finns internationella storspelare, men det är relativt nytt och den mångfacetterade konstscenen bottnar inte i kom-

mersiella aktörers intressen, utan i en stark, lokalt förankrad scen som ofta drivs av specifika grupper, vilkas medlemmar funnit och stödjer varandra.

I Griffith Park tar jag av mig hörlurarna och tittar ut över Hollywoodskylten insvept i dis. Snart är det mörkt och dags att ta fram den där extra tröjan man lär sig att alltid ha med sig när man bor i ett subtropiskt klimat. Livet kan bara levast i realtid och även om vår tillvaro kanske går mot mer umgänge som avatare i spellikande onlinemiljöer, konstaterar jag så här i januari 2022 att vernissagerna i Los Angeles är lika välbesökta som de brukar vara och att konstscenen är lika mångfacetterad som alltid. Rädslan för att umgås har lättat, men enligt lag bär alla fortfarande munskydd inomhus, på alla museer måste man visa vaccinationspass och ofta boka tid för besök i förväg. I slutet av februari är det dags för den internationella konstmässan Frieze att slå upp dörrarna för tredje gången och första gången sedan pandemin bröt ut. Kanske är det inte lika många som reser hit i år, men det ser inte ut att vara färre gallerier, museer och konsthallar som tar tillfället i akt att bjuda in till utställningar och specialevents. Jag är övertygad om att det kommer att bli lika storslaget och nyansrikt som det brukar vara. ■

► **Jenny Danielsson är konstkritiker och driver podcasten *The Artword.com*.**

Essä

Japansk italienare lade grunden till det svenska spelundret

Torbjörn Elensky

Populärkulturens förmåga att fascinera framgår med all önskvärd tydlighet i den visuellt genomarbetade boken *Super Nintendo i Sverige*. Författarna har behållit sin ungdomliga entusiasm och skrivit en bok som är kultur-, teknik och företagshistoria i ett. **Den verkliga behållningen av boken är emellertid datorspelets svenska historia. Det var snarast en slump att Nintendo började importeras på 1980-talet, men sedan dess har spelet präglat många tonåringar.**

Det får nog betraktas som ett faktum att världens mest kända samtida italienare kommer från Japan: den äventyrslystne rörmokaren Mario i de röda snickarbyxorna. Han, hans bror Luigi, dinosaurien Yoshi, antagonisten Bowser, rivalen och tidigare vännen Wario och naturligtvis den med Mario jämgamla gorillan Donkey Kong är en samling figurer med samma höga igenkänningsfaktor globalt sett som Kalle Anka och Musse Pigg. Det är möjligen ett vältrivialt påstående numera, när alla redan vet att det är så. Men knappast någon som i dag rycker på axlarna åt detta samtida popkulturella fenomen för 40 år sedan kunnat förutse utvecklingen. Jag hade inte kunnat det. Mina första minnen av Donkey Kong är från sommaren 1982, men det var inte jag utan min yngre syster som hade fått ett sådant där litet orange spel, en pryl på vilken man svartvitt och tvådimensionellt kunde springa uppför en byggnadsställning för att rädda en prinsessa från en stor gorilla som kastade någon

sorts tunnor mot en, så att man måste tajma in hopp för att inte bli träffad och tvingas börja om längst ner i backen igen. Jag tyckte det var rätt enahan-

hur de italienska barnen i den lilla semesterbyn fylkades kring min syster – som utvecklade stor skicklighet i att hoppa över tunnor, besegra gorillan och befria

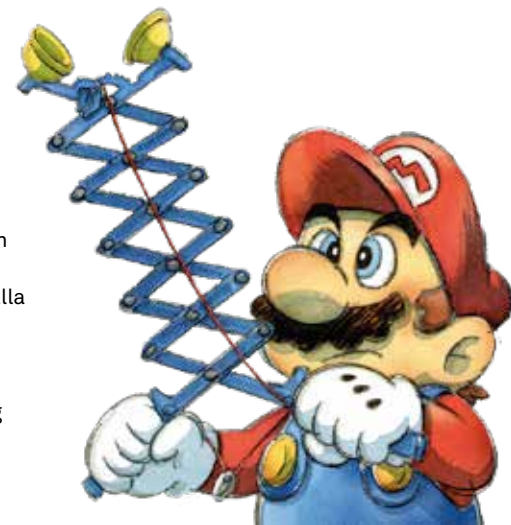
mellan subkultur och kommersialism, ofta i form av företeelser som samtidens mainstream mis-sar, kanske till och med föraktar, eller som bara är relevanta för vissa grupper som följer en musikstil, ett mode, vissa magasin och ser upp till vissa personer. En del företeelser blir så småningom adlade till viktiga kulturhistoriska fenomen, antingen för att publiken blir så stor och att de håller ut så länge att det helt enkelt inte går att negligera dem. Det gäller väl både dataspel och exempelvis hip hop, och vilken nutida filmkännare kan inte åt-

”Jag älskar också en hel massa populär- och ren skräpkultur och kan lätt argumentera för att det är betydelsen som ett verk har för en i ens liv som är det viktiga, inte hur det värderas på en sorts kulturell statusbörs.”

da, men också fångslande på ett smått irriterande sätt: det var så lätt att fastna, man ville till varje pris klara det, blev så frustrerad när det inte gick och när man väl klarat det en gång kom snart den där kliande, retande känslan av att man ville göra det igen och igen och igen. Jag skulle fylla femton, sista sommarlovet förenan, vi var i Italien – det fanns så mycket jag egentligen var mera intresserad av än barnliga spel. Det som mest fångslade mig var

prinsessan – och tittade på medan hon spelade. Särskilt utvalda fick rentav låna spelet och själva testa sina förmågor. Jag tror emellertid inte att någon där och då förstod att den lilla filuren som kämpade sig upp för ställningen skulle föreställa en italienare.

Populärkulturella spår genom historien är fascinerande. Den utspelar sig

minstone en del även om gamla kampsportsfilmer från Hong Kong, jämte de mera etablerat högkulturella klassikerna.

Kring alla populärkulturella fenomen finns det särskilt hän- givna personer, sådana som kan allt, varenda detalj, alla årtal när skivor, produkter och märken kom, vilka som utvecklade dem, hur de såldes och därtill obskyra varianter av produkterna. De känner till bortglömda spår, oväntade samarbeten och så vidare, ofta på en nivå som gör den normalintresserade, det vill säga den rimligt ointresserade, brydd intill förtvivlans rand, eftersom det knappt går att diskutera en viss låt eller film- scen med en sådan person, även om man själv skulle råka gilla fenomenet i fråga och kanske rentav tror sig kunna något om det. Inte minst, skulle jag vilja tillägga, är det litet sorgligt att denna typ av personer tycks så otroligt mycket ovanligare kring mera avancerade konstformer och djupare uttryck av olika slag, men det ligger kanske i sakens natur. Den hängivne experten av det slag jag talar om är vanligen till sin natur också en samlare, som faktiskt äger många av de skivor, spel och prylar som vederbörande är så fascinerad av, och ett sådant förhållande till exempelvis renässanskonst är ju extremt få förunnat att kunna ha, även om de flesta som förlänats denna typ av ihärdighet så klart i princip lika gärna skulle kunna lära sig ryska och samla Dostojevskijs romaner.

Medveten om att det anses fel att göra skillnad mellan olika kulturella nivåer och uttryck böjer jag mig för samtiden. Jag älskar också en hel massa popu- lär- och skräpkultur och kan lätt argumentera för att det är den betydelse som ett verk har i ens liv som är det viktiga, inte hur det värderas på en sorts kulturell statusbörs. Och därför tar jag också med tacksamhet emot den överväldigande mängd kunskaper och inte minst entusiasm som möter i den stora, väldigt gula kaffebordsboken *Super Nintendo i Sverige* (Fandrake 2021).

De båda författarna Martin Lindell och Carl Michael Sahl-

► Finska Nintendoklubbens turnébuss Mario Express kom till Sverige sportlovet 1990.

berg är kunniga, erfarna och engagerade. Lindell är yrkes- verksam i spelindustrin, som expert på spel i både tidskrifter och tv samt numera produktchef på den svenska spelindustrins flaggskepp EA DICE. Han har dessutom länge varit intresserad av spelhistoria och det därmed sammanhängande problemet hur detta väldiga och väx- ande arv ska kunna bevaras; det handlar ju både om spelen och de olika tekniska lösningar som hela tiden utvecklas för att göra dem bättre, snabbare och roli- gare. Sahlberg är bibliotekarie, hängiven samlare av ”svensk- sålda officiella Nintendo-spel i pappkartong”, som han säger i en intervju på Spelbloggen 2018. Författarna är alltså djupt kun- niga och skriver om en historia som de själva i hög grad har genomlevt: Nintendos och Super Marios svenska liv.

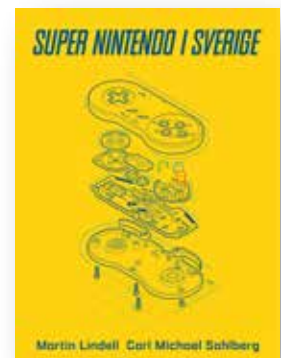
Boken är visuellt genomar- betad, full av bilder på olika kar- tonger och spelkonsoler, matad med knappologiska fakta och en magistral genomgång av olika spel, deras historia och mängder av omslag. Bilderna är en minst lika viktig del av boken som själva texten. Ansvariga för bild- bearbetningen är Maya Kärki och Orvar Säfström, den senare även känd som filmkritiker och för att under flera år ha samarbetat med Radiosymfonikerna kring

deras konserter med filmmusik för att inte tala om spelmusik. Verket SCORE är väl värt att lyss- na på och se, inte minst för att ta del av publikens stora entusiasm (finns att se på Youtube). Enligt trombonisten Håkan Björkman i försnacket till just denna konsert var den unik bland annat för att det inte hördes några hostningar, vilket väl främst beror på publi- kens relativt låga snittålder och kanske dess hängivenhet.

Hängivenheten är även mycket tydlig i denna omfattande bok. Även för den som inte själv är en del av kulturen, mer än som gäst eller turist, som jag själv, går det inte att värja sig mot insikten om hur viktig den är. En del kunskap får man av författarna om företaget Nintendos historia, som rymmer en hel del över- raskningar. Det grundades redan 1889 i Kyoto och ägnade sig åt tillverkning av en sorts spelkort, *hanafuda*, med blomstermotiv som handmålades på bark från mullbärsträd. De blev väldigt populära bland yakuzan, den japanska maffian, för illegalt spel om pengar. Efter några decennier var Nintendo Japans största spelkortstillverkare, och tillverkade även västerländska traditionella spelkort.

När dessa förbjöds i samband med andra världskriget krisade företaget, men under 1950-talet vidgades verksamheten till att

tillverka kort med Disneyfigurer. Nintendo börsintroducerades i början av 1960-talet och försökte sig på alltifrån kryddburkar till kopieringsmaskiner, ett taxi- bolag samt ett så kallat *love hotel*, där man kunde hyra in sig per timme för sex. Företaget kämpade vidare genom åren, gjorde succé med en leksak som hette Ultrahand, ett slags förlängningsarm som man kunde använda för att gripa med. De började så smått experimentera

med arkadspel under 1970-talet, men det stora genombrottet kom först nästan ett sekel efter grundandet, när de 1981 lanser- ade Donkey Kong och därmed introducerade Mario för världen. Och, som man säger, *the rest is history*.

Den verkliga behållningen med *Super Nintendo i Sverige* och dess huvudsakliga innehåll är emellertid den svenska historien. I boken får läsaren ta del av berättelsen om hur fastighetsbolaget Bergsala, som grundades 1976, snarast av en slump kom att bli det företag som introducerade Nintendo i Sverige. En av företagets grundare, Owe Bergsten, råkade under en affärsresa till Japan i januari 1981 få syn på några spel i fönstret till en fotobutik, köpte dem för att spela på flygplansresan hem och upptäckte att detta kunde vara värt att importera till Sverige. Det visade sig vara en korrekt bedömning. Antagligen har denna närmast slumpmässiga händelse bidragit till att lägga grunden för det svenska spelunder, som pågår än i dag. På litet drygt 40 år har ett par generationer hunnit växa upp med tv- och datorspel som en självklar del av sina liv. Försäljningssiffrorna i boken ger en fingervisning om hur snabb

spridningen var: i mars 1983 såldes 270 000 spel, och sedan låg försäljningen på 250 000 tills den lika abrupt gick ner till noll redan i maj samma år.

Historien om Nintendo och Super Mario är såväl kulturhistoria, som teknikhistoria och företagshistoria. Den tekniska och den estetiska utvecklingen driver på varandra. Behovet av spel som är bättre, snabbare och som överraskar igen och igen, fast på något sätt samtidigt välbekanta, växer konstant och driver företagen att ständigt utveckla bättre konsoler, program, grafik... och naturligtvis med den underliggande drivkraften att göra företagen till vinstmaskiner. En betydande del av dynamiken i populärkulturen kommer ur det ständiga vinstbehovet, det går inte att komma ifrån. Detta gällde väl även exempelvis bokförlagen under deras guldålder, eller för den delen operakonsten, på den tid när den även var kommersiellt viktig.

► Tony Dönges dragster sponsrades av Bergsala och körde Nintendo och Mariotema under 4 år i början av 90-talet.

► Anna Valdsoo, programledare för Super Nintendo Challenge (1992).

Och apropå kommersialismen i det hela: inte minst bokens berättelser om hur olika kampanjer lades upp under 1980- och 90-talet är fängslande. Det var alldeles nyss, men ändå framstår så mycket av det grafiska materialet och den sortens spektakel, med sådant som trickcykling och på den tiden populära DJ:s, som oerhört töntigt. Å andra sidan är väl detta alltid en del av populärkulturens charm: dess stora flyktighet, de snabba växlingarna. Något kan var hett, ballt och högsta mode, men bara några år senare framstår det som helt överkligt att någon över huvud taget gillar det. Framför allt kulturella uttryck som vänder sig till tonåringar är hänsynslöst kortsiktiga. Därför är det roligt att några av de tonåringar, som en gång drogs in i spelvärlden, faktiskt bibehållit sin entusiasm och dessutom utvecklat den i takt med att de fått större kunskaper och fler erfarenheter.

Det jag skulle vilja ha nu är ännu mer fördjupning kring varför just Japan blev så stort på spelmarknaden, liksom varför just svenskar tidigt blev så fascinerade av den. Det kan väl inte bara bero på slumpen? Och var kommer denna estetik ifrån? Inte minst undrar jag faktiskt över kopplingarna mellan Japan och Italien. Utöver Donkey Kong vid Gardasjön och det märkliga att japanerna valde att göra en italiensk rörmokare till sin hjälte, minns jag nämligen från det tidiga 1980-talet att italiensk barn- och eftermiddags-tv fullkomligen svämmade över av alla möjliga slags japanska

serier, långt innan de fick spridning i Sverige. I viss mån berodde det nog helt enkelt på att de många nystartade kommersiella tv-kanalerna där behövde fylla tablåerna, och de japanska serierna var naturligtvis ett billigare alternativ än att producera eget material – Sverige höll sig ju då

”En betydande del av dynamiken i populärkulturen kommer ur det ständiga vinstbehovet, det går inte att komma ifrån.”

ännu bara med två kanaler – men det måste ha varit något i dem som slog an också. Själv fastnade jag varken för spelen eller tv-programmen, men de är en del av min generations erfarenhet, och därmed även av min historia, och det är värt att försöka förstå hur de format oss. En bok som denna, även om den inte är kritisk eller analytisk, utan snarare ett verk av entusiaster för entusiaster, lägger åtminstone den essentiella grunden. ■

► **Torbjörn Elensky är författare, aktuell med boken Absolut text (Fri Tanke).**

**Stockholms
bokhelg**

**20-22 maj
2022**

**Almascenen –
vetenskap, filosofi,
idédebatt**

Välkommen till Alma under Stockholms bokhelg.
Under tre dagar kommer du att kunna ta del av samtal i gränlandet
mellan vetenskap, filosofi och idédebatt med Sveriges främsta
facklitterära författare. Vi dukar också upp bok- och tidskriftsbord!

Scenen arrangeras av Fri Tanke i samarbete med tidskrifterna
Respons, Forskning & Framsteg och Axess.

Plats:
Alma, Nybrogatan 8, Stockholm

Läs mer på fritanke.se

RESPONS

ft
fri tanke

I FOKUS LAND OCH STAD

BEHANDLADE TITLAR

David Jonstad

Meningen med landet – Min väg till ett jordat liv

ORDFRONT FÖRLAG, 2021, 181 S., ISBN: 9789177751724

Anders Möller

Konsten att flytta till landet

VOLANTE, 2021, 219 S., ISBN: 9789179651411

Edvard Hollertz

Tåget stannar inte här längre – En berättelse om Sverige utanför storstäderna

TIMBRO, 2021, 238 S., ISBN: 9789177032489

Christian Daun

Draksådd – Om haverier och fiaskon när ”kommunen ska sättas på kartan”

ORDFRONT FÖRLAG, 2021, 193 S., ISBN: 9789177750772

Anneli Rogeman

Mönstersamhället

NATUR & KULTUR, 2021, 278 S., ISBN: 9789127168060

URBANKOLONIAL SAFARI PÅ DEN SVENSKA LANDSBYGDEN

Av Erik Westholm

Just nu finns en stark drift att befästa klyftan mellan land och stad. Men få aktuella böcker på temat lyckas fördjupa förståelsen för just den klyftan. **Den svenska landsbygden är så skiftande att nästan vad man än säger om den så är det sant någonstans och helt orimligt på andra håll. Och på landsbygden, liksom i staden, finns andra klyftor som är till större hjälp om vi vill förstå människors olika levnadsvillkor.** Följ med kulturgeografen Erik Westholm på en litteraturbaserad safari på den svenska landsbygden.

I FOKUS LAND OCH STAD

DETTA ÄR EN berättelse om relationen mellan land och stad så som den hanteras i vår tids skön- och facklitteratur. Det är en hel liten genre och den avspeglar landsbygdens comeback i både politik och samhällsdebatt. De politiska partierna upptäckte för en del år sedan att landsbygdens krackelerande välfärd var en politisk fråga som måste tas på största allvar. Siktet ställdes om, alla partier bekände sig till oron för den växande klyftan mellan land och stad. I valrörelsen 2018 reste partiledarna "ut" på landsbygden och pratade så mycket om land/stadklyftan att den växte till ett öppet sår i samhällsdebatten. Den litteratur som jag här ska diskutera handlar om landsbygden snarare än staden, men den vilar på en ofta outtalad relation till staden. Ibland riktar den sig tydligt till läsare i staden, ungefär som en upptäcktsresande som rapporterar hem om sina upptäckter. Eller så kan relationen till staden bestå i att skrivandet om landsbygden vilar på en urban klangbotten, vår urbant präglade syn på vad som är värt att berätta och hur det berättas. Det kan också vara ren marknadsföring: det står på böck-

ernas omslag att de handlar om land/stadklyftan, men de gör inte det.

Så vart tog staden själv vägen i land/stadfrågan? Den problematiseras inte, det är

”Den bilden är numera också en viktig del av landsbygdens egen identitet. Landsbygden blev ett före-detta-landskap som fick kontrastera mot moderniteten i de växande städerna.”

faktiskt väldigt litet tittande på Stockholm i de böcker jag här ska behandla. I stället handlar de om hur landsbygden på olika sätt avviker från staden, som mera tas för given. Här finns ofta en undertext; staden utvecklas medan landsbygden är statisk

eller på dekis, den eviga urbaniseringen rullar vidare, ungdomar drar till staden och lämnar bakom sig en minskande och åldrande befolkning och försvinnande service. Den bilden är numera också en viktig del av landsbygdens egen identitet. Landsbygden har blivit ett före-detta-landskap som får kontrastera mot moderniteten i de växande städerna.

Det hade förstås varit möjligt att andra idéer fått fäste, till exempel att landsbygdens och stadens människor alltmer lever liknande liv med tillgång till samma medier, varor och resmål, samma jobb och samma pengar. Det hade varit möjligt att peka på de stora klyftorna inom staden. Det kunde ha varit att land och stad hör ihop eftersom de allra flesta människor har någon slags relation till både land och stad. Men det finns nu en väldig drift att göra politisk retorik av just land/stadklyftan. På ena sidan finns det som lämnades, på den andra väntar framtiden. Därför är det intressant att se att denna genre, om vi kan kalla den så, faktiskt inte lyckas fördjupa förståelsen av klyftan mellan land och stad ens när den försöker.

Vi behöver se litet kritiskt på begreppet

landsbygd och slå fast att det omfattar en enorm variation av levnadsvillkor. Det kan gälla alltifrån den nästan obebodda glesbygden i de alltmer kalhuggna skogsbygderna i norr, till den landsbygd som ligger tätt intill storstaden, kanske på väg att su-

gas upp, bebyggas och bli en del av staden inom några år. I böckerna och i denna text fungerar det oftast bäst att tänka på den "stora" landsbygden, inte bara glesbygden utan också alla de samhällen och städer som vävts in i landsbygdsbornas vardagsgeografi. Om vi kallar det för "landsbygdsområdena" så vet de flesta vad det gäller.

Vi använder ju också ordet landsbygd för platser och bygder med de mest skiftande förutsättningar när det gäller allt som finns i både natur- och kulturlandskapet: bebyggelse, arbetsmarknad, markpriser, jordens och skogens beskaffenhet, ägandeförhållanden, tillgänglighet till varor och tjänster och så vidare. Det är förstas ett problem att ordet ska täcka så mycket, så att vad man än säger om landsbygden är det sant någonstans, men helt orimligt på andra håll. En enorm variation smälts ner i en form där tidens skiftningar och geografiska variationer går förlorade. I nyhetsmedierna är det ofta inte så noga vad eller var det är. Man rapporterar om Salabranden fast det brinner utanför Norberg, man varnar på Rapport för att isarna är svaga när de i norra halvan av Sverige är meter tjocka och kan bära en pansardivision. Det är oerhört oprecist, Sverige är så stort att bilden av det som finns norr om Uppsala och söder om Södertälje blir helt suddig i huvudstaden.

Oklarheten om vad landsbygden är har gjort det möjligt att fritt ladda ordet längs hela skalan från vision till dystopi. Det är litet som ordet "kultur". Man får bestämma själv. I den litteratur som jag nu ska ta hjälp av för att komma vidare blir det tydligt att var och en fritt kan skapa sin egen landsbygd. Den blir vad vi vill att den ska vara.

LANDSBYGDEN HAR VARIT spelplatsen i en rad uppmärksammade romaner under senare år. Det är inte precis några sörgårds-idyller som möter oss i mycket av denna utgivning. Delar av den bildar nästan en ny konstart, som fördjupar sig i mänskligt elände i form av utsatthet och ondska och som har skrivits rakt in i norra Sveriges glesbygd. Författare som Karin Smirnoff, Nina Wähä och Stina Jackson låter oss möta våldsamma, hänsynslösa män fångade i en värld av fylla, incest och våldtäkter. Standardrekvisita är hus och gårdar i djupaste förfall, vapen, bensindunkar ämnade för mordbrand och rostiga bilvrak, kvinnor som i årtionden underordnar sig och låter sig misshandlas och förnedras. Jo, för all del, några gör motstånd också.

Denna litteratur ligger centralt i debatten. Smirnoff och Wähä var nominerade till Augustpriset 2019. Wähä fick Sveriges Radios stora romanpris 2020, Jacksons *Ödesmark* nominerades till Årets bästa svenska kriminalroman och Årets bok 2020. Det rör sig alltså om fin dramatik kring komplexa mänskliga problem.

Betraktade tillsammans blir dessa böcker medskapande i landsbygdens identitet. De krossar nästan i förbifarten landsbygden; framför allt befäster de bilden av den manlige landsbygdsbon som en katastrofal skapelse, som själva sinnebilden av ondska och misslyckanden. Det är lätt att förstå att det är ett härligt fält att skriva i, man kan lita på att läsaren nästan blir mer förtjust ju värre (stereo)typen konstrueras. De enda vettiga människor som finns i de här böckerna är de som flyttar till staden. Det är litteratur som är väldigt fjärran från Torgny Lindgrens och Sara Lidmans varma bilder av landsbygdens folk.

Så vad gör dessa skildringar med den landsända som stämplas ut? En fråga blir

särskilt hängande: Varför vill så många läsa så mycket om dessa mänskliga misslyckanden? Kanske drivs det av ett behov av särskiljande i kulturell mening. Man vill sysselsätta sig med det som är obehagligt, spännande och töntigt, men vill inte ha det i den egna sfären, där allt måste förbli mer normalt. Landsbygden är ju egentligen den enda möjliga kontrasten till staden (eftersom utanförskapsområdena är litet tabu), och får stå redo att representera "det andra", det som inte är "vi". Det är ett välkänt mänskligt tema som kan vara ganska obehagligt. Det måste också sägas att allt förstås inte är *Norrland Noire*. Mats Jonsson, till exempel, lyckas i sina serieböcker problematisera både stad och land och sätta in Norrlands utsatta läge i en historisk kontext. Marit Kapla intervjuar alla invånare i Osebol och visar hur enda by i norra Värmland kan räcka för att belysa landsbygdens omvandling.

I deckarutgivningen är landsbygden helt dominerande som spelplats. När *Dagens Nyheter* väljer de 30 bästa deckarna utgivna under 2021 är det bland de svenska titlarna en total dominans för sådana som utspelar sig bortom storstadsområdena. Det kan ju bero på att det är något lockande med ett avgränsat lokalsamhälle med en begränsad uppsättning karaktärer. Alla känner alla. Det påminner om tv-deckarna, men där är det ofta inköpt material från brittisk landsbygd, *Morden i Midsomer*, *Ett fall för Vera* med flera, eftersom vi inte gärna skildrar svensk landsbygd som idyll. Att landsbygden lockar som deckarmiljö kan också grunda sig i att den erbjuder något exotiskt, den är litet främmande, men ändå välbekant för läsarna. Sveriges sena urbanisering gör att de flesta har levande rötter, kanske nästan ett kroppsminne av ett landsbygdssamhälle.

► David Jonstad, författare till *Meningen med landet*.

► Anders Möller, författare till *Konsten att flytta till landet*.

FACKLITTERATUREN å sin sida ger en väldigt mosaikartad bild av landsbygden. De olika pusselbitarna vill liksom inte passa ihop. Vad är det som egentligen förenar teman som *den nya gröna vågen* med det väldiga skifte som *den nya industrialiseringen* med vindkraft och batterifabriker anvisar? Hur skildras samhällen i vilka de *globala flyktingströmmarna* ena stunden flödar rakt in för att i nästa ögonblick dräneras till en rännil när migrationspolitiken hårdnar? Det kan inte bli något annat än en mångsidig bild.

Författaren och frilansjournalisten David Jonstads *Meningen med landet – Min väg till ett jordat liv* är en utflyttarbok om en familj som valde bort staden och nu fem-sex år senare betraktar sitt liv från den nya utsiktpunkten. Man kan välja att se Jonstads projekt som en form av *downsizing*. Familjen flyttade till en liten gård med hoppet om att bli mer självförsörjande, dra ner på tempot, på konsumtion, på slitaget på naturresurserna. Det är omställning i praktiken, ett sökande undan klimat- och miljökrisen på riktigt, och sådant ser vi rätt litet av. Vi kan säga att de iscensätter en viss landsbygd som egentligen inte finns, men som är spännande och intressant att berätta om för en nyfiken läsekrets i staden. Det blir en tilltalande berättelse som är uppriktig också om svårigheterna att få till det nya livet.

Här är det inte den urbana normen som bestämmer, nej detta är ett motperspektiv, en vision om något bättre än stadslivet. Trovärdigheten bygger på att de faktiskt tog steget och fortsatt tar avstånd från stadens rätt att definiera vad som är kvalitet och vad som är viktigt här i livet. Men de sliter nästan ut sig i sin iver att få till det lugna livet på landet. Hade projektet alls

varit intressant eller ens möjligt om det inte gick att sälja berättelsen om det? Då hade kanske odlandet mer setts som en hobby, liknande så många andra landsbygdsbors normala pulande i trädgården. En författare på landet helt enkelt, också det en bra idé.

Det är häpnadsväckande hur litet familjen visste om lantlivet när de köpte gården. De lär sig hur man matar sina hönor och att man måste odla litet foder till sina får om de ska klara vintern; "det krävs en hel del efterforskningar [...] det är inte bara att kasta ut några frön vilka som helst". Berättelsen är på sitt sätt fantastisk i sin detaljrikedom kring det väldigt jordnära; man släpar stenar för att förbättra för groddjuren eller gör rishögar som ide åt igelkotten.

Jonstad och hans hustru undersöker tillsammans allt detta med öppet sinne och är redo att ompröva sina positioner. De börjar som vegetarianer, men David tar så småningom jaktlicens och går med i jaktlaget. Här får vi en etnologisk betraktelse som för tankarna till 1800-talets upptäcktsresande på främmande kontinenter. Han blir "urbankolonial" när han berättar att jaktledaren har "i sitt huvud en detaljerad karta över skogarna [...]". Det är ett imponerande kunnande som tillhör en kunskapskategori som inte lärs ut vid något universitet". Ja, se vad lantisarna kan, tänker jag i min elakhet. Finns det någon levande varelse som inte har en karta över omgivningen i sitt huvud? Hur skulle biet hitta till kulan, igelkotten till rishögen eller stockholmaren från Hornstull till Medborgarplatsen? Här ligger faktiskt klyftan mellan land och stad i öppna dager. Om Jonstad, som reflekterar så mycket och bott här så många år tänker så, kan man

inte låta bli att undra vad andra unga stockholmare tror att människor på landet har i huvudet.

En annan bok med ett liknande tema är Anders Möllers *Konsten att flytta till landet*. Liksom Jonstad är Möller en journalist som flyttade till landet och därifrån i bokform rapporterar till staden om sin strävan efter ett enklare och självförsörjande liv. Han ville från början helst kapa banden till det omgivande samhället och leva *off grid* (alltså utan att vara ansluten till elnätet) och därutöver skaka av sig civilisationen på andra sätt. Möller hade Henry David Thoreau (han med *Skogsliv i Walden*) som sin husgud och såg sig själv som en förlängning av 1800-talets naturromantiska strömningar. Boken är, liksom Jonstads, närapå en handbok för stadsbor i konsten att leva på landet. Men det är också en bok som berikas av fina beskrivningar av hur Möllers flytta-till-landet-projekt förändras i takt med hans erfarenheter och en allt starkare relation till sin omgivning. Till slut avfärdas Thoreau som en fiktion; självförsörjningen fungerar bara om man är frisk och stark, man måste ha en stabil ekonomi, pengar från det "vanliga" samhället som på ett eller annat vis skjuts in i projektet.

Möller kommer mer och mer att gilla det samhälle som han försökte fly ifrån; han uppskattar att det där finns en tandläkare, han sätter värde på att vara beroende av sociala relationer, att låta sig involveras i olika sammanhang och vara förenad med andras livsprojekt. Hela världskalan har under hans 10 år på landet förändrats så att självförsörjningen till slut framstår som en väldigt begränsad idé genom sin individualistiska ansats. Det är en trovärdig och övertygande text om hur olika värden spelar mot varandra. Till slut uppskattar man verkligen Möllers rörelse in i landsbygdens övriga ekonomi. Nu producerar Möller till jul tusentals liter rabarberglogg på inköpta råvaror och säl-

jer dessa på marknaderna. Det är också ett sätt att vara självförsörjande.

JAG HAR OCKSÅ läst två nyttkomna böcker som mer direkt vill fördjupa sig i land/stadklyftan. Men, nej, ingen av dem har egentligen undersökt frågan. Det ser snarare ut som om klyftan mellan land och stad mest är en nödvändig baksidestext för att kunna sälja böckerna. Det stärker mig i min tro att idén om denna klyfta är en olycklig förenkling, som inte är till mycket hjälp om vi vill förstå varför ekonomiska och sociala drivkrafter ger så olika resultat på olika platser.

I *Tåget stannar inte här längre* – En berättelse om Sverige utanför storstäderna ger sig Edvard Hollertz, agronom och ledarskribent på ATL Lantbrukets Affärstidning, ut på en resa i framför allt Östergötland och Bergslagen. Med sig har han frågan varför orter som varit produktiva och välmående i hundratal år har börjat bli förlorare. Boken bygger till stor del på intervjuer. Hollertz resonerar med folk när han tar sig fram genom landskapet. Ofta är det oklart varför vissa röster ges så stort utrymme; jag tolkar det som att de faktiskt för Hollertz talan. Han

ser att den offentliga sektorn inte lever upp till förväntningarna, han ser många orättvisor och en kriminalitet som breder ut sig främst ibland invandrare. En iakttagelse som han återkommer till är att globaliseringen skapar vinnare och förlorare, inte bara mellan orter och lokalsamhällen, utan också inom varje lokalsamhälle. Här är Hollertz nära att ställa en helt central fråga: Går inte den viktiga och allt skarpare klyftan mellan de som har och de som inte har olika slags resurser? Men Hollertz avstår och kämpar vidare med land/stadklyftan som inte heller här bär frukt.

Hollertz ser många saker men gör ingen analys av drivkrafterna och därför blir boken en samling anekdotiska och ofta motsägelsefulla, iakttagelser. Till slut får man

intrycket av att landsbygden kan räddas av enskilda förmögna superhjältar som finansmannen och entreprenören Anders Wall, som plöjt ner miljoner i Morgongåva Företagspark och banat väg för internetföretag som Adlibris och Apotea. Som orsak

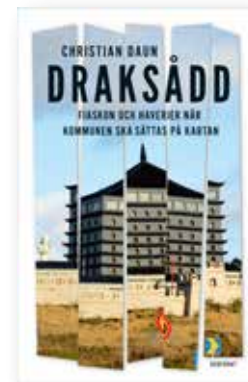
fentliganställda; alla är *line cutters*, de tycks få fördelar som Du aldrig fick. Och Dina skattepengar används i eliternas projekt till sådant som Du inte gillar. Du hamnade utanför den stora moderniseringen och blev till slut en främling i Ditt eget land.

”I dag är det få som skrattar men hur kommer det låta om det misslyckas, om japanernas nya batteriteknologi slår igenom med ett brak? Hur vet vi att industrisatsningarna i Norrland inte är nästa generation av draksådd?”

till Morgongåvas succé anges i boken Walls kärlek till orten, snarare än den geografiska arbetsdelning som det ekonomiska systemet och den tekniska utvecklingen skapar. De växande klyftor som Hollertz pekar på ger på sina håll upphov till en levande landsbygd, åtminstone där det finns en sådan som Anders Wall. Bokens slutsats är inte helt övertygande: ”Slutligen handlar den lilla ortens öde om människorna på platsen. Att de ges chansen att forma sina liv. Något mer behöver de inte.”

Hollertz tilltro till sköt-dig-själsamhället leder mig tillbaka till land/stadklyftan. I valrörelsen 2022 fångar den konservativa högern upp ett missnöje på landsbygden med dieselskatt och vargpolitik, medelklassens urbana politik. Kristdemokrater till exempel, nu gärna klädda i jägardress, talar om det svenska ”hjärtlandet” och ”verklighetens folk”. Är det en möjlig framtid att Sverige faktiskt faller isär politiskt utmed den osynliga gränsen mellan land och stad? Här får det bli en liten utflykt till det som ofta är förebilden, den republikanska högern på USA:s landsbygd. Nobelpristagaren i ekonomi Joseph Stiglitz beskrev 2012 i *The Prize of Inequality* hur ojämlikheten i det amerikanska samhället hade skenat under årtionden. I princip hela den ekonomiska tillväxten har hamnat hos den enda rikaste procent av befolkningen. Men antropologen Arlie Hochschild pekar i sin studie *Strangers in Their Own Land* (2016) på paradoxen att motståndet mot staten är störst just i de områden som tar emot mest statligt stöd. Under fem års fältarbete på Louisianas landsbygd fångade hon den ”djupa” berättelsen om hur den amerikanska drömmen gick i kras. Hon ser det så här: Du står i ett led uppför en kulle och vill röra Dig uppåt. Du har slitit hårt, varit hederlig, skött Dig själv utan att ta hjälp. Men kön rör sig nästan inte. Har den till och med stannat? Några får gå före, vilka är de? En del är svarta, andra flyktingar, kvinnor, of-

Min fråga blir om en politisk rörelse baserad på en sådan känsla kan bli lika stark i Sverige? Här finns en känsla av att landsbygden tunnans ut när jobb och service och sociala relationer lyfts ur lokalsamhället och upprättas någon annanstans. Också Sverige dras isär kulturellt och ekonomiskt. Många upplever att gemenskaper har försvunnit, att deras hemtrakt har förlorat något viktigt. Också här en växande konservativ höger med starkt nostalgiska inslag. Den följer ibland strömningar som liknar det som sociologen Zygmunt Bauman kallar Retrotopia (i boken med samma namn från 2017), en vision riktad bakåt i tiden, en längtan efter en landsbygd som egentligen aldrig har funnits och som framför allt inte kan komma tillbaka. Men

Sverige är inte USA. Den forskning som finns, till exempel vid Centrum för Kommunstrategiska Studier, pekar snarast på att utrymmet för antietablissemangspolitik på Sveriges landsbygd är begränsat. Också Tillitsbarometern visar en hög tillit, stabil över tid och inga enkla skillnader mellan land och stad. Massarbetslöshet är inte ett stort problem på svensk landsbygd och socialförsäkringar och pensionsystem fungerar ändå förhållandevis bra.

I BOKEN *Draksådd – Fiaskon och haverier när "kommunen ska sättas på kartan"* ger sig journalisten Christian Daun i kast med just detta fenomen. Här möter vi en rad exempel på tokstora satsningar från kommuner, som spelat högt med investeringar i idéer som verkar sjövlida i efterhand. Det kinesiska jättehotellet Dragon Gate i Älvkarleby, Thaipaviljongen i Ragunda, Medeltidens värld i Götene, Hotellet Stoorn som skulle byggas inne i en jätteälg på en bergstopp i Norsjö kommun. Till denna typ av satsningar räknar Daun också jättelinbanan som skulle ingå i kollektivtrafiken i Göteborgs kommun. I bokens inledning visar Daun en antydning till förståelse för att kommunalråd ger sig in i sådana här satsningar. "Det är riskfritt att skratta åt landsbygdspolitikerna iförda spenderbyxor [...]. "Öh era djävla puckon [...]. Ni fattar väl att ni ska hålla er till kärnverksamheten". Men, skriver Daun, "för många kommuner räcker inte det. Det fattas pengar och det fattas människor". Men när Daun sedan kommer in i själva projekten, skriver han flyhänt och ganska kul – och mycket elakt, ja egentligen precis med det gapskratt han själv har varnat för. Nu handlar det inte mycket om att förstå, det vore nästan ett stilbrott. Löjligen, ja förlöjligade, blir nu både projektledare och politiker.

Men jag tycker ändå att det finns anledning att försöka förstå. De projekt Daun tar upp växte fram under början på 2000-talet när svensk regionalpolitik skiftat från att stödja svaga regioner till att bli en del av konkurrenspolitiken. Den offentliga sektorn riktades nu mot ekonomins utbudssida; kommunerna skulle också medverka till att skapa de nischer som kunde ge Sverige en plats i den globala ekonomin. Det fanns ingen förståelse för fördelningspolitik som skulle spilla resurser på kommuner som var på väg att tyna bort. Den som hade idéer, som kunde komma upp med projekt, som ville tillväxt, var hjältropolitikern på alla nationella konferenser. Det var så man passade in i EU:s regionalpolitik, det var så man fick relationer med statliga myndigheter. Här gällde det att hänga på. Kommuner i halva Mellansverige anslöt sig till varumärket (och flaggan) "Stockholm – the Capital of Scandinavia" och gav 40 öre per invånare till Stockholm Business Alliance för att få rätten till den flaggan i platsmarknadsföringen på "distant markets", helst så långt från Sverige att ingen skulle upptäcka att Gävle eller Karlskoga inte alls är en del av Stockholm. Det var en galen tid när politik på alla nivåer, från EU till kommuner, föreskrev att storlek spelar roll, att man måste våga, att man måste ha ett innovationssystem. Kommunpolitiker från norr till söder fick stiga på det tåget

eller acceptera att förtvina. Men flaggan "Stockholm – the Capital of Scandinavia" var så stor att flaggstängen på kommunhuset i Heby inte räckte till – och tur var väl det.

En sådan analys borde Daun ha orkat med. Då kunde vi ha dragit litet mer nyanserat på munnen åt kommunpolitiker som vågade för mycket. Dauns bok om draksådden är ändå värd att läsa, den ger sin pusselbit, men den belyser inte, som utlovat, klyftan mellan land och stad för den tar inte upp geografins betydelse. Boken kommer litet sent också. Tiden då kommunerna drog iväg med draksådden är länge sedan förbi. Nu hukar de sig mera och sitter vackert.

I efterhand är det lätt att skratta åt de projekt Daun tar upp, men det kan vara värt att fråga sig vilka projekt vi kommer att skratta åt i framtiden. Just nu hyllas satsningarna på fossilfritt stål och batterifabriker som ska ge tusentals jobb i Norrland. I dag är det få som skrattar, men hur kommer det låta om det misslyckas, om japanernas nya batteriteknologi slår igenom med ett brak? Hur vet vi att industri-satsningarna i Norrland inte är nästa generation av draksådd?

► Dragon Gate utanför Älvkarleby, ett av de projekt som granskas i Christian Dauns *Draksådd*.

SLUTLIGEN HAR VI journalisten Anneli Rogemans Augustusprismominerade bok *Mönstersamhället*. Det är verkligen en fin berättelse om Bolidens väg från en liten bondby till en betydande industriort, under 50 år faktiskt just ett mönstersamhälle och sedan följt av 50 år av nedgång. Gruvbrytningen startade 1924 och upphörde 1967. På bara fem år under 1930-talet ökade befolkningen med 1200 personer där mitt i skogen. Rogeman kan den historien, hon är därifrån, känner till allt och har

pratad med alla och berättar lugnt och fint en historia som är fylld av människor, som verkligen kommer till tals och som ger oss en viktig berättelse om hur Sverige blev ett välfärdsland. Rogeman blir en kulturbärare genom att släppa fram en samtids-historia som faktiskt ännu är vid liv och som kommer i nytt ljus nu när Northvolt bygger en batterifabrik bara fyra mil bort och det fossilfria stålet utlovar att sätta fart på Norrland igen.

En viktig del av Rogemans berättelse handlar om hur Boliden under de senaste årtiondena har fått nya invånare. Landsbygden har ju saktat skiftat befolkning och redan för 20 år sedan fanns det i Boliden invånare från 42 olika länder: Azerbajdjan, Afghanistan, Irak, Nigeria med flera. Denna del av landsbygdens omvandling, som också berörs i flera av de andra böckerna, är helt central för vår förståelse av vad svensk landsbygd är i dag och kan bli i framtiden. År 2019 var drygt 20 procent av Bolidens invånare asylsökande. Det är hiskeligt, det visar omställningen på några årtionden från en påtagligt homogen svensk landsbygdsbefolkning till en som är etniskt och kulturellt enormt blandad. Det är en väldigt varierad skara från olika

länder och kulturer, som har med sig skilda språk och kunskaper, normer och religioner. Det är inte konstigt att det skapar spänningar, vilket Rogeman med stor närhet skildrar.

I grova drag så har en tredjedel av dem som kommit från utlandet till svensk landsbygd varit kvar på samma ort efter fem år. Vad har det betytt för landsbygden? Jag försöker greppa frågan med en liten fallstudie i Dalarna, där jag själv bor. En del av dem som kommit hit har haft svårt

att komma in på arbetsmarknaden. En del har misslyckats i sitt nya liv, vissa platser dit många har kommit har fått betala ett högt pris för det.

Men invandringen har också hållit svensk landsbygd uppe. Utan in- och utflyttningar över nationsgränsen de senaste 20 åren skulle Dalarna haft 28 000 färre invånare – och en betydligt äldre befolkning. Många av dem återfinns inom sjukvården och hemsjukvården, i skolköken, de driver stordelen av alla matställen på landsbygden, de kör buss och taxi. För många har det gått förbluffande fort till väntande jobb. Av dem som invandrade 2017 och 2018 var 39 procent i jobb 2019. De behöves! Invandrarbarnen har betytt mycket som skolelever, som kulturutövare, som människor ända ner i fotbollsföreningarnas inre väsen.

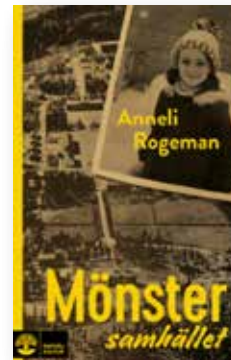
Om vi tittar framåt måste vi ta i beaktande att en mer restriktiv invandringspolitik radikalt minskat inflödet från utlandet. I Dalarna, som har brist på folk inom nästan alla yrken, har Statistiska Centralbyrån under 2021 skrivit ner befolkningsprognosen från en väntad ökning fram till 2030 med 5 000 invånare, till ingen ökning alls. Men den sidan av migrationspolitiken är frånvarande när invandringsfrågan nu nästan har blivit helt sammankopplad med gängkriminaliteten i städerna.

Tillbaka till Boliden! Här finns hela spektrat av erfarenheter av invandringen: invånare som engagerat sig för och emot, invandrare som stannat och blivit en del av samhället, de som inte blivit det och sådana som flyttat vidare. Vi vet inte vart det här tar vägen ens de närmaste åren. I Boliden är det nu en kvinna från Turkmenistan som äger flest fastigheter. Ingen vet riktigt varför.

Boliden kan stå modell för den öppna framtid som nu möter landsbygden. Det är uppenbart att samhället kan fortsätta att tyna bort. Men det är inte långt till de stora industrisatsningar som alla analytiker nu riktar strålkastarljuset mot. Norrland skriker efter arbetskraft, internationellt kapital söker efter varje läge där det kan gå att utvinna naturresurser i glesbefolkade landskap; Piteå kommun planerar en av världens största vindkraftparker med kinesiskt kapital, fossilfri stålproduktion är på väg att etableras. Man pratar om 100 000 nya invånare till Norrland. Jösse, har vi här att göra med motsatsen till koncentration, centralisering och urbanisering som styrts i 150 år? Är något sådant alls möjligt? Är det uthålligt eller blir det som så många gånger förr en tillfällig hype innan kapitalet drar vidare och lämnar efter sig ett tynande landskap, där den offentliga sektorn, politiken, får stå som den skyldige till felbedömningarna. En sak är i alla fall säker: det blir ett mosaiklandskap av framgångar och återtag, land/stadklyftan framstår mer än någonsin som en förenklad dikotomi.

I INLEDNINGEN KONSTATERADE jag att dialogerna om land och stad egentligen handlar om landsbygden, ofta sedd med stadens ögon. Staden själv då? Den har ju setts som det som allting rör sig mot, framstegens och kreativitetens kärna, den plats där all utveckling äger rum för att möjligtvis sprida sig utåt i cirklar. De allra senaste åren har vi fått en ny röst i detta samtal. Pandemin gjorde staden obehaglig att vara i och stadens flödande mötesplatser lades öde. Bostadens standard och läge har fått ökad betydelse; många ville ha större ytor. De övre skikten av arbetsmarknaden arbe-

tade hemifrån och kunde på så vis slippa arbetsresorna. "Work from anywhere", Spotifys nya strategi för att rekrytera permanent arbetskraft på en arbetsmarknad som är lika stor som jordklotet, signalerade att detta är ett högst verkligt socialt

skifte, genom vilket staden byter betydelse. Detta var inte helt nytt, men pandemin blev en pådrivare i en ny grön våg där stadens omland och landsbygden har uppgraderats. *Dagens Nyheter*s kulturchef Björn Wiman skrev hösten 2021 en krönika med titeln "Därför är det avskyvärt att leva i Stockholm" och refererade till flera liknande texter, egentligen till ett normskifte som redan har skett.

Det är ingen slump att Wiman pekar på Jonstads bok *Meningen med landet*. Jonstads livsval är en reaktion mot staden och allt vad den står för. Den låter oss förstå att staden har hamnat fel i förhållande till vår tids ödesfrågor. Nu står den för det ohållbara, sådant vi alltmer associerar med katastrof: överkonsumtion, bilköer och distans till naturen.

Staden är så starkt förknippad med industrisamhället som under 200 år gav oss en makalöst växande välfärd. Det som nu händer är att klimatkrisen ramlar in i vår egen tid och kräver att vi på några decennier ska bygga om detta samhälle i grunden. I den transformation som står för dörren måste vi byta industrisamhällets mål om ständigt ökad konsumtion mot klimatkrisens fokusering på risk och förväntade problem. I den omvandlingen är relationen mellan land och stad verkligen en öppen fråga.

► Erik Westholm är kulturgeograf, professor emeritus vid Sveriges Lantbruksuniversitet, verksam som skribent och föreläsare i frågor kring land och stad, miljö och framtidens betydelse i nutid.

► Boliden, i dag ett delvis övervuxet samhälle. Bild tagen sommaren 2020.

EN FYRKLÖVER

STATSPRIS TILL
ANNE BERGMAN
& CAROLA EKREM
AV FINSKA UNDER-
VISNINGS- OCH
KULTURMINISTERIET

456 SIDOR, HÅRDBAND, ILLUSTRERAD

Stora finlandssvenska festboken

ANNE BERGMAN & CAROLA EKREM

Hur har de svenskspråkiga i Finland firat årets festdagar och livets högtider under de senaste århundrandena och hur ser frändet ut i dag? På vilka sätt firar man i Österbotten, Nyland, Åboland och på Åland? Här samlas festsederna – Runebergsdagen och sjusovardagen för att nämna några – för första gången mellan två pärmar.

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND

180 SIDOR, MJUKBAND, ILLUSTRERAD

Det åländska självstyrets kvaliteter

Demokrati, resurser och kompetens

JAN SUNDBERG & STEFAN SJÖBLOM

Ålands självstyrelse firar 100 år.

Vilka politiska, administrativa och rättsliga kvaliteter präglar självstyret på Åland? Vad kännetecknar en väl fungerande autonomi? Författarna analyserar bland annat val- och partisystem, parlamentarism och lagstiftningsbehörighet.

448 SIDOR, HÅRDBAND, ILLUSTRERAD

Son till Tolstoj

Berättelsen om Lev Lvovitj Tolstoj

BEN HELLMAN

Lev Lvovitj Tolstoj beundrar för sin berömda far övergick i konstant uppror, samtidigt som relationen gav möjlighet till ett liv som debattör, författare och skulptör. Rastlös befann han sig ofta på resande fot och i Sverige mötte han sin första stora kärlek. Ben Hellman lotsar oss genom ett dramatiskt och färgstarkt levnadsöde.

BÖCKERNA FINNS I DIN BOKHANDEL.

APPELL FÖRLAG

448 SIDOR, HÅRDBAND, ILLUSTRERAD

Persilja och gräslök knippas

Karl Alarik Grönholm, finlandssvensk trädgårdsmästare i början av 1900-talet

ANDERS LEONARD BAARMAN

En unik inblick i förra sekelskiftets trädgårdsodling och -skötsel samt tidens nya utbildningar och framgångsrika handelsträdgårdar. Genom Karl Alarik Grönholms (1883–1918) bevarade dagböcker stiger vi in i trädgårdsmästarens värld av sysslor och växtvård och följer honom tätt i verksamhet och vardag. Anders Leonard Baarman kommenterar notiserna och lägger till ordförklaringar. Med fotografier från tiden och nya illustrationer av Kristin Lidström.

DET HÖR TILL ovanligheterna att ett svenskt allmänutgivande förlag intresserar sig för en fransk författare från förra sekelskiftet. Inför Marcel Proustjubileerna 2021 och 2022 har dock Bonnierförlagen slagit på stort. Gunnel Vallquists svenska översättning av *À la recherche du temps perdu* ges ut i Albert Bonniers förlags Klassikeriserie, i ny sättning och med nya omslag, och på Wahlström & Widstrand kommer nu Carl-Johan Malmbergs *Lyckans gåta – Marcel Prousts På spaning efter den tid som flytt*. Studien kretsar som titeln antyder kring den över 3000 sidor långa romancykeln snarare än den historiske personen Marcel Proust, född och uppvuxen i Paris högreståndskretsar. Det rör sig med andra ord om litteraturvetenskaplig närläsning, i stället för bibliografisk och idéhistorisk rundmålning. Resultatet är magnifikt – boken är djuplodande, bildande och insiktsfull.

Carl-Johan Malmberg är författare och föreläsare och har ett förflutet som radioproducent och lärare i film- och konstvetenskap. Han är också en av Sveriges främsta kritiker och regelbundet återkommande på Svenska Dagbladets kultursidor. Marcel Proust är en i raden av alla stora författare som Malmberg tar sig an; tidigare projekt av samma omfång har varit *Stjärnan i foten – Dikt och bild, bok och tanke hos William Blake* (2013) och *Var hemlig och gläds – Vandringar i William Butler Yeats poetiska världar* (2017). Även vid dessa tillfällen är det författarnas konstnärliga produktion som stått i centrum. Och liksom *Lyckans gåta* är de omfattande presentationerna de första i sitt slag för en svensk publik.

Lyckans gåta utgörs av 43 kapitel eller avsnitt, vissa vittfamnande och uppslagsrika, andra bara ett fåtal sidor eller, som det avslutande, ett längre textcitat ur *På spanings* sista del, *Den återfunna tiden*. Ämnena kan vara alltifrån framträdande gestalter i romanen, viktiga teman som erotik och svartsjuka, begär och längtan, konstens väsen, sinnesintryckens beskaffenhet, minnets

begränsningar och möjligheter, men också särskilda stildrag eller egenheter hos Proust: manierismen, det antitetiska, romanens många maximer, vattenmetaforiken, den flera sidor långa meningen i *Sodom och Gomorra* liksom ordet, eller kanske snarare tropen, *désancré* – att lyfta ankar. Här finns även perspektivrika analyser av centrala episoder, som den berömda sce-

toniska detaljen? Som framgår är vi nere på micronivå. Gunnel Vallquist har i sin översättning låtit *jaune* syfta på mur, men som bland andra konsthistorikern Georges Didi-Huberman och Proustkännaren Roger Shattuck visat är det mer komplext än så. *Pan* är ett nyckelord i romanen, som förekommer vid flera tillfällen och nästan alltid refererar till ett visuellt fragment eller en stillbild utbrutet ur sitt sammanhang: "Pan förlamar, förstnar och blir en återvändsgränd för både tanke, liv och konst."

Malmberg kallar sina essäer en "serie vandringar". Vilka vandringar som premierats och vilka som utslutits redovisas inte, inte heller finns någon synbar dispositionsprincip. Vissa av vandringarna går in i varandra varmed en viss långrandighet uppstår, några går sida vid sida med tidigare Proustläsare, medan andra banar ny väg genom den täta vegetationen.

MEN ATT MALMBERG väljer att kalla sina essäer för vandringar är ingen tillfällighet. Mot slutet av sin studie påminner han om sin essä "Vandraren i litteraturen" i boken *Sällskap* (2001), där han studerar hur vandringsringen som *trop* och *mythos* i litteraturen ändrar karaktär i och med övergången från romantik till modernism; från att ha associerats med det kontemplativa drömandet, med *reverie*, blir den nu ett tydande, ett sökande efter spår, ledtrådar och tecken. Vandraren blir så en detektiv, utanför men ändå delaktig, någon som letar efter detaljer, förnimmer, iakttar och drar slutsatser. Malmbergs vandringar är de facto är kongeniala med hur han upplever *På spanings* struktur – som en stad i vilken "man kan vandra omkring hur man vill".

Lyckans gåta sätter *På spaning* i relation till andra författarskap: Oscar Wilde, James Joyce och Roland Barthes är tre författare som får sina "egna" kapitel i Malmbergs stora opus. Det skall tilläggas att Malmberg i sin läsning genomgående också relaterar Prousts verk till andra kanoniserade verk i konsten, musiken och framför allt

KONSTARTERNA & MEDIER

Carl-Johan Malmberg

*Lyckans gåta – Marcel Prousts
På spaning efter den tid som flytt*

WAHLSTRÖM & WIDSTRAND | 568 S. | ISBN 9789146236122

EN RAD PÅ VARANDRA FÖLJANDE VANDRINGAR EFTER LEDTRÅDAR OCH TECKEN

Recensent **Alexandra Borg**

I FÖRFATTAREN OCH kritikern Carl-Johan Malmbergs *Lyckans gåta* står Marcel Prousts konstnärliga produktion i centrum. I en serie essäer, eller vandringar som Malmberg kallar dem, sätter han *På spaning efter den tid som flytt* i relation till andra författarskap och relaterar också Prousts verk till kanoniserade verk i konsten, musiken och litteraturen. Att Malmberg liknar sin bok vid ett lapptäcke är i flera avseenden en passande metafor och precis som inför mötet med *På spaning* kan läsaren välja att dyka ner i texten var som helst. De omfattande presentationerna i denna djuplodande, bildande och insiktsfulla bok är de första i sitt slag för en svensk publik.

nen med madeleinekakan eller författaren Bergottes betraktelse av en gåtfull detalj – "en liten gul muryta", på franska *petit pan de mur jaune* – i en tavla av Vermeer. I denna utveckling undersöks vilket substantiv adjektivet *jaune* (gul) egentligen syftar på: är det *pan* som i yta, del eller kant? Eller mur, den topografiska och arkitek-

► Carl-Johan Malmberg.

i litteraturen – Shakespeare, Cervantes, Montaigne, Keats, Yates och Blake förstås, Valery, Mallarmé, Eliot, Edgar Allan Poe, Conan Doyle, Agatha Christie, men också mer samtida som Sara Lidman, Tove Jansson och J. D. Salinger. Malmberg drar paralleller, visar på tematiska likheter, gemensamma troper och intertexter. Metoden, Prousts men också uppenbart Malmbergs egen, kan jämföras med konsthistorikern Aby Warburgs utforskande av konstverk genom att utgå från detaljen och sedan avtäcka det nätverk av fenomen och företeelser den döljer. Som Malmberg skriver:

Warburgs blick för detaljer liknar Prousts och bådas syn på konst och kultur är anakronistisk och epoktrotsande; en äldre tids symboler återuppstår i fräsch form, efter lång tids glömska: som ett slags önskan inneboende hos dem.

Malmberg liknar sin bok vid ”ett lapp-täcke”, en passande metafor i flera avseenden, dels för att det går i linje med hur Proust själv såg på sitt stora romanverk som ”en klänning” som aldrig blir helt färdig, dels för att det anspelar på den litterära framställningen som något taktilt och textilt, något som kan betraktas i sina delar men också som en helhet, och dels för att den som spatial artefakt, som kontinuum, undanber sig såväl hierarki och kronologi. Malmbergs studie är inte tesdrivande, och saknar därmed ett traditionellt akademiskt mönster. Avsaknaden av struktur gör att läsaren – precis som inför mötet med *På spaning* – kan börja var som helst. Malmbergs bok kompilerar, sätter samman. ”Den ideala Proustboken”, skriver han att han tänker sig, ”[är] ett kollage av citat med få eller inga kommentarer: en bok som pekar ut häpnadsväckande

textställen och binder ihop dem med varandra”.

MEN ÄR DA Malmbergs studie ett återupprättande av nykritikens ideal om att isolera det litterära verket från samtidskontexten? Inte riktigt. Malmberg ger visserligen först och främst en bild av verket som verk, men essäerna bjuder också på litteraturvetenskapliga och historiska utvecklingar om till exempel Dreyfusaffären, mörkläggningarna i Paris under krigsåren, synen på homosexualitet kring sekelskiftet 1900, den borgerliga epiken som kunskapsform och bildningsromanens framväxt och utveckling.

Malmberg är väl förtrogen med och förankrad i det internationella forskningsläget: Samuel Becketts, Walter Benjamins, Gilles Deleuzes, René Girards och Ernst Robert Curtius välkända Prouststudier refereras genomgående, ibland så till den grad att boken får drag av metastudie, vilket i och för sig är välkommande, eftersom en sådan saknas på svenska. I den inledande, allmänt hållna essän, konstaterar Malmberg att gränsen mellan andras och ”mitt” inte alltid upprätthålls, men att han gärna citerar. Och det gör han; sällan har jag läst en litteraturvetenskaplig studie där dels källtexten, dels tidigare teoretikers och forskares insatser redovisas så beredvilligt och vederhäftigt. Vissa av de citerade textpartierna ur *På spaning* kan vara upp till tre sidor. För att göra läsaren uppmärksam på detaljer eller anmärkningsvärda ord och fraser i citaten har dessa rödmarkerats.

Studien saknar noter, sidhänvisningar återfinns i stället i marginalen. När det gäller *På spaning* refereras både till det redan nämnda nytrycket från 2021, men också den behändiga pocketversionen från 1993. Vid vissa tillfällen där Malmberg för tyd-

lighetens skull behövt vända sig till originalet hänvisas till Gallimards utgåva i tre band i serien Bibliothèque de la Pléiade från 1954. Det är generöst och hederligt inte bara mot Proust eller andra forskare, utan också mot läsaren. I detta ytans och de polerade biografiernas tidevarv finns något befriande och hedervärd med en textanalytisk studie som vågar vara just textorienterad, inte bara ligga nära texten utan också redovisa den. Genom att citera i sin helhet, slipper Malmberg därtill att referera, något som när det gäller Prousts särpräglade stil skulle kunna gå illa. Att citera är helt enkelt det enda sättet att göra *På spanings* många tonfall och övermåttan ordrika textväv rättvisa.

” Malmbergs studie är inte tesdrivande, och saknar därmed ett traditionellt akademiskt mönster.”

Det myckna citerandet är förstås en del av Malmbergs stil; liknande tillvägagångssätt präglar böckerna om Blake och Yeats. I den självbiografiska dag- och tankeboken *Guldåldern* (2018) finner jag några belysande rader om drivkraften bakom det egna skrivandet. Malmberg noterar här att han aldrig skrivit av ”inre drift”. Intresset har snarare riktats mot att samla vad andra har skrivit, att samla citat. Dessa två pelare, Namnet och Citatet, skriver Malmberg, ”de finns där före mig och mig förutan och är det jag svarar på genom det jag skriver”:

Citatmagi. Genom att citera slipper jag vara ett subjekt bland andra. Det har varken med blygsamhet eller självutplåning att göra. Det handlar istället om att inte behöva mäta sig med andra. Det unika hos mig ska inte behöva visas upp, bevisas.

MALMBERG DRAR PARALLELLER mellan olika ståndpunkter och synsätt i Proustforskningen, gör jämförelser, visar på tillkortakommanden och företräden. En återkommande referens är de existentiella tankegångar som formulerats av den franska filosofen och mystikern Simone Weil, framför allt i ”Litteratur och moral” (1944) och *Tyngden och nåden* (svensk översättning 1948). Malmberg ser flera likheter mellan Proust och Weil. De förenas i synen på hur smärta och sorg kan vara något läkande och konstruktivt. Lika samstämmiga som författarna är i hållningen att smärta kan

lära, är de också när de betonar vårt behov av glädje och fröjd (*plaisir; joie*). I sin karaktäristik av berättarens förmåga att både kunna praktisera introspektion och visa stort engagemang i andra, har Malmberg också lånat Weils uttryck "självförgåten uppmärksamhet".

Återkommer gör också den amerikanske litteraturvetaren Harold Bloom och hans tankar om *På spaning* som tillhörande en vishetslitteratur, *a wisdom literature*; en epik som vetter åt det kontemplativa, med rötter i magiska, icke-västerländska traditioner. Detta är texter som med sin oöverträffade estetiska verkshöjd och intellektuella styrka tillhandahåller såväl förtröstan som livsvägledning.

En för mig trevlig ny bekantskap som Malmberg lyfter fram är den föreläsningsserie, "La leçon de Marcel Proust", som sändes i fransk radio 1963 och numera finns tillgänglig på Youtube, där bland andra

Roland Barthes och Marguerite Duras ger sina ingångar till verket. Den senare har i linje med Gilles Deleuze framhållit roman-cyklens visionära drag. Boken handlar inte om dåtid, om nostalgi och återuppväckande av den tid som för alltid är förbi; i stället läser Duras *På spaning* som en roman vänd mot framtiden, och talar om romanens *futurisme* – "framtiden är den läsare som just nu läser romanen" säger hon i Malmbergs översättning. Duras uppehåller sig vid det vi i dag skulle kalla *reader response theory*. Även om jag gissar att hon själv inte skulle vilja karaktärisera sin läsart på detta sätt, tar hon de facto fasta på det receptionsetetiska i sin tolkning, och ser just öppenheten, läsarens möjlighet att spegla sig i romanens tilldragelser som viktiga. Hon menar att det alltid går att läsa "Prousts berättelse och lägga sin egen till den [...] romanen ligger öppen, dörrarna till den är öppna".

ATT LÄGGA SIN egen berättelse till Prousts, det är precis vad Malmberg själv gör vid en rad tillfällen – också det generöst. Det är när han låter sitt tolkande subjekt träda fram i öppen dager som de bästa läsningarna görs; jag instämmer inte nödvändigtvis i alla tolkningar, med de laddas på detta sätt med relevans. Malmberg ger sig själv till känna, markerar en närvaro genom att introducera ett tydligt "jag". Här ett exempel:

En tanke om Gunnel Vallquists tolkning av Racines versrad från Fedra. Den lyder i original *On dit qu'un prompt départ vous éloigne de nous, Seigneur*: sju jamber i högstämnd stil. Vallquist återger den orytmiskt och vardagligare. Jag har alltid undrat varför. Jag saknar den betvingande kraften, det upphöjt återhållna i Fedras replik, det jag tänker mig gör att Marcel fantiserar särskilt om den. Den har tonen av besvärjelse.

Malmbergs smidiga sakprosa är förebildlig. Läsaren lotsats varsamt igenom de 43 kapitlen och får då och då påminnelser om var i studiens stora bygge hon befinner sig och vart hon är på väg. Metatexter av detta slag kan ofta kännas påflugna och överdrivet pedagogiska, men i en studie av denna dignitet och av detta omfång är de rentav nödvändiga.

DEN SVENSKA PROUSTFORSKNINGEN är både mager och intern. Sigbrit Swahns, *En väg till Proust* (1978) och *Marcel Proust och vännerna* (1996), Olof Lagercrantz *Att läsa Proust* (1992) och Sara Danius *Prousts motor* (2000) hör till de mest kända studierna, så till vida att de publicerats utanför en publik av de närmast sörjande. Malmberg diskuterar dem alla. : Däremot saknar jag en hänvisning till Kristoffer Leandoer, både hans *Huset som Proust byggde – 200 års fransk modernism* och *Jag. Du. Vi. En bok om Proust* lyser med sin frånvaro. Intressant nog vänder han sig mot Lagercrantz psykologiska läsning och delar inte hans tankar om att Marcells upptäckt av hushållerskans François dubbelnatur skulle leda fram till en tillitsförlust. Marcel, så som Lagercrantz ser honom, är "ett vilsegånget barn", vars undertryckta gråt ljuder romanen igenom. Men Malmberg hör inte gråten. Marcel är för honom, och här citerar han Mirjam Tuominens ord om författaren [sic.] Marcel Proust som "sorgsen och ändå obekymrad": "Jag hör lika mycket munterhet, lekfullhet, ironier, skratt inbäddat i romanens prosa. Och några skuggfigurer gestaltar knappast *På spaning*. Romanens personer är distinkt tecknade, fast föränderliga och motsägelsefulla." Malmberg vänder sig också mot en idyllisk läsart,

► Marcel Proust, brodern Robert och deras moder Jeanne.

i vilken läsaren tar fasta på det nostalgiska och läser romanen om ett förlorat barndomsparadis. ”Med en sådan kitschversion av *På spaning* stryker man ut romanens beska sanningar, särskilt tankarna om det mimetiska hos människan, med romanens ord hämningsinstinkten hos henne: de drivkrafter som gör henne beroende av modeller, idoler och rivaler, i samhällslivet, i familjelivet, i kärleken, i tanken, i politiken, i konsten.” Här önskar jag att han hade gått djupare i frågan om varför många av dagens Proustläsare ändå envisas med att gräva fram en nostalgins guldåder i *På spaning*; varför tycks romanen locka till en sådan läsart? Vilket behov tillgodoser en sådan tolkning? Jag tänker inte minst på Eric Schöldts radioprogram ”Text och musik”, där *På spaning* gång efter annan lyfts fram som en urberättelse över barndomens förlorade oskuldsfullhet.

I den i mitt tycke finaste essän, ”Lyckokatalogen” samlar och analyserar Malmberg gestaltningar av en rad plötsligt uppdykande minnesförmimmelser – lyckoögonblick. Det rör sig om ett dussintal förtätade scener som ringar in och pekar mot det Malmberg, med ett uttryck hämtat från romanens sista del, *Den återfunna tiden*, kallar ”lyckans gåta”, nämligen förmågan att befinna sig utanför tiden. Det rör sig om ett slags extraordinär och extratemporal känsla, en närmast mytisk förenig av dåtid, nutid och framtid. Några av de exempel som tas upp är smaken av madeleinekakan, åsynen av de två klocktornen i Martinville, den svala doften av instängt i pissoaren vid Champs-Élysées, åsynen och doften av hagtornshäcken under en söndagsvandring åt Méséglise. Ögonblicken – med Malmbergs ord, romanens ”Greatest Hits” – har ett par gemensamma nämnare: de är drastiska, mentala och sinnliga och de ger uttryck för en dubbelhet i rummet, de pekar framåt, men också bakåt, till erinringen av det förflutna. På så sätt är de ett slags tidsmaskiner. Vad mer är, de inbegriper en skapelseakt, en bebådelse, och det är just *återuppståndelsen* som är den lyckliga gåtans lösning: ”[Marcel] återerövrar sitt förflutna och när det väcks till liv förändrar det honom. Han blir pånyttfödd.” Samuel Beckett kallade som bekant lyckoögonblicken för *visitations*. Roland Barthes i sin tur benämnde dem minneschocker, *chocs souvenirs*. Att som Malmberg ta ett samlat grepp om dem är genialt eftersom sambanden, bindemedlen mellan dem, läggs i öppna dagar.

ANNIKA LYTH HAR i likhet med Malmbergs två föregående författarstudier gjort ett fantastiskt arbete med formgivningen. *Lyckans gåta* är mindre till formatet, sidorna gräddvita och den röda färgen som

används för att markera särskilda partier i citaten (som separeras från brödtexten genom indrag och mindre textstorlek) återkommer i rubriker och pagina. En skillnad mellan de föregående böckerna är dock styckesindelningen. Det kan tyckas banalt, men det första som slog mig när jag bläddrade igenom inlagan var just blankraderna – vår första läsning av en text är som bekant visuell. Att ha blankrad i stället för indrag förstärker känslan av montage, av lapptäcke: texten består av andra texter.

På pärmen, liksom på skyddsomslaget, återfinns den italienske renässanskonstnären Andrea Mantegnas ”Korsfästelsen”, en liten träpannä målad mot slutet av 1450-talet. Bilden är märklig. Den föreställer en grym avrättningsscen omgärdad av en hög, sommarblå himmel och ett milsvitt, underskönt landskap. Även soldaternas litet drömmande, fjära hållning står i kuslig kontrast till det som sker. Målningen, som numera hänger på Louven, var tidigare en del av altartavlan i Veronas San Zeno, men fraktades av Napoleon till Paris som ett krigsbyte. Färgerna på pärmen återger originalets starka och bjärta; skyddsomslagets målning däremot ser vi som genom en dimma, en *chiaroscuro*. En referens till ”Korsfästelsen” fladdrar mycket riktigt förbi i *På spaning*, liksom många gånger sådär bara en passant, men vid närmare betraktelse mycket betydelsefull. Malmberg ser nämligen stora likheter mellan Prousts och Mantegnas estetik och etik, människosyn och konstnärliga tillvägagångssätt.

DET ÄR NÄR huvudpersonen ska lämna Paris för en sommarvistelse i Balbec, som Proust liknar himlarna över Gare Saint-Lazare med himlarna över Mantegnas korsfästelse:

Det är lika oväntat som konstfullt. Himlarna blir sinnebilder för både Golgata och järnvägsstationer; delen står för helheten, metonymiskt. Framför allt blir himlarna metaforer för ofattbart lidande: Jesu död och Marcells skilsmässa från sin mor.

Som Malmberg mycket riktigt påpekar är jämförelsen en kraftig hyberbol. Marcel kommer undan med den genom att endast antyda sambandet, en antydning som får sin motsvarighet i det mjölkvita filter Annika Lyth lagt över skyddsomslaget.

► Alexandra Borg är lektor i nordiska språk och docent i litteraturvetenskap vid institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.

Johan Heltne
Sympati för djävulen

FRI TANKE | 134 S. | ISBN 9789189139299

AMBIVALENSEN SOM OTIDSENLIG LIVSHÅLLNING

Recensent **Bengt Ohlsson**

NÄR JOHAN HELTNE ville skildra en våldtäktsanklagelse i vilken mannens skuld inte var självklar slog lärare och elever på Biskops Arnö och sedermera förlaget Natur & Kultur bakut. Men så småningom upptäckte Heltne att dessa småpåvar och deras fotfolk har begränsad makt. Det går utmärkt att skriva efter sitt eget huvud, vilket han gjort på ett glasklart och avklarat sätt i sin nya berättelse.

KONSTARTERNA & MEDIER

ROMAN POLANSKIS FILM *Bitter moon* från 1992 handlar om ett ungt par (spelade av Hugh Grant och Kristen Scott Thomas) som under en kryssning till Indien blir approcherade av ett annat, betydligt märkligare par; en sliten man i rullstol och hans yngre och utstuderat förföriska hustru.

Rullstolsmannen lägger snabbt beslag på Hugh Grant och börjar berätta om sitt

äktenskaps uppgång och fall. Det är en synnerligen barnförbjuden historia. De förenas i en erotisk besatthet som kräver allt starkare kryddor, på samma sätt som pundaren ständigt jagar kicken från de första silarna, och det spårar ur rejält med rollspel, grismasker och förnedring, och som åskådare delar vi både Hugh Grants bestörtning och hans lystenhet efter fler snaskigheter.

När det hade gått några dagar och filmen dröjde sig kvar insåg jag att bakom alla groteskerier beskrev Polanski ett sonderfall som drabbar många ordinära kärleksrelationer, i radhus och bostadsrätter, från Newark till Nyköping. Trots att han berättade om ett par som piskade och hällde yoghurt över varandra kunde vem som helst känna igen sig. Det bisarra utanverket fungerade som ett slags egenartad krydda på något som bara var vanlig havregrynsgröt. Men kryddan fick gröten att kännas som ett äventyr att sleva i sig.

Samma sorts igenkänning drabbar mig under läsningen av Johan Heltne *Sympati för djävulen*. Heltne är född 1977 och debuterade först på skiva, med albumet "Flyttfåglar" från 2001. Debutromanen *Det finns ingenting att vara rädd för*, som handlade om hans uppväxt i Livets Ord, kom tretton år senare. Störst uppmärksamhet har han fått för romanen *Emil* från 2019, i vilken en man först döms för och sedan frias från en våldtäkt.

I *Sympati för djävulen* berättar Heltne om en barndom späckad med medicinska och psykiatriska utredningar, eftersom han ofta får "epilepsilika" krampanfall. I maj 2020 beställer han ut sina BUP-journaler och konstaterar att "Det var som om jag tagit del av förbjuden information om mig själv." När han är femton skriver hans psykiater att det finns ett "alexitymi-inslag" i hans personlighet. Heltne börjar luska i begreppet:

När jag började läsa var det som om ett mörkt rum blixtbelystes, det rum som var mitt liv. Det stod: Alexitymi betyder "avsaknad av ord för känslor", "känslor utan ord" eller "känslostumhet". Och: Den som är alexitym har svårt att identifiera, tolka och beskriva egna och andras känslor och behov.

När Heltnes familj går med i Livets Ord blir han plötsligt oberörbar i kompiskretsen. Telefonen tystnar. Ingen vill låta honom åka med i bilen när fotbollskompisarna ska på match.

Men så småningom lösgör sig Heltne från sekten, börjar plugga på universitetet, upptäcker litteraturen, alkoholen och musiken. Sexualiteten är och förblir en laddad och skamfylld historia. Han kom-

► Johan Heltne.

mer in på den åtråvärda skivutbildningen på Biskops Arnö, plantskolan för morgondagens kulturelit.

DET HÄR ÄR en berättelse som långsamt slipats fram i författaren, språket är glasklart och värker av en stillsam sorg. Så här avklarnat brukar författare skriva när de står med ena foten i graven – en jämförelse med Olof Lagercrantz *Min första krets* ligger nära till hands – och det krävs mycket hårt arbete för att nå dit. Johan Heltne har gjort jobbet, men det märks inte, och det är precis så det ska vara.

Det är både djärvt och kongenialt att inleda boken med en öppen redovisning av krampanfallen, BUP-tureerna och alexitymin, för när Heltne berättar om sina år med den finlitterära högadeln på Biskops Arnö, och om nervositeten som sprider sig

på Natur & Kultur när han med mardrömslik tajming skriver en tvetydig roman om en våldtäktsman, då dröjer sig en ambivalens kvar hos läsaren.

Vi börjar undra om vi själva hade varit en av klasskompisarna på Biskops Arnö som satt moltysta när Heltne hade läst upp en nyskriven text. Eller om vi hade suttit i redaktionsledningen på Natur & Kultur och skakat på huvudet åt hans roman om den möjliga våldtäktsmannen. Kort sagt, är Heltne en jobbig djävel? En som är dömd att aldrig passa in?

När *Emil* publiceras skriver en av hans lärare från Biskops Arnö, poeten Athena Farrokhad, ett hänfullt inlägg på Instagram:

Ok lyssna. Eftersom Johan Heltne brett ut sig i uppslag efter uppslag om censuren han blivit utsatt för på Biskops-Arnös

författarskola frångår jag principen om att aldrig säga något offentligt om gamla elever: Johan Heltne gick i den klass som framträdde på Forum 2011. Hans klasskompisar blev alltså sexuellt ofredade av serieväldtäktsmannen som nu sitter i fängelse. Men nio år senare, när han tänker på övergrepp och litterära miljöer, är hans stora trauma alltså den "gräns för vad som är sägbart" som feministerna i den "sektaristiska" miljön på skolan upprättade för hans stora roman. Det är fan smutsigt. Jag vill säga att det är backlashens tid men gick det nånsin fram.

Att hon frångår en princip som hon uppenbarligen tycker är viktig motiverar hon med att det står större saker på spel. Och då måste några ägg knäckas. Så lyder aktivistens logik.

Nyckelordet för Heltnes livshållning – oavsett om den är påtvingad eller självvald, eller litet av varje – är ambivalens, vilket är lika sympatiskt som otidsenligt. Och illa lämpat om man växer upp i Livets Ord, eller dimper ner i det sammanbitet streberaktiga sällskapet på Biskops Arnö, eller försöker slå sig fram som litteratör i en offentlighet där lynchjustisen råder.

Ingenting provocerar Solanassprängda dynamitardfeminister så som ambivalens. Ingenting sargar gerillaromantiken mer än ambivalens. Men i arbetet med *Emil* framhårdar Heltne i sin ambivalenta hållning till sin huvudperson.

Tillbaka på skolan drog jag mig för att visa de delar som skulle kunna provocera de andra i läsgruppen. Men så småningom samlade jag ändå mod till mig och lämnade in ett avsnitt med några sexscener. Det blev värre än vad jag hade föreställt mig. Efteråt skulle jag minnas särskilt ett samtal där två av tjejerna i samtalsgruppen var så upprörda att saliven stänkte över bordet. Men hela gruppen visade ilska, även den handledande författaren. De menade att jag måste ta ställning till den händelse berättelsen kretsade kring, var det eller var det inte en våldtäkt? Jag förstod inte varför. För mig var det osäkerheten i skuldfrågan som gjorde texten intressant. Osäkerheten inför en annan människas anklagelse hade alla varit med om, menade jag. Dessutom var texten en självvrannsakan. Jag ville gestalta en person som inte förstod sig själv så som jag hade svårt att förstå mig själv. I huvudpersonens existentiella ambivalens, i osäkerheten om vad som hänt, hade jag hittat en perfekt metafor för det, tyckte jag.

Något annat som slår en under läsningen

är hur perspektivlöst sektlivet är, och kanske måste vara. Om medlemmarna skaffar sig utblickar som kan sticka hål på derashängivenhet är sektens existens hotad.

De flesta av eleverna på Biskops Arnö bor under internatliknande förhållanden, de lever och andas finlitteratur och intersektionalitet, de äter och dricker maktanalyser och genusperspektiv. Som läsare får man lust att göra en tidsresa och lomma in i lektionssalen, knacka Heltne på axeln och påpeka det självklara för honom: att hans lärare är härskare i ytterligt begränsade kungariket, och att det går utmärkt att skriva sina verk efter eget huvud, oavsett hur många bannbullor som kastas efter honom.

Samma främlingskap sänkte sig över mig under hösten 2018, när både Svenska Akademien och den så kallade "Klubben" utmålades som något slags Cosa Nostra i kulturvärlden och som man på inga villkor fick stöta sig med.

I efterhand kan jag undra om inte dessa skräckskildringar främst fyllde en dra-

maturgisk funktion. Om Akademien och "Klubben" inte hade beskrivits som en diabolisk och allsmäktig underrättelsetjänst, med slemma tentakler som sträckte sig runt hela samhällskroppen, då hade "avslöjandet" inte tett sig lika mysrysig. Då hade det bara handlat om en ordinär snuskpelle som byggde sin image med de medel som stod honom till buds. Ingenting annat.

Samma sak gäller ironiskt nog också småpåvarna och gränsvakterna på Biskops Arnö. De visar huggtänderna mot alla avvikare, sprider sitt gift i sociala medier, flexar med sina tusentals "följare", detta ansiktslösa fotfolk som reflexmässigt sätter sig i rörelse åt vilket håll småpåvarna än pekar. Fotfolket gör grovjobbet, skickar

hatmejlen och mordhoten och står med sina facklor och högafflar nedanför mediehusen och kräver att avvikarna ska tystas.

Men småpåvarnas makt är blygsammare än de vill tillstå. Likaså fotfolkets. Det räcker trots allt med att logga ut, och ge sig ut i världen. Vilket Heltne tycks ha gjort.

”Ingenting provocerar Solanassprängda dynamitardfeminister så som ambivalens.”

VART TAR HAN då vägen, efter att ha tufsats till i en alltmer aktivistiskt präglad litterär offentlighet, där ambivalensen står lågt i kurs? Jo, via författarkollegan Torsten Kälvemarm (som lämnade oss i februari 2019) hittar han till den ryske filosofen Pavel Florenskij, som Stalin lät deportera till ett arbetsläger i Sibirien, där han sedan arkebuserades och slängdes i en massgrav.

Här hajar man till och börjar veva upp sina vindbryggor. Ska denna lågmälda och klarsynta bok gå vilse i religiösa och mystiska erfarenheter, som kan vara nog så angelägna för den som gör dem, men som lätt löses upp i ett töcken när man försöker återge dem?

Men Heltne för sin berättelse i hamn med full filosofisk övertygelse:

Immanuel Kant hade i *Kritik av det rena förnuftet* argumenterat för att de metafysiska frågorna om Gud, själen och varat inte kunde lösas av det mänskliga förnuftet eftersom de både kunde bevisas och motbevisas. Filosofin och vetenskapen skulle därför inte sysselsätta sig med dessa frågor. I direkt polemik med Kant, och med det mesta av västerländsk filosofi och vetenskapsteori efter honom, hävdade Florenskij tvärtom att motsägelser var helt avgörande för att sanningen skulle kännas igen. Utan motsägelser skulle människan lämnas hjälplös inför rationellt övertygande bevis. Det skulle få oacceptabla följder. Friheten skulle avskaffas och sanningen tvingas på människan, för man kan inte förkasta slutsatsen av ett resonemang vars premisser man har godtagit.

► Bengt Ohlsson är författare.

Julia Voss

Mänskligheten kommer att förundras – Hilma af Klint. En biografi

(Hilma af Klint – "Die Welt in Erstaunen versetzen")

ÖVERS. AIMÉE DELBLANC

BONNIERS | 450 S. | ISBN 9789100182649

KONSTNÄR MED ANDAR SOM RÅDGIVARE

Recensent **Inga Sanner**

DEN TYSKA KONSTVETAREN Julia Voss vill i sin biografi lyfta fram det säregna i Hilma af Klints livssyn, men faktum är att af Klint var ett barn av sin tid och den tidens intresse för den esoteriska världsbilden.

Voss förmår dock på ett utmärkt sätt förmedla det förra sekelskiftets esoteriska vision som var förutsättningen för af Klints skapande.

KONSTARTERNA & MEDIER

ESOTERISKA IDÉER HAR i alltför liten utsträckning uppmärksammats i historieskrivningen, inte minst när det gäller modern tid. Idéerna har betraktats som allmänt flummiga och som något vid sidan av det som förknippats med det moderna. Detta till trots har det varit svårt att förneka den betydelse esoterismen har haft för framväxten av nonfigurativ konst i början av det förra

seklet. Ett tydligt exempel är den ryska konstnären Vasilij Kandinskij, men även Kazimir Malevitj, Piet Mondrian och andra konstnärer som tog starka intryck av esoteriska föreställningar, framför allt genom teosofin. Numera räknas även den svenska konstnären Hilma af Klint till den skaran och mer generella diskussioner har förts kring esoterismens betydelse för modernismens framväxt.

Att Hilma af Klint var tidigt ute att måla nonfigurativt är obestridligt. Redan 1906 skapade hon tavlor med abstrakta motiv som på flera sätt liknade de som Kandinskij målade flera år senare. Hennes tavlor rönt dock ingen uppmärksamhet varken då eller senare under hennes levnadstid (1862–1944) och hon ingick inte i tidens – manligt dominerade – kretsar av tongivande konstnärer. Först under senare delen av 1900-talet, långt efter af Klints död, väckte målningarna intresse, och då med råge. Den utställning med hennes konst som Guggenheimmuseet arrangerade 2018 lockade fler besökare än någon tidigare utställning vid museet. Tavlorna hade äntligen nått den publik som af Klint traktat efter under sin livstid, och hon har numera en självklar plats i konsthistorien.

Alltmer skrivs om den svenska konstnären och nu finns den tyska konstvetaren Julia Voss omfattande biografi över af Klint i svensk översättning med titeln *Mänskligheten kommer att förundras – Hilma af Klint. En biografi*. Voss ambition är att fördjupa bilden av af Klint som konstnär och samtidigt korrigera en del missuppfattningar som hon menar råder om henne. I biografien beskrivs hur Hilma af Klints gärning formades av det faktum att hon var kvinna i en tid då synnerligen misogyn föreställningar rådde om kvinnliga konstnärer. Även om Sverige, till skillnad från många andra länder, faktiskt hade öppnat dörrarna till Konstakademien för kvinnor, fick de finna sig i att hänvisas till det avsidade belägna "fruntimmersrummet". Och trots att af Klint var en framstående elev hade hon svårt att få bekräftelse som "riktig konstnär". Hon fick dock en hel del uppdrag efter sin utbildning, bland annat som barnboksillustratör och som tecknare av djurkroppar vid Veterinärmedicinska institutet i Stockholm. Det blev emellertid tidigt uppenbart för henne att det var något annat hon ville uttrycka med sin konst, vilket hade att göra med hennes intresse – ja, starka passion – för esoteriska idéer.

Redan som 17-åring kom Hilma af Klint i kontakt med spiritismen och under hela sitt liv blev andarna viktiga följeslagare för henne, som samtalspartner, rådgivare och aktiva pådrivare av den konstnärliga verksamheten. De lämnade konkreta anvisningar om vad hon borde arbeta med och

gav henne beröm när så var befogat. Kontakterna med andarna skrev af Klint ned i ett stort antal anteckningsböcker, vilka utgör ett viktigt underlag för Voss framställning. I biografien visas tydligt hur esoteriska föreställningar – spiritistiska, teosofiska, antroposofiska och rosenkreutzinfluerade – var af Klints livsluft och hur detta kom till uttryck i hennes konst.

ATT HILMA AF KLINT inte var ensam om att kombinera esoterism med konstnärlig verksamhet visar Voss med spännande redogörelser för kvinnliga konstnärer som hade drömmar om att skapa en spiritistisk konst och som i flera fall ledde dem till att måla nonfigurativt. Ett exempel är den engelska konstnären och spiritisten – hon var även verksam som medium – Georgiana Houghton, som flera decennier före af Klint målade tavlor med abstrakta motiv. Hon såg det som ett sätt att avbilda något andligt, avskalat från det materiella höljet. Detta ansågs även kunna ske genom så kallad automatisk ritning, som förekom inom spiritismen och antogs vara meddelanden från andevärlden. För de spiritistiskt inspirerade konstnärerna, ofta kvinnor, handlade det om att, för att tala med Kandinskij, framställa det andliga i konsten.

Av stor betydelse för Hilma af Klint var porträttmålaren och spiritisten Bertha Valerius, som fungerade som mentor för af Klint och som introducerade henne i den spiritistiska världen. Voss visar vilken viktig roll af Klint kom att spela i olika grupperingar av kvinnor med esoteriska intressen och ger en bild av henne som en dominerande, för att inte säga dominant, person som inte drog sig för att styra sin omgivning genom att hänvisa till andarnas påbud. Relationerna med andra kvinnor innefattade även kärleksförbindelser, varav den kanske starkaste var den med den tyska sjuksköterskan Thomasine Andersson som Hilma af Klint länge sammanlevde med. I kretsarna kring af Klint fanns ett engagemang för den samtida kampen för kvinnors rättigheter och af Klints målningar ger även uttryck för hennes intresse för könsöverskridande föreställningar.

Voss är angelägen om att lyfta fram det säregna i Hilma af Klints livssyn. Gentemot det får man dock konstatera att af Klint i mångt och mycket var ett barn av sin tid och av tidens esoteriska världsbild. I biografien lyfts kombinationen av spiritism och naturvetenskap fram som något som var särskilt utmärkande för hennes tänkande, men detta var ett centralt inslag även i den samtida esoterismen. I denna tog man starka intryck av nya vetenskapliga rön om röntgen, atomer, elektro-

► Hilma af Klint fann sin publik till slut. Utställning på Guggenheimmuseet i New York 2019, museets mest besökta utställning någonsin.

magnetism och andra fenomen, som betraktades som tecken på att man på det vetenskapliga området var på väg att bryta ny mark och fånga in andliga dimensioner av tillvaron. Både fysiken och psykologin var discipliner som vid den här tiden befann sig i omdaning och esoterikerna var inte ensamma om att ta fasta på det öppna och prövande i de nya synsätten. Inom esoterismen användes detta som belägg för de egna uppfattningarnas vetenskaplighet och såväl spiritister som teosofier berömdes sig av att vara en förening av vetenskap och religion. Detta innefattade en förvissning om att idéerna tillhörde framtiden, vilket även genomsyrade af Klints uppfattning om sin konst.

DET FRAMÅTBlickANDE SYNSÄTTET hindrade henne emellertid inte från att söka föra ut sin konst i samtiden. Voss vänder sig mot uppfattningar om att af Klint skulle ha varit hemlig och inte önskat ge offentlighet åt sina konstverk. Tvärtom arbetade hon hårt för att nå en publik, dock utan att vara särskilt lyckosam. Hon deltog i ett antal utställningar, bland annat den baltiska utställningen i Malmö 1914 och en utställning i samband med en antroposofisk konferens i London 1928, men hennes tavlor förbigicks i allmänhet med tystnad. Under senare delen av sitt liv gjorde hon flera försök att, genom resor till antroposofernas tempelliknande byggnad Goetheanum i Dornach, få Rudolf Steiner

att intresserad sig för hennes målningar, men inte heller från honom fick hon något gensvar. Självkänslan och envisheten försvagades emellertid inte med åren. När hon mot slutet av sitt liv fick ett gentilt erbjudande om en permanent placering av flera av sina tavlor i en byggnad som planerades av Sigtunastiftelsen tackade hon nej, med motiveringen att hon i så fall ville rita huset själv. Hon hade då länge arbetat med ritningar till ett slags nordiskt Goetheanum, som var tänkt att uppföras på Ven och inrymma hennes målningar. Inte heller detta blev det något av. Voss pekar på likheterna mellan den tänkta byggnaden och det som senare kom att bli Guggenheimmuseet i New York, och där Hilma af Klints konst långt efter hennes död kom att fira så stora triumfer. I båda fallen ingick en spiralformad konstruktion i byggnaden som kunde ses som en gestaltning av en uppåtstigande rörelse för den konst som strävade efter att befria sig från materiens bojar. Det är följdriktigt att museets initiativtagare, konstnären Hilla von Rebay, även hon tog starka intryck av esoteriska idéer.

Voss redogör för hur den nonfigurativa konsten i New York redan vid mitten av 1900-talet hade delats upp i två fåror, där den ena representerades av Guggenheimmuseet och den andra av Museum of Modern Art. I den förra fogades den abstrakta konsten in i en esoterisk kontext och i den senare sågs den som mer av ett form-

experiment i sin egen rätt. Voss beskriver hur det moderna museets grundare, Alfred H. Barr, städade undan allt som kunde betraktas som icke-modernt, och till detta hörde esoterismen – och även kvinnliga konstnärer – detta trots att de konstnärer som ställdes ut på museet, Kandinskij, Malevitj med flera, var i högsta grad inspirerade av esoteriska föreställningar. Redan här ser man alltså hur esoterismen utmönstrades från framställningar av den moderna konstens utveckling.

DEN BILDEN ÄR alltså nu förändrad och Voss biografi utgör ett viktigt bidrag till detta. Hon förmår, om än på ett ibland väl blommigt språk, på ett utmärkt sätt förmedla den vision som esoterismen bar på vid det förra sekelskiftet och som var förutsättningen för af Klints skapande. Att Voss som tysk forskare har något av ett utifrånspetspektiv är på gott och ont. Hon förmår på ett intressant sätt placera af Klint i en europeisk kontext, men har i vissa fall inte tagit del av svensk sekundärlitteratur som hade varit värdefull för framställningen. I sin helhet ger dock biografien inte bara en inträngande bild av Hilma af Klints levnadsöde, utan även av esoterismens historiska betydelse på ett mer övergripande plan.

► Inga Sanner är professor emerita i idéhistoria vid Stockholms universitet.

► Boulevard Montmartre i Paris cirka 1880. Målning av André Gill (1840–1885).

FLANÖREN AVLÄSER STADENS MENTALA KARTA

BÅDE I DEN brittiske historikern Ben Wilsons *Metropolis* och i den svenska litteraturvetaren Lena Kårelands *Franska flanörer* spelar flanören en viktig roll. Denne är intimt förknippad med den moderna stadens framväxt, en outsider som låter sig svepas med av människomassorna och samtidigt bevarar sin kritiska distans. Med hjälp av flanörer kan man också avläsa stadsrummets gradvisa förändring in i vår samtid.

TVÅ BÖCKER OM STADEN OCH LITTERATUREN

MAGNUS HALLDIN OM: METROPOLIS

DAG LEVER EN majoritet av jordens befolkning i städer. Varje dygn flyttar omkring 200 000 människor till en stad någonstans i världen, ofta med stora drömmar i bagaget. Men vad är en stad? Vad innebär staden för den enskil-

da människan? Hur har städernas intensiva förtätningar påverkat den historiska utvecklingen och klimatet på vår planet?

Den brittiske historikern Ben Wilson har med sin bok *Metropolis – A History of Humankind's Greatest Invention* gjort ett mäktigt försök att ställa och besvara frågor av det här slaget. Wilsons bok är en svit om fjorton långa essäer som virats kring olika städernas historia. Man kan läsa om syndernas Babylon, kosmopolitiska städer som Aten och Alexandria, om kejsarnas Rom, om utplåningen av Warszawa under andra världskriget. Den sista essän handlar om Lagos, Afrikas största stad, och balanserar

fint på gränsen mellan den urbana dystopin och det hopp som växer med den gröna stadsplanering som sedan några decennier blivit allt vanligare runtom i världen. I fokus för Wilson står de osynliga relationer och synergier som uppstår i och med stadens alltmer avancerade arbetsdelning. Staden skapar inte bara konkurrens utan även sammanhållning, beroenden och solidaritet. Boken är en slösande rik exposé, fylld av en forskares slutsatser och fältstudier gjorda under flitigt resande.

Den initierade översättningen av Wilsons bok är gjord av arkeologen Allan Klynne och har fått titeln *Metropolis – His-*

torien om mänsklighetens största triumf (Natur & Kultur, 2021). När boken var nyutgiven köpte jag den på engelska och kunde förjunga i de fina illustrationer som tyvärr

rats i litteraturen. Urtypen för en *flâneur* är Charles Baudelaire, som i dikter och prosapoem skildrade det Paris han under ändlösa vandringar hängav sig åt att älska

som kan praktiseras av den tillfällige besökaren. Bland mycket annat är Wilsons bok en lektion i konsten att avläsa det urbana landskapet, att helt enkelt lära sig se.

”En styrka med Wilsons bok är att han använder litterära källor för att fördjupa bilden av staden. Lästa invid varandra bildar essäerna en mentalitetshistoria som omfattar flera tusen år av civilisationsprocessen, både dess framsteg och bakslag.”

saknas i bokens svenska version. I den engelska finns även ett användbart appendix med geografiskt register, tryfferat med ämnesord och personnamn. Den svenska håller sig bara med ett geografiskt, där man för övrigt kan inhämta att Stockholm nämns på ett enda ställe: i en uppräknings av städer som Lübeck handlade med under medeltiden.

I bokens *ouvertyr* får läsaren följa framväxten av de tidiga stadsbildningarna i Mesopotamien för omkring 6 000 år sedan. Som den första staden räknas allmänt Uruk, som uppstod kring det komplex av helgedomar som låg vid den livgivande floden Eufrats stränder. Här samlades prästerskap, hantverkare och handelsmän. Det krav på samarbete som staden innebar skapade nya administrativa yrken som inte funnits tidigare, och med den framväxande skriftkulturen blev de läskunniga en mäktig elit i samhället. Det är bland dessa som historiens första namngivna människa kliver oss till mötes. Han hette Kushim och hans namn finns nedtecknat på en lertavla som skrivits i samband med en affärstransaktion. Textfragmentet är kort och gåtfullt, men visar en osviktig smak för det exakta: ”29 086 mått korn. 37 månader. Kushim.”

En styrka med Wilsons bok är att han använder litterära källor för att fördjupa bilden av staden. Lästa invid varandra bildar essäerna en mentalitetshistoria som omfattar flera tusen år av civilisationsprocessen, både dess framsteg och bakslag. Redan i Gilgamesheposet, som nedtecknades för bortåt 4 000 år sedan, ställs frågan om vilket pris människan tvingats betala för att byta sin primitiva frihet i naturen mot den konstlade stadens alla bekvämligheter. Med porträttet av hjälten Gilgamesh, som ”lät bygga Uruks murar”, dokumenteras för första gången människans självmedvetenhet.

I SIN ESSÄ om Paris mellan 1830 och 1914 studerar Wilson stadens liv genom att lyfta fram *flanören*, som ofta romantise-

och hata. Den spleen som plågade honom adlades till kardinaldygd för den litteräre dandyn, esteten vars iakttagelseförmåga var skarp trots den utstuderat blaserade attityden. Så här kan det låta i prosapoemet ”Les Foules”, eller ”Massorna” som det heter i Erik Blombergs tolkning:

Det är inte allom givet att bada sig i mängden: att avnjuta massan är en konst, och det kan bara ske på det mänskliga släktets bekostnad och i ett rus av livskraft för den som redan i vaggan av en fe fått lust till förklädnad och maskering, hat till bofasthet och en lidelsefull kärlek till resor.

På liknande sätt beskriver Joyce sitt Dublin, Eliot sitt London och Pessoa sitt Lissabon. De nämns inte hos Wilson, men fick jag önska mig en kommande bok av hans hand vore det en som följde de litterära *flanörerna* i spåren. Då kunde han även fördjupa porträtten av de kvinnor som ägnat sig åt denna manligt dominerade genre. Nu får vi bara stifta ytlig bekantskap med några av dem, men de väcker undantagslöst mitt intresse. Till dem hör författaren och konsthistorikern Anna Brownell Jameson, född i Dublin, som under tidigt 1800-tal flitigt reste runt på kontinenten. Hon förde resedagbok och publicerade sedan sina intryck under titeln *Diary of an Ennuyée*. Vem skulle inte vilja läsa den?

Wilson skriver förvisso om den manliga *flanörens* totala dominans, men påminner samtidigt läsaren om essäer som Virginia Woolfs ”Street haunting – A London adventure”, som han anser hör till det bästa som skrivits om att flanera i en stad. Det omdömet är alldeles korrekt; få har som Woolf förmågan att låta sig upplösas i gatulivet och sedan skildra erfarenheten med sådan precision som hon. Träffande beskriver Wilson *flanerandets* konst som en psykogeografi eller ”den djupa topografin”, som han också kallar den. *Flanerandet* kan bedrivas av den som levt hela sitt liv i en stad, men det är också en gångart

EN SOM ÄRVDE *flanörens* blick för gatans teater var filosofen och kritikern Walter Benjamin. Han har skrivit mästertligt om sin uppväxt i Berlin kring sekelskiftet 1900, men har främst kommit att förknippas med Paris, vars mentala karta han ägnade mycket energi åt att avläsa. I hans aldrig avslutade *Passagearbetet* framställs Paris som ”1800-talets huvudstad” – en underbar sammanblandning av kategorierna tid och plats. I Paris såg han en ny stad växa fram som resultat av kapitalismens kommersiella krafter, med ett ökat avstånd mellan varans producent och dess konsument. När passagen, gallerian och varuhuset gör sin entré i stadsbilden minskar den enskildes engagemang i staden. Den måste inte längre genomkorsas i syfte att hos en specialiserad hantverkare köpa den vara man önskar. I det stora varuhuset har kunden en kort kontakt med en expedient eller kassör som säljer massproducerade artiklar till ett fast pris. Ett inköp är inte längre en social aktivitet och alienationen är ett faktum för alla inblandade, såväl för tillverkaren som för säljaren och köparen.

Benjamin anade redan i 1800-talets Paris en utveckling som i dag firar triumfer i städer över hela världen. Till de köptempel som växer fram i särkanten mellan stad och land lockas ett kluster av andra verksamheter: restauranger, biografier, bensinstationer, enorma parkeringsplatser. Gränsen mellan centrum och periferi blir allt otydligare. I många länder växer grannstäders utkanter samman till bälten av urbaniserad och för alltid förlorad landsbygd. Den biologiska mångfalden ersätts av en asfalterad enfald.

WILSONS BRETT ANLAGDA bok visar hur man genom att skriva stadens historia även skriver ekonomins, krigens, orättvisornas, bakslagens och framgångarnas historia. Hos mig drar han fram ett aldeles eget slags vemod, besläktat med den ömhet man kan känna när man i hemlighet genom ett upplyst fönster iakttar någon som donar i sitt kök. Alla dessa myriader av sysslor, tankar och drömmar som likt ett tvärdrag blåser genom våra liv. *Metro-*

polis understryker vikten av den mänskliga gemenskapen, men visar på samma gång hur skört allt är om man anlägger ett galaktiskt perspektiv.

Ofta tänker jag på ett av de första fotografierna som togs av jorden. Det var från Apollo 8 som man 1968 tog den berömda bilden av vår planet, den som fått namnet Earthrise. Fotografiet visar vårt hem i universum; haven, molnen, den rundade formen som låter betraktaren förnimma

planetens vridning. På jordens solbelysta yta syns inte ett spår av någon stad, men metropolerna glittrar i mörkret på den nattliga fransidan. Uruks medborgare Kushim är den första människa vi känner vid namn. Långt senare blir någon annan den förste att ta ett fotografi av vår planet. Jorden var för en kort stund deras hem.

► Magnus Halldin är kritiker.

TVÅ BÖCKER OM STADEN OCH LITTERATUREN

GUSTAF MARCUS OM: FRANSKA FLANÖRER

LENA KÅRELAND GER sig i kast med ett stort och aktuellt ämne i *Författarnas Paris – från Balzac till Modiano* (Appell Förlag, 2021). Stadslitteraturen har fått ett rejält uppsving i forskningen under de senaste decennierna i spåren av det som ofta kallas "the spatial turn". Föga förvånande har även Paris en särställning i dessa sammanhang. Många böcker har skrivits om Parislitteraturen som skärskådar allt från enskilda epoker och författarskap till snävare tematiker, som kriminallitteraturens eller de skandinaviska författarnas Paris.

På detta stora fält har Kåreland valt att göra nedslag i nio författarskap. Var och en av de utvalda författarna ägnas ett kapitel, i vilka de litterära verken studeras mot bakgrund av författarnas erfarenheter av att bo och verka i staden. Tyngdpunkten är helt klart på 1800-talslitteraturen, varifrån sju av de nio författarna är hämtade. Litteraturhistoriskt rör vi oss här från Honoré de Balzac, född 1799, till Guy de Maupassant, född 1850. Serien avslutas sedan med Georges Simenon (1903–1989) och Patrick Modiano (1945–), två representanter för mer sentida litteratur som dock känns som en eftertanke i sammanhanget. Medan de äldre författarna, med något enstaka undantag, var verksamma samtidigt och till och med umgicks i samma kretsar (Kåreland lyfter fram prinsessan Mathildes salong som en sådan mötesplats), tillhör de båda yngre författarna helt andra kulturella kontexter. Det sammanhållande kitet är tänkt att vara flanörfiguren, men det är tveksamt hur genomgående denna tematik är i de undersökta författarskapen.

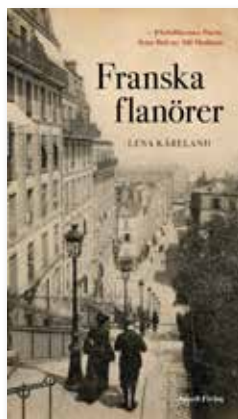
Om valet av 1900-talsförfattare alltså är litet förbryllande, är startpunkten för undersökningen desto mer logisk. Paris blev under 1800-talet ljusets, industrins och kulturens stad. Folkmängden fördubblades på bara några år. Minst lika svindlande är den arkitektoniska omdaning. Stadsbyggaren Baron Haussmann (1809–1891) jämnade nämligen hälften av stadens byggnader med marken i mitten av seklet, för att anlägga parker och boulevarder som badade i gasljus på nätterna.

Kåreland beskriver hur ett nytt konsumtions- och klassamhälle samtidigt föddes i Paris, vilket speglades i nya estetiska former, som den starkt framväxande romanen och, så småningom, prosapoemet. Flanören är också en följd av förändringarna i stadsrummet. Det rör sig om en en-

mångtydighet inom ramen för enskilda berättelser. Det är en av 1800-talslitteraturens mest omskrivna gestalter, men i Kårelands bok får flanören inga skarpa konturer. Dessutom undrar man som läsare hur väl detta begrepp egentligen passar in på så olika författare som Hugo och Simenon. Vad finns det egentligen för gemensamma nämnare här? När vi kommer till Modiano medger Kåreland själv att begreppet inte passar särskilt bra, eftersom det i hans författarskap snarare handlar om ett målmedvetet utforskande av stadsrummet än ett planlöst flanerande. Det blir alltså i stor utsträckning upp till läsaren att själv hitta likheter och överlappningar mellan de olika kapitlen i Kårelands bok.

Analysen börjar i alla fall med en av dessa moderna flanörer, Balzac, vars romanfigurer också navigerar i stadens sociala landskap, där man snabbt kan klättra eller falla. Dynamiken sammanfattas i den berömda scenen i *Pappa Goriot* i vilken huvudpersonen Rastignac blickar ut över Paris förnäma kvarter och utmanar staden till duell. Detta kan ju sägas vara Parisromanens urscen: den unge mannen som kommer till storstaden, förlorar sina illusioner och ger sig in i kampen om kvinnor och makt. Men Kåreland lyfter samtidigt fram ett flertal mindre kända texter för att visa Balzacs mångskiftande försök att fånga stadens karaktär. Mindre känt för den breda publiken är nog också hur Balzac själv, likt en Rastignac, skuldsatte sig svårt och tvingades flytta från bostad till bostad i hopp om att undkomma sina fordringsägare.

Perspektivet skiftar helt när Kåreland kommer till Baudelaire. Om Balzac utgör en länk till den medeltida stadens kyffiga, mörka gränder, undersöker Baudelaire den framväxande boulevardkulturen med dess sinnesretande nöjen och heterogena folkvimmel. Det är samtidigt en abstrakt stad som kommer fram i dikterna, där folkmassan utgör en ständigt föränderlig dekor. Till exempel använder Baudelaire

sam man (flanören var en manligt kodad roll under 1800-talet) som strosade genom storstaden och lät sig dras med av strömmen, samtidigt som han slumpmässigt betraktade händelser och sevärdheter.

Flanörgestalten var en ny social roll, men också ett nytt berättartekniskt grepp som tillät författarna att fånga stadens

bara ett enda kvartersnamn i sina dikter, "Le Carrousel", medan den typen av information är essentiell för att avkoda handlingen och personporträtten i Balzacs romaner.

Höjdpunkten i avsnittet om Baudelaire är läsningen av prosadikten "De fattigas ögon", som i en ögonblicksbild ger en suggestiv sammanfattning av den framväxande boulevardkulturen. I dikten skildras ett par på ett nyöppnat kafé vars speglar och förgyllda detaljer badar i gatlampornas sken. På gatan utanför kaféets fönster står en utarmad man med två små barn och blickar beundrande in. En stum dialog utspelar sig mellan blickarna, möjliggjord av det nya stadsrummet: de fattigas beundrande blickar mot det rika paret och mannens negativa tolkning av hans käreastas reaktion på att bli betraktad av de fattiga. Kåreland har genomgående en imponerande förmåga att väva ihop sådana ögonblicksbilder med mer övergripande historiska resonemang, vilket gör att texten flyter på och aldrig blir långrandig.

På liknande sätt avhandlas sedan i tur och ordning Hugo, Flaubert, Edmond de Goncourt, Zola och Maupassant. *Franska flanörer* framstår ibland närmast som en *best of*-lista där flera av seklets litterära

”Om Balzac utgör en länk till den medeltida stadens kyffiga, mörka gränder, undersöker Baudelaire den framväxande boulevardkulturen med dess sinnesretande nöjen och heterogena folkvimmel.”

höjdpunkter tas upp. Hugos medeltidsromantiska *Ringaren i Notre-Dame* hamnar sida vid sida med Flauberts ironiskt distanserade skildringar av Paris konst- och finansvärld under Napoleon III. Genomgående är dock de stora historiska omvälvningarna. Förutom Haussmanns kreativa förstörelse får vi se uppror och revolutioner genom författarnas ögon, från 1830-talets oroligheter, via revolutionsåret 1848, till det katastrofala kriget med Preussen 1870–71.

UPPLÄGGET GÖR ATT de litterära texterna ofta framstår som förtätade vittnesmål om historiska skeenden. Jag fastnar framför allt för analysen av Edmond de Goncourts

dagbok från de svåra månaderna under den preussiska belägringen och den efterföljande Pariskommunen. I dagboken, som dessutom förmodligen är i det närmaste okänd för en svensk publik, bryts den detaljerade skildringen av vardagslivet mot större betraktelser om kriget. En arkebusering som sker bakom murarna i ett fängelse skildras indirekt genom små detaljer, som soldaternas vacklande gång och en hukande präst som smyger sig ut ur fängelset.

Kårelands analys av dagboken är både gripande och intressant. Hon lyfter fram de Goncourts exakta, naturalistiska observationer av vardagslivet i ett undantagstillstånd. Anledningen till att det fungerar så bra i det här fallet är att dagbokens struktur liknar hur Kåreland själv lägger upp sin text. Hon väver också ihop enskilda detaljer och citerade passager med personhistoria och stadens större historia.

Ett återkommande grepp är att beskriva händelseförloppet i en roman för att sedan zooma ut till den större kontexten, ofta med korta instick om hur gatorna och parkerna ser ut i dag.

I analyserna av Balzac, Hugo, Flaubert och Zola är denna typ av upplysningar högst relevanta eftersom romanfigurernas öden är direkt kopplade till de omvälvande förändringarna av stadsrummet. I Zolas varuhusroman *Damernas paradis*, till exempel, är huvudpersonerna Baudu och Octave Mouret ägare till en undanskymd kvartersbutik respektive ett förtrollande varuhus. De är samtidigt bärare av vitt skilda attityder och ideal som rör allt från konsumtion till könsroller. För att förstå romanen måste dessa roller begripliggöras i förhållande till stadens övergripande utveckling, vilket Kåreland ofta lyckas med. Denna dynamik gör att även de mer sentida förändringarna av stadsrummet som då och då presenteras i boken får en resonansbotten i de undersökta romanernas intriger.

MEN KÅRELANDS METOD fungerar sämre när vi kommer till de senare kapitlen. Det förblir oklart vad det betyder för Simons romaner om Maigret att detektivens berömda stammiskafé har flyttat till Rue de Harlay och dessutom bytt namn. Utvecklingar om hur gator bytte namn under franska revolutionen eller om Toulouse-Lautrecs målningar av dansöser får oss inte heller att se romanerna i nytt ljus, trots att huvudpersonerna rör sig på dessa

► Charles Baudelaire, fotograferad av Nadar 1855.

platser eller drömmer om att gå på fest på Moulin Rouge. Stadens historia blir, kort sagt, staffage.

Det är svårt att sätta fingret på varför det är så, men samma sak slår mig under läsningen av kapitlet om Modiano, även om Kåreland i det visserligen slutar väva in den här typen av kontextualiserande utvecklingar. I Modianos romaner formas fortfarande människorna av den omgivande staden, men själva stadsrummet framstår som monolitiskt och opersonligt, som om det inte hade någon nödvändig relation till människorna som råkar befinna sig där. De ensamma berättarna letar snarare som en sorts arkeologer efter överlagrade spår av mänsklighet i en alienerad miljö. (Jag har dessutom en känsla av att detta återkommer hos flera samtida franska stadsskildrare, som Houellebecq, Darrieussecq och Echenoz.) Vi är helt enkelt i en annan värld jämfört med 1800-talsromanerna. Varför är det så?

Den typen av övergripande frågor nämner sig aldrig Kåreland, vilket också skulle kräva en mer systematiskt upplagd undersökning – eller en till bok som fokuserar på 1900- och 2000-talet. Men *Franska flanörer* är, detta till trots, en intressant, lättillgänglig och ständigt medryckande guide till några av Parislitteraturens mest färgstarka verk och författarskap.

► Gustaf Marcus är postdoktor i franska vid Uppsala universitet.

FNS SPECIALRAPPORTÖR OM tortyr, schweizaren Nils Melzer, har skrivit en omskakande bok om fallet Julian Assange. Den är omskakande därför att även personer som följt fallet professionellt, som undertecknad, kan tvingas omvärdera sin syn på delar av det som skett. Vi har varit många – jurister, regeringstjänstemän, journalister – som i stort sett accepterat åtminstone Sveriges och Storbritanniens juridiska hantering av fallet baserad på en europeisk arresteringsorder. Samtidigt har vi stött Assanges och Wikileaks rätt att avslöja amerikanska krigsförbrytelser i Irak. Dessa avslöjanden har med all rätt betraktats som en informationsbragd av nytt slag. Visselblåsaren borde inte anklagas för spioneri med hot om lagföring i USA, utan skyddas av rättsstatliga principer om press- och informationsfrihet.

Men Melzer, professor i folkrätt i Genève och Glasgow, och med erfarenhet som utredare av krigsförbrytelser i FN:s och Internationella Röda Korsets regi, går i *Fallet Julian Assange* längre än så. Han nöjer sig inte med juridisk kritik mot USA, utan hävdar att alla de direkt inblandade staterna – Sverige, Storbritannien, Ecuador och USA – ägnat sig åt medveten politisk förföljelse av Assange. Syftet skulle inte i första hand vara lagföring, varken mot sexualbrott eller spioneri, utan att slå fast en bild av Assange som brottsling, spion, hackare och narcissist. En obekvämt informatör skulle utsättas för karaktärsdömd, definitivt tystas och, som det amerikanska underrättelseföretaget Stratfor rekommenderade redan 2010, "drivas från land till land genom allsköns anklagelser de närmaste 25 åren".

Det svenska åklagarväsendet har, i maskopi med brittiska önskemål, bidragit till denna personförföljelse, hävdar Melzer. Frihetsberövandet av Assange i England synes ha skett medelst en oproportionellt hård isolering som brutit ned honom mentalt. Han hävdas de facto ha utsatts för psykisk tortyr. Efter att USA begärde honom

utlämnad har han av brittiska domare förvägrats rätten till ett effektivt försvar, allt detta enligt Melzer. Vad finns då att säga härom? Låt oss ta det från början.

I april 2010 publicerar den elektroniska plattformen Wikileaks den 18 minuter långa videon "Collateral Murder". Julian Assange presenterar den på National Press Club i Washington och det internationella

kansk trupp. Plötsligt rapporterar besättningen om cirka 20 män på gatan i små grupper. Alla bär civila kläder och de flesta av dem är helt uppenbart obehäpnade. Men två av männen har någonting hängande över axeln, oklart om det kan vara vapen – journalister med kameror visar det sig senare – och två andra tycks bära på längre gevär. Alla rör sig obekymrat och tar inte notis om de två helikoptrar som kretsar på visst avstånd. De tar inte betäckning eller beter sig militärt. Besättningen på den övervakande helikoptern meddelar via radion: "Vi har fem eller sex individer med AK47:or. Ber om tillstånd att öppna eld".

Eldtillstånd kommer, en journalists höjda teleobjektiv förväxlas med en skjutklar RPG-raketkastare och skytten öppnar eld. Tio män mejas ned, några försöker komma undan, men de fångas upp med en ny salva och strax därefter ligger ett antal döda och sårade på marken. Man hör helikopterbesättningen kommentera insatsen: "Haha, jag tog dem." – "Bra skjutet." – "Snyggt." – "Tack".

De beskjutna visade sig senare vara journalister och andra civilpersoner. Enligt krigets lagar ska civila skyddas genom militära säkerhetsåtgärder. En uppenbar frånvaro av försiktighetsmått utgör en krigsförbrytelse med straffrättsligt ansvar. Däremot accepteras folkrättsligt attacker som medför mindre oavsiktliga skador på civila eller civil egendom, så kallad "collateral damage". Därav det avslöjande namn Wikileaks valde på videon, "Collateral Murder", en titel som osade folkrättsbrott av värsta slag. Något åtal i USA för krigsförbrytelser väcktes dock inte

mot någon av dem som var inblandade i attacken. Däremot har Assange anklagats för spioneri och för att genom offentliggörande av militära operationer ha satt amerikanska liv i fara.

EFTER WIKILEAKS GENOMBROT med videon från Bagdad är Julian Assange en världsberömd person som står på höjden av sin popularitet. I augusti 2010 reser han

POLITIK & SAMHÄLLE

Nils Melzer

Fallet Julian Assange – En historia om förföljelse

(Der Fall Julian Assange)

ÖVERS. MARGARETA ZETTERSTRÖM

KARNEVAL | 319 S. | ISBN 9789188729804

SVERIGE KRITISERAS FÖR ATT HA VARIT DELAKTIGT I ETT KARAKTÄRSMORD PÅ JULIAN ASSANGE

Recensent **Ove Bring**

SCHWEIZAREN NILS MELZER, professor i folkrätt och en erfaren utredare av krigsförbrytelser, hävdar i denna bok att det svenska åklagarväsendet har medverkat i en medveten politisk förföljelse av visseblåsaren Julian Assange. Strategin var inte att lagföra honom för våldtäkt utan att driva honom från land till land med olika anklagelser. Överåklagare Marianne Nys agerande väcker frågor som står obesvarade. Melzers bok tvingar även människor som följt detta fall professionellt att omvärdera sin syn på delar av det som skett.

genomslaget blir enormt. Den svart-vita videon tar tittaren direkt in i en amerikansk stridshelikopter som lågflyger över hus och gator i Bagdad. Det är en dag i juli 2007, under den amerikansk-brittiska ockupationen av Irak. Åskådaren upplever sig själv vara på plats och ställe i realtid och ser allt ur kanonskyttens perspektiv. Man spanar från luften efter beväpnade upprorsmän som hotar en annalkande ameri-

► Julian Assange vinkar till media från ett polisfordon, London 2019.

till Stockholm på en socialdemokratisk inbjudan för att hålla föredrag om sina projekt. Han tänker som vanligt inte bo på hotell, utan hos privatpersoner. Denna gång är det kvinnan A, en av inbjudarna, som inkvarterar honom i sin etta på Södermalm.

Ett samlag äger rum i lägenheten, men först sedan Assange motvilligt dragit på sig en kondom. A kommer en vecka senare att polisanmäla honom eftersom hon fått intrycket att han för sin egen njutnings skull haft sönder kondomen och låtit sådesvätskan tränga i hennes kropp. Men morgonen efter samlaget är allt lugnt och seminariet går av stapeln med A på podiet. Assange håller sitt föredrag om Wikileaks. På kvällen är det kräftsiva och Assange övernattar på nytt hos A.

På seminariet har Assange träffat kvinnan S och två dagar efter kräftsivan övernattar han hos henne och de har skyddat sex tillsammans. De somnar på nytt, men nu väcks S av att han tränger in i henne – utan kondom. Enligt polisprotokollet sa hon: ”You better not have HIV.” Han svarar ”of course not.” Hon orkade inte längre insistera på kondom och samlaget fullföljdes. Det var detta samlag som senare skulle betraktas som eventuell våldtäkt. Den avgörande frågan enligt då gällande lag var om S sov när den oskyddade penetreringen ägde rum och om hon då befann sig i ett hjälplöst tillstånd.

Stämningen var ändå god mellan S och Assange direkt efter det oskyddade könsomgåendet, men en vecka senare är läget helt förändrat. S har då blivit orolig för att hon kan ha blivit hivsmittad. Den 20 augusti tar hon kontakt med A och de båda kvinnorna förenas i en beslutsamhet att få Assange hivstestad. De enas om att som påtryckning polisanmäla honom om han

trilskas. Assange vägrar, han säger sig ha viktigare saker att ägna sig åt, nämligen fångarna på Guantanamo. På eftermiddagen samma dag gör de två kvinnorna en polisanmälan, men syftet är inte att väcka åtal utan att få honom hivstestad.

Polisinspektören i ärendet visar dock inget intresse för önskan om hivstest, utan ser saken som en brottsanmälan om sexuell ofredande (mot A) och våldtäkt (av S), betedenden som faller under allmänt åtal. De två anmälarna berövas därmed kontrollen över sitt initiativ. Melzer menar att polisen genomdriver en egen, straffrättslig, agenda gentemot Assange, något som då inte önskades av de två kvinnorna.

”Melzer misstänker att Säpo varit framme efter kontakter med CIA.”

DEN 20 AUGUSTI är en fredag och tjänstgörande jouråklagare beslutar kl. 17.00 att anhålla Assange i dennes frånvaro, som på sannolika skäl misstänkt för våldtäkt. Saken kommer ut i media följande morgon och vid lunchtid denna lördag genomför polisen ett telefonförhör med A. Därefter hörs även S. Riksåklagaren känner emellertid oro för ärendets känslighet internationellt och skickar förhörprotokollet till chefsåklagaren Eva Finné för granskning. Redan kl. 16.30 denna lördag den 21 augusti annullerar hon det beslut om anhållande som gällt sedan föregående eftermiddag. Hon anser inte att det finns skäl att misstänka våldtäkt. Däremot kvarstod

misstanken om sexuellt ofredande, men dess straffskala medgav inte beslut om anhållande.

Måndagen den 23 augusti får A och S advokaten Claes Borgström som målsägandebitråde. Han begär överprövning av Finnés nedläggningsbeslut. Skrivelsen härom är sänd till överåklagaren Marianne Ny som tjänstgör på en överordnad myndighet i Göteborg. Borgström begär att fallet S ska återupptas och anklagelserna utvidgas i fallet A. Så blir det några dagar senare.

Assange kommer att bestrida anklagelserna mot honom. Melzer menar att bevisläget var svårt och motiverade ärendets nedläggning. Hans tes är att polis och åklagare (med undantag av Finné) har en politisk agenda. De är mer intresserade av att stämpla Assange som brottslig än att försäkra sig om hans person.

Assange har stannat kvar i Stockholm och ställer sig till myndigheternas förfogande. Han förhörs den 30 augusti. Fallet S om den eventuella våldtäkten är då fortfarande nedlagt och han hörs enbart om sexuellt ofredande i fallet A. Han bestrider att han rivit upp kondomen och visste inte om att den gått sönder.

Den 1 september återupptar Marianne Ny förundersökningen i fallet S och utvidgar misstankarna i fallet A. Men hon beslutar märkligt nog inte att anhålla Assange. Enligt Melzer verkar hon vilja undvika en domstolsförhandling där det kan bli ett frikännande i brist på bevis. Det tycks, skriver Melzer, ”som att man hellre inväntar att Assange lämnar landet, för att då kunna anklaga honom för att undandra sig rättvisan”.

Först den 22 september kontakter Ny Assanges advokat, Björn Hurtig, för att boka in ett förhör den 28 september. Hurtig säger sig inte få kontakt med Assange och först på eftermiddagen den 27 september beslutar Ny anhålla honom i hans frånvaro. Flyktfara åberopas. Då befinner sig Assange redan på Arlanda där han bokat in sig på ett SAS-plan till Berlin 17.25.

När Assange anländer till Berlin Tegel saknas hans incheckade bagage med datorer. Upprepade förfrågningar till SAS visar att hans väska lämnats in, men också att den inte lämnat Arlanda – utan således försvunnit inom flygplatsens avspärrade område, innan den ens passerat röntgenkontrollen. Melzer misstänker att Säpo varit framme efter kontakter med CIA. Han påpekar att 2010 är Sverige en nära allierad till USA i Afghanistan och har en säkerhetspolitik ”som bara kan beskrivas som underordnad USA:s intressen”. Det som skett på Arlanda kan förklaras genom ”landets servila förhållande till amerikansk underrättelsetjänst”.

Från Berlin reser Assange vidare till

London. Ny visar sig nu angelägen att få honom till Stockholm för förhör. Även Assange är angelägen att resa till Stockholm, på egen bekostnad, för att försvara sig mot anklagelserna. Hans advokat Hurtig erbjuder tiden 11 – 15 oktober. Ny svarar att det är för sent, förhören måste ske tidigare. Melzer tror att hon vill manövrera in Assange i en situation där denne säger nej. Assanges beredvillighet att infinna sig frivilligt skulle egentligen vara önskad.

ham Hall utanför London. Där när honom nyheten att arresteringsordern tagits emot av de brittiska myndigheterna. Den 7 december anmäler han sig frivilligt hos polisen och placeras omgående i isoleringscell i Wandsworth Prison. Han frisläpps emellertid mot borgen den 16 december och kan återvända till Ellingham Hall. I början av februari 2011 väntar honom en rättslig förhandling om hans eventuella överföring till Sverige.

dent Rafael Correa är en vän av Wikileaks och hyser förståelse för Assanges fruktan för eventuellt dödsstraff i USA. Assange beviljas diplomatisk asyl på ambassaden. Wienkonventionen om diplomatiska förbindelser ger honom skydd i ambassadens lokaler som enligt konventionen är "okränkbara". Utanför byggnaden fattar brittiska poliser posto, beredda att gripa honom om han skulle lämna ambassadområdet.

Den 31 augusti 2012 uttalar sig Assange i en intervju att det är troligt att den svenska regeringen lägger ned hans fall. Crown Prosecution Service reagerar på detta och mejlar de svenska kollegerna: "Understå er inte att få kalla fötter!" Britterna har uppenbarligen ett starkt intresse av att utredningen fortsätter och av att, som Melzer uttrycker det, "hotscenariot mot Assange upprätthålls".

Senare överväger dock Marianne Ny skäl för och emot en nedläggning. Hon frågar britterna om deras kostnader bör tas med i kalkylen. Den 10 december 2013 kommer svaret att man "inte anser att kostnaderna är en relevant faktor i detta ärende." Det skulle senare visa sig att kostnaderna för ambassadbevakningen uppgick till 16 miljoner pund. Sakens politiska dimension motiverade utläggen.

Överåklagare Ny landar därefter i uppfattningen att "utredningstekniska skäl" gör att Assange måste höras i Sverige. Men i mars 2015 utsätts hon för tryck från Högsta Domstolen att påskynda ärendet genom att acceptera förhör i London – på ecuadorianska ambassaden. Det kommer emellertid att dröja omkring tjugo månader innan detta förverkligas. Under tiden har anklagelsen mot Assange för sexuellt ofredande preskriberats, detta efter fem år. Anklagelsen för våldtäkt har en preskriptionstid som löper ut först fem år senare. Förhören på Ecuadors ambassad ger dock ingenting som motiverar ett åtal i våldtäktsdelen. I maj 2017 läggs därför förundersökningen ned. Men Assange är fortfarande stämplad som en smitande sexualbrottsling, enligt det narrativ som Melzer tillskriver den svenska och brittiska åklagarmyndigheten.

I BÖRJAN AV 2016 hade en arbetsgrupp i FN anklagat Sverige och Storbritannien för godtyckligt frihetsberövande ("arbitrary detention") av Assange. Vistelsen på den ecuadorianska ambassaden sågs som påtvingad genom ett svävande juridiskt tillstånd, som var kopplat till hot om utlämning till USA. Det invändes naturligtvis från brittiskt och svenskt håll att det var Assange själv som valt att uppehålla sig på ambassaden och att han var fri att lämna den när som helst. Meltzer svarade

”I en e-post från Paul Close till Marianne Ny den 13 januari 2011 heter det: 'Tro inte att fallet kommer att behandlas som en vanlig utlämningsbegäran.' Underförstått: Här gäller också utrikespolitiska hänsyn.”

Samarbetsviljan stör det av USA önskade narrativet om "den flyktbenägne våldtäktsmannen", som nu även det officiella Sverige ansluter sig till, enligt Melzer.

Någon gång i oktober ändrar sig Assange beträffande frågan om förhör i Sverige. Han är medveten om hur egyptierna Agiza och Alzeri råkade illa ut några år tidigare, irreguljärt bortförda från Stockholm med amerikanskt flyg. Assange tror sig bli direkt utlämnad till USA om han beger sig till Stockholm på nytt. Han begär därför en garanti från den svenska regeringen att så inte kommer att ske. Han får standardsvaret att regeringen inte yttrar sig i domstolsärenden. Melzer accepterar inte detta argument och åberopar företeelsen "diplomatiska garantier", det vill säga fall där den stat som är på väg att utlämna eller förpassa någon hos motparten begär en garanti om korrekt behandling av personen ifråga. Vad Melzer här förbiser är att dessa garantier förutsätter ett konkret ärende som är diplomatiskt aktuellt mellan två länder. Så var inte fallet mellan Sverige och USA.

I det uppkomna läget föreslår advokaten Hurtig att den svenska Åklagarmyndigheten ska förhöra Assange på distans, via telefon eller videokonferens, i enlighet med existerande internationella avtal om rättshjälp. Som ett alternativ skulle Assange som australisk medborgare kunna förhöras på Australiens ambassad i London. Dessa förslag avvisas emellertid från svensk sida såsom varande "olämpliga". Överåklagare Ny insisterar på att Assange ska infinna sig i Sverige. Den 18 november 2010 utfärdar hon en europeisk arresteringsorder mot honom.

ASSANGE UPPEHÅLLER SIG hösten 2010 hos en Wikileaksympatisör på godset Elling-

I detta läge är plötsligt Marianne Ny beredd att höra Assange i London. Men hennes kontakt med den brittiska åklagarmyndigheten, Crown Prosecution Service, leder till ett oväntat svar. Handläggaren Paul Close avråder från förhör i London. Det skulle kunna utnyttjas av Assanges försvarsadvokater. Bättre vore att förhöra honom i Sverige enligt svensk lag. Efter denna märkliga kommunikation står Ny fast vid arresteringsordern. Men frågan måste ställas varför den brittiska myndigheten är så angelägen att inte utnyttja systemet med internationell rättshjälp? Ett förhör i London skulle ju kunna vara en snabb och effektiv lösning. Varför riskera att låsa in Assange i ett långt utlämningsförfarande, som skulle medföra stor arbetsbörda och stora kostnader för det brittiska rättsväsendet? Detta frågetecken gör det möjligt för Melzer att hävda att det USA-inspirerade narrativet om Assange som en säkerhetshotande sexbrottsling har stöd av Storbritannien och nu även av Sverige. Ett snabbt avslut i sexualbrottsfrågan är inte önskvärt. Där kommer ord att stå mot ord, varpå anklagelseakten läggs ned. I en e-post från Paul Close till Marianne Ny den 13 januari 2011 heter det: "Tro inte att fallet kommer att behandlas som en vanlig utlämningsbegäran." Underförstått: Här gäller också utrikespolitiska hänsyn.

Det definitiva beslutet om Assanges utlämning till Sverige fattas, efter överklaganden i olika instanser, först den 30 maj 2012 i Storbritanniens Supreme Court. Assange fruktar nu att Sverige i sin tur kommer att utlämna honom till USA. Den 19 juni 2012 bryter han mot sina borgensåtaganden och anhåller om politisk asyl på Ecuadors ambassad i London. De följande sex åren och tio månader kommer han att tillbringa i denna byggnad. Ecuadors presi-

då, i sin roll som FN:s specialrapportör, att "Assange var lika fri att gå därifrån som någon som sitter i en gummibåt mitt i en hajpool".

Meltzer kritiserar i detta sammanhang den svenska regeringen för dess ovilja att garantera att Assange inte utlämnas till USA, om han hamnar i Sverige. Eftersom Assange inte bör utlämnas för politiska brott (som spioneri) vore en sådan garanti naturlig, menar han. Men eftersom USA inte hade begärt någon utlämning, och det svenska rättsväsendet ska vara först på bollen om en begäran inkommer, är Melzers idé om regeringsgaranti konstitutionellt och tidsmässigt ogörlig. Först efter att Högsta domstolen hanterat ärendet kommer, enligt svensk lag, regeringen in i bilden. Regeringen kan först då säga nej till en utlämning, men den kan inte i förväg ge garantier om detta.

I maj 2017 sker en maktväxling i Ecuador som får konsekvenser för Assange. En ny president, Lenín Moreno, tillträder och han ska visa sig mer USA-vänlig än företrädaren. Assanges vardag på ambassaden förändras genom olika restriktioner. Hans tillgång till internet och telefoni spärras, privatbesök begränsas, han övervakas med kameror och mikrofoner. Trots att toaletten är buggad, rådgör han där med sina advokater, men först efter att ha öppnat vattenkranen. Ären går, och han visar tecken på psykisk nedbrytning. Syftet är att driva bort honom från ambassaden – på frivillig väg, genom att kasta ut honom, eller genom att kalla på ambulans. USA informeras om detta, liksom brittiska kontaktpersoner.

Den 11 april 2019 meddelas Assange att hans asyl är avslutad och han omedels lämna ambassaden. När han vägrar inbjuds brittisk polis att hämta honom. Assange släpas ut och pressfolket förvånas över hans långa toviga hår och tjocka ovärdade helskägg. Man hade konfiskerat hans rakdon.

Assange arresteras nu till följd av brottet mot borgensbestämmelserna och han döms till ett fängelsestraff på 50 veckor. Han placeras i högsäkerhetsfängelset Belmarsh i sydöstra London. I detta läge, när Assange inte längre är oåtkomlig på ambassaden, återupptas i Sverige för tredje gången förundersökningen mot honom. Melzer skildrar med vällust hur även denna svenska förundersökning kollapsar. För att kunna utfärda en ny europeisk arresteringsorder behöver den nye åklagaren ett domstolsbeslut om häktning. Men Uppsala tingsrätt avslår begäran om häktning och därmed utlämning från England, eftersom Assange mycket väl kunde ha förhörts i Belmarsh. Detta sker i juni 2019, men först i november läggs förundersökningen ned,

efter nio års tafflig hantering av Åklagarmyndigheten.

I nuläget sitter Assange kvar i fängsligt förvar i avvaktan på att en domstolsprocess ska slutbehandla den begäran om hans utlämning som inkommit från USA. När målet föredrogs i första instans utmärkte sig domaren Vanessa Baraitser genom att vägra tillämpa 2007 års utlämningsavtal med USA, som hindrade utlämning för "politiska brott." Hon bistod därmed åklagarsidan och slog undan försvarets argument. Appellationsdomstolen har därefter öppnat för en utlämning, men ett överklagande till högsta instans väntas. I USA riskerar Assange fängelse i sammanlagt 175 år för olika listade brott. För att göra en utlämning mer politiskt smaklig har man från amerikanskt håll framhållit att utdömda straff skulle kunna få avtjänas i Assanges hemland, Australien.

MELZERS BOK ÄR i många fall en obehaglig men nödvändig ögonöppnare. Rättsstatliga principer har onekligen åsidosatts – av flera officiella aktörer. En svensk läsare studsar till vid påståenden om att vår säkerhetspolitik är underordnad USA:s eller att vår Åklagarmyndighet anslutit sig till en utländsk agenda om politisk förföljelse av Assange. Att britererna hade en politisk agenda står klart. Paul Close avrädde Marianne Ny från ett tidseffektivt svenskt förhör av Assange i London. Ett sådant, hette det, kunde utnyttjas av Assanges försvarsadvokater. Underförstått, dessa kunde hävda att ord stod mot ord och att fallet därmed borde läggas ned. Men då kunde inte bilden av Assange som sexualbrottsling vidmakthållas. Ny gör som Close önskar. Hon väljer scenariot långbänk i form av en arresteringsorder, med andra ord en process som förutsatte brittiska domstolsbeslut innan Assange kunde överföras till och förhöras i Sverige. Nys följsamhet i förhållande till Close väcker frågor som står obesvarade.

Melzers bok är måhända väl subjektiv och stundom överdriven i sina slutsatser, men det hindrar inte att den utgör en värdefull breddning av våra kunskaper om denna långdragna affär.

Det ska tilläggas att Margareta Zetterströms översättning från tyskan är elegant utförd med perfekt känsla för diplomatiska och juridiska termer.

► Ove Bring är professor emeritus i internationell rätt, med ett förflutet som folkrättsrådgivare i UD. Han har mött Nils Melzer på internationella seminarier om krigsförbrytelser och straffrätt och upplever honom som en respekterad kollega i kretsen av folkrättsjurister.

Jens Rydström & David Tjeder *Kvinnor, män och alla Andra* – En svensk genushistoria

STUDENTLITTERATUR | 392 S.

ISBN 97891441135168

PERSPEKTIV SOM FRÄMJAR EN NORMKRITISK HISTORIE- SKRIVNING

Recensent **Christina Douglas**

DEN SOM VILL få en djupare förståelse för det moderna Sveriges framväxt bör läsa genushistorikerna Jens Rydströms och David Tjeders *Kvinnor, män och alla Andra*, som nu kommit i en ny upplaga. Boken är lättillgänglig och intresseväckande och tillhandahåller en inkluderande skildring av de senaste 270 årens svenska historia.

POLITIK & SAMHÄLLE

GENUSHISTORIA HAR NUMERA en solid ställning inom den svenska historievetenskapen. Under 1980-talet, när genushistoria växte fram ur det vetenskapliga fältet kvinnohistoria, som uppstått cirka 20 år tidigare, möttes dock den första generationens genushistoriker av ett många gånger massivt

motstånd. Sedan dess har mycket hänt, åtminstone i Sverige, där genushistoria nu är en etablerad och livskraftig historievetenskaplig inriktning. Samtidigt skulle jag säga att de framgångar genushistoria rönt som forskningsinriktning inte har lett till någon motsvarande inverkan på historiekurserna vid våra universitet och högskolor. Både inom och utanför akademien finns

”Frågan är också om inte ambitionen om en inkluderande historieskrivning och att skriva historien om de Andra i någon mån kräver att förtryckta grupper egna röster lyfts fram?”

också fortfarande en del motstånd och missuppfattningar kvar om vad genushistoria faktiskt är. Därför är det välkommet att Jens Rydströms och David Tjeders *Kvinnor, män och alla Andra – En svensk genushistoria* nu kommit i en ny upplaga.

I boken skildras Sverige under perioden 1750 till i dag utifrån ett inkluderande och brett genushistoriskt perspektiv. Aspekter som Upplysningen, liberalismens frammarsch under 1800-talet och den stegvisa demokratiseringsprocessen, nationalism, folkrörelser och välfärdsstatens framväxt känns igen från en mer traditionell historieskrivning, men de problematiseras och diskuteras utifrån nya och mer allomfattande perspektiv. Boken är kronologiskt uppplagd men har även fem fördjupningskapitel: ”Maskuliniteter”, ”Funktionshinder”, ”Transhistoria”, ”Förorts-Sverige” och ”Den nya kvinnan”.

Genus, det vill säga konstruktionen av kön och relationerna mellan män och kvinnor, står i fokus, men även andra maktordningar som klass, etnicitet, funktionshinder och sexualitet berörs utförligt; därutöver berörs även ålder, nationalitet och religiös tillhörighet om än i mindre utsträckning. Det som skildras är sålunda en inkluderande historieskrivning i vilken långt fler människor och grupper synliggörs än vad som vanligtvis sker. Detta angreppssätt svarar väl mot de senaste årens utveckling och breddning av såväl genushistoria som genusteoretiska perspektiv. Influenser från bland annat queerteori, sexualitetshistoria, postkoloniala vithets- och etnicitetsstudier, forskning om män och manligheter samt cripteori (som studerar funktionsnormen) har på djupgående sätt breddat och fördjupat det genushis-

toriska fältet. Särskilt imponerande är det sätt varpå Rydström och Tjeder förklarar komplexa genusteoretiska perspektiv. Det är kortfattat och tydligt, men utan att ge avkall på nyansering och problematisering. De perspektiv som används främjar alla en normkritisk historieskrivning, det vill säga en historieskrivning som i Rydströms och Tjeders egna ord ”vill beskriva hur normer och kategoriseringar styr hur människor tillåts leva och hur de delas in i olika grupper och skikt”. Denna föresats teoretiska utgångspunkt är tanken att den dominerande gruppen i ett samhälle definierar sig själv genom att beskriva och identifiera de Andra, de avvikande.

Det är också alla dessa Andra (kvinnor, funktionshindrade, homosexuella, transpersoner och utlänningar) som Rydström och Tjeder uttryckligen säger sig vilja skriva historien om. Författarna lyckas med bravur både synliggöra de Andra och problematisera den dominerande gruppen som haft formuleringsprivilegiet, den så kallade ”bildade eliten”. Det blir dock i stor utsträckning just historien om de Andra. Vi möter framför allt de Andra genom den bildade elitens beskrivningar och definitioner av dem, möjligen med undantag av bildade kvinnors röster. Jag ser detta som en konsekvens av den betoning på diskurser (vad människor tänkt, trott och sagt) som författarna har. Det är måhända orättvist att komma med invändningar som ligger utanför bokens avgränsningar, men jag måste ändå medge att jag stundtals saknar ett underifrånperspektiv, att få möta de Andras egna röster. Frågan är också om inte ambitionen om en inkluderande historieskrivning och att skriva historien om de Andra i någon mån kräver att förtryckta grupper egna röster lyfts fram? Finns det inte annars en risk att historieskrivningen bara reproducerar kategoriseringar av vissa människor som avvikande och utan egen agens? Om detta är en svaghet med fokuseringen på diskurser så är en styrka att boken på ett genomgående och övertygande sätt visar på hur genomgripande den dominerande gruppens definitioner av de Andra hänger samman med den rådande definitionen av normalitet, men också med Sveriges historia i mer generella termer.

JAG SKULLE TILL och med vilja gå så långt som att hävda att den historieskrivning Rydström och Tjeder presenterar är helt nödvändig för att förstå det moderna Sveriges framväxt. Här vill jag särskilt lyfta fram fördjupningskapitlen som också i större utsträckning än texten i övrigt faktiskt ger röst till de Andra själva. Särskilt kapitlen ”Funktionshinder” och ”Transhistoria” ger delvis nya och viktiga insikter rörande

steriliseringar i Sverige. Exempelvis dröjde det till 2013 innan steriliseringskravet för att få ändra juridiskt kön avskaffades. Här visar författarna övertygande på styrkan i att fokusera på andra maktordningar än bara kön och på nödvändigheten av att vara uppmärksam på hur olika maktordningar samverkar (något det använda intersektionalitetsperspektivet påtalar).

Det måste sägas vara ovanligt att en kursbok, som *Kvinnor, män och alla Andra* framför allt är tänkt att vara, tillhandahåller en mer uppdaterad och bredare historieskrivning än den gängse. Rydström och Tjeder lyckas också med konststycket att inte bara beskriva, utan även problematisera komplexa historiska diskurser och skeenden på ett lättfattligt och fängslande sätt. På några ställen blir dock historieskrivningen en aning oprecis. I relation till den tidiga arbetarrörelsens syn på kön och klass nämns exempelvis att ungsocialisterna under det tidiga 1900-talet drev frågan om nödvändigheten av sexualupplysning och preventivmedel. Det framhålls att resultatet av detta blev det omvända, eftersom ett tillägg till lagen (ofta kallad Lex Hinke) bland annat förbjöd spridning och försäljning av preventivmedel, ett tillägg som varade i 30 år. Det framgår dock inte i texten vilket år tillägget kom, eller när Hinke Bergegrens föredrag ”Kärlek utan barn”, som provocerade fram det, hölls. Under föredraget 1910 argumenterade Bergegren för användning av preventivmedel. Ett annat exempel är i fördjupningskapitlet ”Förorts-Sverige”, som bland annat diskuterar nutida ungdomsuppror i generationstermer och inte enbart i etnicitetstermer som ofta är fallet i den allmänna debatten i dag. Här sägs visserligen mycket intressant i ljuset av ungdomskulturer och tidigare ungdomsuppror som historisk företeelse. Det blir dock tyvärr återigen aningen oprecis när ”den unga generationen” i det ”gamla bondesamhället” lyfts fram, eftersom det inte ges någon tydlig tidsbestämning. Möjligen kan en läsare med förkunskaper sluta sig till att det är 1800-talet som avses, men en större tydlighet hade varit önskvärd, både tidsmässigt och geografiskt. Jag ser en fara i att jämföra ett suddigt och oprecis förflutet med en tydligt avtecknad nutid. Författarna poängterar visserligen att de anser att ”historiska perspektiv blir meningsfulla främst i sin relation till nuet”, men jag vill ändå vidhålla att precisering när det gäller det förgångna är en nödvändighet för att relationen till nuet ska bli rättvisande.

ÖVERLAG KAN JAG inte låta bli att fundera över om boken, givet sitt fokus på konstruktionen av kön och viljan att bjuda in till ”vidare diskussion kring makt och

motstånd i nuet och det förflutna”, hade vunnit på att ha 1600-talet som startpunkt. Nu blir det i stora drag moderniseringsprocessen som skildras, medan det tidigare svenska samhället enbart berörs skissartat som en kontrastering. Forskningen har framhållit att människor innan 1750 i mångt och mycket hade en annan syn på kön än den biologiskt orienterade könskomplementära syn som blev dominerande i och med det moderna samhällets framväxt från slutet av 1700-talet. Det finns belägg för att människor innan dess framför allt förstod kön som en social kategori, något som också gjorde det möjligt att under vissa omständigheter byta kön. Detta nämns i boken men jag tror att ett mer djuplodande resonemang med linjer längre bakåt i historien hade kunnat göra diskussionen om olika sätt att förstå kön än mer intressant. På många sätt tangerar detta nämligen inte bara frågan om den föränderliga synen på kön utan också det grundläggande historiska spörsmålet om kontinuitet och förändring.

Under den period som berörs i boken har mycket förändrats. Rydström och Tjeder betonar att inte minst kvinnors rättigheter och ställning i samhället har förbättrats avsevärt, något som förändrat inte bara kvinnors liv utan även det svenska samhället. Författarna visar på de förbättringar som skett för bland annat kvinnor, homosexuella och funktionshindrade, men utan att falla in i en historisk determinism i vilken samhället tänks utvecklas mot ständigt högre nivåer. Ett konkret exempel på kontinuitet som lyfts fram är att kvinnor som tar plats i offentligheten ofta har fått sin kvinnlighet kritiserad och ifrågasatt. I fördjupningskapitlet ”Den nya kvinnan” skildras likheterna mellan attackerna mot Ellen Key i början av 1900-talet, mot kvinnoorganisationen grupp 8 på 1970-talet och mot dåvarande talespersonen för Feministiskt initiativ Tiina Rosenberg under 2005. Historien utgörs både av kontinuitet och förändring, något författarna skickligt visar på.

DET ÄR MIN förhoppning att Rydströms och Tjeder bok når långt utanför Sveriges universitet och högskolors litteraturlistor och att långt fler än bara studenter får upp ögonen för genushistoria och vad det kan ge. *Kvinnor, män och alla Andra* är också ett utmärkt exempel på att genushistoria inte alls ger en snäv eller begränsad bild av det förflutna, utan att det i genushistorikern Alice Kessler-Harris ord är ”a way of looking at the past that expands our vision.”

► Christina Douglas är genushistoriker och verksam vid Södertörns högskola.

Ludvig Beckman

All makt åt folket
– Om en bortglömd idé

FRI TANKE | 245 S. | ISBN 9789189139480

Åsa Wikforss & Märten Wikforss

Därför demokrati
– Om kunskapen och folkstyret

FRI TANKE | 341 S. | ISBN 9789188589781

BILDANDE OCH FÖRVIRRANDE OM HOTEN MOT DEMOKRATIN

Recensent **Olof Hallonsten**

TVÅ NYUTKOMNA BÖCKER på temat demokrati berör likartade frågor, men sinsemellan är de mycket olika. Medan Ludvig Beckman levererar en omfattande och fascinerande portion bildning om möjligheterna och problemen förknippade med folkviljans förverkligande, skapar Åsa och Märten Wikforss bok om kunskapens och expertisens roll i det demokratiska samhällsbygget mest förvirring.

POLITIK & SAMHÄLLE

ÄR DEMOKRATIN HOTAD? Många tycks anse det. Men vad är demokrati, vilka är dess beståndsdelar och bärande element, och vad består hotet i? På dessa frågor kan man få mycket olika svar beroende på vem man frågar. Det skrivs många böcker i ämnet (se bland annat *Respons* 5/2021) och förra året kom filosofiprofessorn Åsa Wikforss med boken *Därför demokrati*, skriven tillsammans med brodern Märten Wikforss. Enligt författarna själva ska boken ses som ett uttryck för deras starka tillit till demokratin, och för deras likaledes starka oro inför de påtagliga hot den står inför, främst från dem som på olika sätt ifrågasätter kunskapens och expertisens roll i det demokratiska samhällsbygget. En

annan bok som nyligen utkom på samma förlag är statsvetarprofessorn Ludvig Beckmans *All makt åt folket*, som har en liknande men betydligt mer analytisk utgångspunkt: Folksuveräniteten är demokratins fundament, men idén om det suveräna folket är också ett vapen i händerna på de som i dag vänder sig emot demokratins etablerade institutioner. Boken ger sig på att begripliggöra denna folkstyrets paradox.

De båda böckerna berör alltså likartade saker, men de är sinsemellan mycket olika. Medan Beckman med statsvetarens sedvanliga stringens och allvar analyserar begrepp och föreställningar, och ger läsaren en noggrann genomgång av konstitutionella principer kring folkstyrets möjligheter och begränsningar, utgör Wikforss bok en lång och mycket stökig redogörelse för ett antal företeelser i samtiden som antas och anses vara problematiska, vilka på olika sätt har med demokrati och kunskap att göra. Medan Beckman levererar en omfattande och fascinerande portion bildning, skapar Wikforss bok mest förvirring med sina generaliseringar, vinklade val av exempel och oklara slutsatser.

Hos Ludvig Beckman finner vi en genuint intressant, folkbildande och viktig genomgång av rimligheten, nödvändigheten, möjligheterna, problemen och utmaningarna med folkviljans förverkligande genom demokratins processer och institutioner, inklusive majoritetsstyrets lämplighet och begränsningar samt hur idén om folkstyre utvecklats, ändrats och prövats mot verkligheten i olika kontexter. Vi får, bland mycket annat, en ordentlig genomgång av den svenska regeringsformen, främst via diskussioner om hur dess principer och förordningar mött praktiska utmaningar, exempelvis i förhållande till EU-medlemskapet och den i backspegeln lätt absurda ”lotteridagen”, som Beckman också använder för att resonera om slumpens giltighet som grund för beslut, jämfört med den allt annat än konsekventa och lättolkade folkviljan.

Utredningarna är sakliga, intresseväckande, noggranna, nyanserade, och informativt kortfattade. De är tematiskt organiserade och följer logiskt av varandra. Beckman har dessutom ansträngt sig för att pedagogiskt guida läsaren framåt. Analyserna är välavvägda och sansade. Exempelen är intressanta (och ibland oväntade, till exempel de citat från Kenya och Mexikos grundlag som nämns), och begripliggör tillsammans med pedagogiska liknelser det annars mycket snärga ämnet konstitutionell rätt. Författaren problematiserar skickligt innehållet i de centrala fraser som anses utgöra grundstenar i det

demokratiska styrelseskicket och utfärdar adekvata varningar för förenklingar som ger livsluft åt populism och demagogi. Samtidigt diskuterar han med noggrannhet och nyans det som är bokens centrala problem, alltså att folkviljan är demokratins fundament, och samtidigt kan göra anspråk på att utmana demokratin.

Det blir för all del komplicerat och många tycker säkert att Beckmans noggranna utredningar är tråkiga, alltför tekniska och snarare hör hemma i en encyklopedisk text eller i en lärobok på avancerad universitetsnivå. Detta är naturligtvis delvis en smaksak, men i just detta fall går det också att hävda att de grundläggande frågorna om det demokratiska styrelseskicket, som säkert många medborgare i demokratier som Sverige åtminstone ibland funderar över, kräver precis denna typ av noggrann och saklig analys för att på allvar kunna begripas. De blir dessutom avsevärt intressantare i denna bok. I principiella diskussionerna i *All makt åt folket*, där olika aspekter vägs mot varandra och följderna av vissa synsätt och praktiker värderas, är också Beckmans gedigna grundkunskap till stor hjälp.

I KONTRAST DÄRTILL är Åsa Wikforss och Märten Wikforss bok betydligt mindre läsvärd än vad som uppenbarligen varit ambitionen. Åsa Wikforss har skrivit huvuddelen, och hennes fem längre kapitel avbryts av korta reflektioner från Märten Wikforss, vilka i sig är mycket tankeväckande och skarpa. I stil påminner dessa reflektioner om Ludvig Beckmans informativa och nyanserade framställning, men läsaren får dock aldrig förklarat för sig vilken roll dessa inspel är tänkta att fylla. Som boken är disponerad förefaller de i början vara inskjutna för kontrastverkans skull, eftersom det är i dessa korta avsnitt som de verkligt skarpa argumenten och tydliga resonemangen finns. I övrigt dominerar nämligen bokens första fyra kapitel av långa referat av andras alster enligt modellen ”å ena sidan, å andra sidan”, i kombination med generaliserade påståenden om kunskapens betydelse för demokratin och hoten mot både kunskap och demokrati, främst exemplifierade av Polen, Ungern och Trumps USA. Den matnyttiga kunskap som framträder, genom referat av både aktuella forskningsrön och klassiskt tankegods, är i huvudsak filosofiska idéer med oklar (och i boken inte förklar-

rad) relevans för dagsaktuell politisk debatt: Platons, Kants, Humes, Quines, och Rawls teorier om sanning, kunskap, och folkvilja framstår som anakronistiska när diskussionen hela tiden cirklar kring Donald Trump och annan samtida populism. Filosofen Jason Brennans idé om epistokrati (expertvälde) som ersättning till demokrati är för all del intressant, och tas vederbörligt upp, men även här är kopplingen mellan de refererade arbetena och författarens egna ställningstaganden svag.

Centralt för argumenten i *Därför demo-*

niora, där etablerad kunskap har med den sociala världen att göra och därmed sällan eller aldrig låter sig testas med randomiserade kontrollstudier och liknande snäva metoder för att etablera ”fakta”, gäller också att kunskapens relevans är kontextberoende. Gustaf Frödings berömda påpekande att ”det, som är sanning i Berlin och Jena, är bara dåligt skämt i Heidelberg” är inte bara en träffsäker karikatyr av vetenskapliga revirstrider utan också en högst relevant beskrivning av vetenskapens prövande och föränderliga natur. Det som var sanning om teknisk, ekonomisk, politisk och social utveckling i Göteborg 1974 är bara dåligt skämt i Lund 2022 (tro mig). Men också det som helt vederbörligt bör betraktas som fastlagda sanningar, till exempel att människan orsakar en uppvärmning av klimatet (ett förutsägbart men relevant exempel) är dumt att jämföra med enkla och vardagliga konstateranden som till exempel huruvida det finns öl i kylen eller inte. Just detta är ett konkret exempel Åsa Wikforss ständigt återkommer till i sina resonemang om kunskapens natur. Men det är bedrägligt att låtsas om att samma enkla konstaterande om huruvida öl finns eller inte finns i kylen, kan stå modell när vetenskapen ska avgöra vad som kan göras åt den globala uppvärmningen eller när politiker och väljare ska ta ställning till vad som bör göras åt den.

ALLT DETTA VET naturligtvis Åsa Wikforss, men hon döljer det alltså skickligt i bokens första fyra kapitel. I kapitel fem ändras så plötsligt textens karaktär och ger plats för nyanserade och kloka förklaringar av den vetenskapliga kunskapens natur. Till skillnad från ovedersägligheten i de fakta och den expertkunskap som tidigare i boken gjordes till grundförutsättning för en fungerande demokrati, presenteras kunskapen nu som socialt betingad och föränderlig: Den växer fram i sociala processer där argument och resultat öppet och fritt prövas mot varandra, men är också beroende av stabila institutioner i form av lagstadgad akademisk frihet samt normsystem och andra sociala mönster som reproduceras i vetenskapen som helhet, liksom specifikt i olika discipliner. Författaren konstaterar att total enighet är inte möjlig eller ens önskvärd, varken när det gäller kunskap eller åsikter, eftersom det är när olika synsätt och tolkningar möts (under civilise-

krati tycks vara att demokratiskt sinnade individer måste bekänna sig till en samling ovedersägliga ”fakta” för att kunna utöva ansvarsfullt (politiskt) beslutsfattande. Denna centrala, men ottydligt formulerade tes är inte okomplicerad och skulle därför ha behövt underbyggas med mera robust vetenskapsteoretisk och framför allt vetenskapssociologisk kunskap. I boken saknas dessa och därför negligerar framställningen en helt central aspekt av ämnet: Vetenskapen är socialt betingad, och det som vi kallar vetenskaplig kunskap är i grund och botten överenskommelser som arbetats fram i komplicerade processer av observation, experiment, tolkning, argument, kritik och diskussion. Det är avgörande för vetenskapens inre funktionsätt och för dess roll i samhället, att inga vetenskapliga ”fakta” eller resultat i princip är skyddade från att ifrågasättas samt att det finns en hel massa (vetenskaplig) kunskap som visat sig vara tillräckligt pålitlig för att inte jämt ifrågasättas och som därför (inte minst av effektivitetsskäl) antas gälla, detta inte för att den är objektivt sann i filosofisk mening, utan för att den är den hittills bästa approximationen.

För samhällsvetenskapen och huma-

► Trumpanhängare vid stormningen av Kapitolium 6 januari 2021.

rade former) som helheten blir bättre för alla: Mer kunskap, bättre beslutsfattande. Detta konstaterande bringar viss övergripande klarhet, men ökar samtidigt förvirringen i de fyra föregående kapitlen. I slutkapitlet finns också en hel del användbara referenser till sentida forskning som förklarar det mänskliga förnuftets möjligheter och begränsningar samt betydelsen av mångfald i perspektiv och erfarenheter för konstruktiv och effektiv kunskapsutveckling. Allt detta stoff nödvändiggör också ett ödmjukt tonfall och viss försiktighet i inställningen till empirin, vilket Åsa Wikforss klädsamt nog praktiserar här: Människans kognitiva förmågor är begränsade av naturen, och det är därför lämpligt att även ge människor med populistiska böjelser ett visst *benefit of the doubt*. Kapitlet tar också upp aktuell juridisk och statsvetenskaplig forskning om yttrandefrihetens gränser, och tar aktuella frågor om exempelvis den svenska "åsiktskorridoren", Donald Trumps katastrofala påverkan på det amerikanska politiska klimatet och sociala mediars påverkan på samhällsdebatten, på ett allvar som bryter av mot bokens föregående kapitel.

1900-talshistorien får också plats i detta gedigna slutkapitel och Åsa Wikforss räddar därmed i viss mån ansiktet efter att tidigare helt ha negligerat den. Ett av många exempel på hur en historisk orientering hade kunnat hjälpa de första fyra kapitlen av boken att bilda, snarare än förvirra läsaren, är om författarna hade diskuterat lärdomar från 1960-talets sociala rörelser, som kan sägas ha drivit fram den mest framgångsrika demokratiseringsvägen i Väst under efterkrigstiden (jämfällhetsrörelsen, fredsrörelsen, miljörörelsen, gayrörelsen och så vidare), men också ter-

rorism och våld. Eftersom dessa rörelser protesterade mot alla möjliga former av auktoriteter var inte minst expertkunskap i sig en måltavla, vilket säkert (och med viss rätt) uppfattades som hotfullt av experterna själva. Om Åsa Wikforss och jag varit verksamma vid ett universitet på 1960-talet skulle det ha funnits en risk att vi båda hade ondgjort oss över kunskapsföraktet hos den unga generationen, kanske till och med kallat den vetenskapsfientlig. Men på sikt ledde rörelsernas protester och krav till en demokratisering av de kunskapsproducerande institutionerna i samhället, och därmed skedde också viktiga förändringar av etablerade maktförhållanden, som vi båda, och många andra, i dag njuter frukterna av. Vad säger oss denna erfarenhet? Åtminstone att det är gravt förenklat att placera expertkunskap och levande demokrati på den ena sidan av konfliktlinjen, och folkopinion, populism och "sunt förnuft" på den andra.

Just denna förenkling löper som en röd tråd genom hela boken och tar sig bland annat uttryck i en fullständig fixering vid Brexit, Trump, Polen och Ungern. Men är Donald Trump verkligen ett hot mot den svenska demokratin? Att kulturella värderingar kommit att spela en större roll i den svenska politiska debatten antas i kapitel fyra vara dåligt eftersom det bland annat kan få till följd att någon "sätter sig på en buss med ett automatvapen för att storma Kapitolium i Washington". Vad som först handlade om demokratin i Sverige handlar nu plötsligt om Trumps USA, och vice versa. Exemplet är slumpmässigt valt; det finns fler av samma slag.

EN SLUTSATS I denna recension kunde därför vara att läsaren kan hoppa över de

första 250 sidorna i *Därför demokrati* (möjligt med undantag för Märten Wikforss korta bidrag, som dock kanske i stället borde ha publicerats i krönikeform på någon dagstidnings kultursida), och att bara sista kapitlet bör läsas. Men ett sådant beslut är naturligtvis förlagets redaktörs ansvar. Som recensent är det i alla avseenden bättre att tipsa läsaren om annat som kan komplettera bilden. När det gäller aktuella titlar är alltså Ludvig Beckmans *All makt åt folket* ett föredöme, och vill man i övrigt förstå populismen och dagens politiska och sociala situation i världen har ju de senaste decenniernas politiska, ekonomiska, och sociala utveckling i Europa och USA noggrant dokumenterats och analyserats av sociologer, historiker, statsvetare och ekonomer som Anthony Giddens, Tony Judt, Wolfgang Streeck och Dani Rodrik. I tillägg till detta skulle det inte skada att läsa några klassiker som behandlar kunskapens roll i demokratin och i samhället i stort – tanken faller omedelbart på Weber, Hayek och Habermas. Den sistnämnde dyker för all del upp i Åsa Wikforss femte kapitel, men det är för sent och för litet.

Att ambitionerna bakom *Därför demokrati* och *All makt åt folket* uppenbarligen är mycket olika förklarar delvis de stora skillnader som böckerna uppvisar. Samtidigt går det inte att bortse från att Åsa Wikforss troligen kunde ha gjort en liknande ansträngning som den Ludvig Beckman gjort, och på det sättet starkt bidragit till att faktiskt förklara hur kunskapsresistens, desinformation, "alternativa fakta", trängsynthet och populism utgör allvarliga hot mot demokratin samt hur dessa hot kan och inte kan bemötas. Dessa frågor, och de flesta andra frågor som rör kunskap och demokrati, är nämligen ytterst komplicerade, vilket båda böckerna visar, om än på helt olika sätt. Frågan som vi inledde med – Är demokratin hotad? – får därför inget entydigt svar i någondera. I stället väcks nya frågor; hos Wikforss huvudsakligen på grund av förvirring och hos Beckman för att han adekvat visar komplexiteten i ämnet och mellan raderna förklarar för läsaren att hen måste informera sig noggrant och bilda sig en egen uppfattning, inte förvänta sig att lösningen uppenbaras genom att någon politisk eller akademisk auktoritet berättar för oss vad som är rätt och fel. En uppmaning som, givet att ämnet är just demokrati, är både klok och rimlig.

► Olof Hallonsten är fil dr. i forskningspolitik och docent i sociologi. Han undervisar vid Ekonomihögskolan vid Lunds universitet.

VÄREN 2021 UTKOM Lars Strannegårds bok *Kunskap som känns – En lovsång till att lära sig något nytt*. Strannegård är rektor på Handelshögskolan och publiceringen uppmärksammades raskt med profilintervjuer i Sveriges Radio, *Dagens Nyheter*, *Dagens Industri* och samma sommar bjöd *Svenska Dagbladet* på åtta kapitel ur boken som hängmatte-läsning. I höstas fortsatte uppmärksamheten med hyllningar från till exempel universitetsrektorn i Lund och i *Kyrkans Tidning*. Det är nog bara *Aftonbladet* som varit kritisk. För den som vill ha mer finns dessutom möjligheten att mot ett, förmodligen inte ringa, arvode leja rektor från Athenas – Skandinavians största talarbyrå. Vad är det då för märklig bok som kikat upp ur en vak i den för övrigt ganska svårgenomträngliga is som ligger över de flesta intressanta nyutkomna fackböcker och som i bästa fall får uppmärksamhet i *Respons*?

Enligt förordet ska den handla om kunskap och utbildning i hjärnan liksom i hjärtat. Författaren rensar strupen för en ”lovsång till det fina att lära sig något nytt”. Han tänker inte peka med hela handen; vi kan inte förvänta oss ”tydliga ståndpunkter eller färdigtänkta svar”. Följaktligen har texten många ”kanske”, ”nog” eller ”i mitt tycke”. Försiktigt som vid en stillsam promenad med goda vänner flödar tankarna åt olika håll. Strannegård tar höjd för intellektuella saltomortaler, väl medveten om att hans likasinnade i offentligheten spánt skydds nätet så hårt att publiken kan sätta händerna för munnarna och tryggt bevittna sprången mellan trapetserna.

Rektorn har sedan tjugoårsåldern engagerat sig i ”konst och kultur” och vill överföra intresset till dagens studenter. Som framtidens ledare måste de ha med sig både tanke, kropp och själ. Därför har han öppnat Handels portar för konst och bokcirkel. Han drömmer sig tillbaka till sin tid på Stanford; dofter, dagliga simturer, promenader i de oklanderligt ansade parkanläggningarna och sena frukostar i bokhandelns kafé. Han ”levde i en lycklig

symbios med allt vad platsen hade att erbjuda i form av tradition, idrott, kunskap och *spirit*”. Där i Kaliforniens sol uppenbarade sig sambandet mellan fysisk aktivitet, kroppslig sensorik och studier – han drabbades omedelbart, utan omvägen över intellektet.

I Strannegårds dröm om det goda universitetet kontrasteras Stanfords stimule-

nomisk effektivitet en ledstjärna också i USA? Byggs inte Stanford också för drygt hundra år sedan? Han jämför äpplen med päron, och resultatet blir en hel fruktsallad. Rektorns tankar virvlar boken igenom, ofta med Sverige som avskräckande exempel.

STRANNEGÅRD TYCKER EXEMPELVIS att det mäts för mycket, särskilt i Sverige. I ett avsnitt tar han inskriptionen över ingången till Uppsala universitets bibliotek, ”Tänka fritt är stort men tänka rätt är större”, som utgångspunkt för kritiken. Att rätt är större än fritt väcker hans misstanke om inskränkthet, att ”det i viss mån ger uttryck för ett nationellt kynne”. Han ser den ”svenska mätivern” föröka sig från universitetsbibliotekets port via undervisning och studenter till ”en vidare spridning över landet”. Vi svenskar tror att ”mätning och vägning leder till rättvisa, det är en nationell övertygelse”.

Orden och flosklerna travas på varandra, som om han sökte rätt formulering i ett sent samtal efter en god middag: ”Stringens, mätbarhet, stegvis förbättring och social ingenjörskonst är något som utmärker Sverige, och något vi naturligtvis kan klappa oss på axeln för”. Med risk att välta ut de sista dropparna ur de urdruckna glasen rycker han hastigt bort den klappande handen och utbryter storvulet:

Visst är det bra att ”tänka rätt”, men kombineras detta med kontextualisering, andlighet och koppling till andra världar så skapas ett ännu bättre land – ett land som är friare, mer inkluderande, innovativt och

bejakande. Naturligtvis finns en eventuell risk att något skulle gå förlorat om vi kompromissade alltför mycket med vårt djupt grundade svenska kynne.

Jag hör hur rektorn drar en vemodig suck, ”det som faktiskt givit oss framgångar som ingenjörsländ”.

Sedan söker han efter exempel som kan bekräfta hans teser. Frankrikes finansminister Bruno Le Maire har skrivit en

UTBILDNING

Lars Strannegård
Kunskap som känns
 – En lovsång till att lära sig något nytt

MONDIAL | 220 S. | ISBN 9789189061873

EN FRUKTSALLAD AV JÄMFÖRELSE MELLAN ÄPPLEN OCH PÄRON

Recensent **Sten-Åke Stenberg**

LARS STRANNEGÅRD, rektor på Handelshögskolan i Stockholm, har fått mycket uppmärksamhet för sin bok *Kunskap som känns*. Man frågar sig varför. Boken är nämligen undermålig som fackbok, ointressant som personlig betraktelse och illa skriven. Orden och flosklerna travas på varandra som om författaren sökte efter rätt formulering vid ett sent samtal efter en god middag. Det är fint att Strannegård vill bredda studenternas intressen, men hur intresserad är rektorn själv av att lära sig något nytt?

rande miljö mot Stockholms universitets fula skivhus i natursköna Frescati. Skivhusen, menar han, vittnar om att Sverige blivit ett ingenjörsländ präglad av ekonomiskt effektivitetstänkande. Det har i sin tur lett till att de själsliga värdena satts på undantag. För att finna vackra läromiljöer i Sverige får man söka sig hundra år tillbaka i tiden. Redan här är det något som skaver – har inte Nordamerika massor av fula universitetsbyggnader och är inte eko-

bok! På ett högprofilerat förlag! Boken är en "lovsång" till vänskap, som "belyser det nästintill gudomliga i nära relationer" och i "litteratur och musik". Efter en stund söker tankarna sig, trots allt, tillbaka till vårt förkättrade ingenjörsländ där han faktiskt kan dra sig till minnes böcker av ministrar som Bengt Göransson och Thomas Bodström. Dessa svenska politiker kan förstås inte mäta sig med den franske finansministern som är "litterär, poetisk och filosofisk". Hos oss "skulle nog många betrakta det som något udda och esoteriskt" viskar han, för att slutligen ta i med hela kroppen:

I Frankrike däremot är det en självklarhet att en politiker eller företagsledare är bevandrad i poesi och litteratur, och att en finansminister skriver en poetiskt anstruken betraktelse över vänskap är inget att förvånas över.

Nu börjar det bli riktigt sent och dags att traska hem.

NÄSTA DAG SKRIVER han vidare med oförminskad kraft. Strannegård hänger bokstavligt upp sina övertygelser som tavlor på Handels väggar och installationer i korridorer och atrium: "en välfungerande utbildningsinstitution måste utgå från att vår själ rör sig mellan både förnuft och känsla, det vetenskapliga akademiska och det estetiska och känslomässiga". Men när kärleken till de estetiska uttrycken inte delas av studenterna vredgas han. När någon tycker att en installation som rektorn lånat in är pornografisk och drar ur sladden, väcks hans auktoritära sida till liv: "Om ni gör så här är ni inte värdiga att vara studenter här", ryter han till studentkårens ordförande som han kallat hem till samtal i sitt vardagsrum! Han spelar in en ljudfil som läggs ut i Handels kommunikationskanaler och undrar om sladdutdragandet inte är ett exempel på ikonoklasm. Han är upprörd och är "starkt övertygad om att Handelshögskolan absolut inte kan examinera studenter som tycker att de kan ta sig rätten att ta bort något som inte behagar dem", för om tjugo år sitter de "på höga beslutsfattande positioner i samhället, med makt att dra ur sladden till större sociala maskiner".

Några sidor senare erkänner han att "detta också var lite min förhoppning: jag ville att studenterna skulle få ta del av konst som väckte känslor, som fick dem att tänka till och prata med varandra". Han inser att studenterna måste komma till föreläsningar och vistas i lokalerna "så vi undviker konst som kan upplevas som kränkande, eller som äter sig in i deras känsloliv på ett sätt vi inte har förmåga

att hantera. Framför allt försöker vi tänka: 'Hur kan vi få en bra effekt av detta?' Det är hela syftet. Det ska vara ett klipulver, inte ett slag i huvudet." Som läsare blir man ju nyfiken på vem som tänker fritt och vem som tänker rätt på Handels? Rektorns inlänade installation kränkte en eller flera studenter som i sin tur drog ur sladden och kränkte rektorn. Jag får intrycket att det trots allt är Strannegård som har tolkningsföreträde. Han är övertygad om att konsten på Handels har hög kvalitet eftersom hans val av verk understöds av en rådgivande grupp av museichefer, konstnärer och konstprofessorer. Samtidigt skriver han att kvalitet måste "pratas fram, och deltagarna i samtalet bör komma från olika håll. Ha olika erfarenhet och olika bakgrunder. Framför allt måste de vara exceptionellt insatta i området". Här finns ingen plats för känslor eller utbildade studenter.

Jag tror Strannegård är en ovillig rektor. Kanske ångrar han sin yrkesbana? Bättre hade det varit om han i ungdomen, med hela hjärtat (för att inte säga kroppen) hade satsat på konsten. Då hade han kanske varit direktör för Louvren eller i alla fall Moderna Museet. Men nu sitter han på Sveavägen och får låta konsten komma till

”I Strannegårds dröm om det goda universitetet kontrasteras Stanfords stimulerande miljö mot Stockholms universitets fula skivhus i natursköna Frescati.”

sig och till studenterna som inte ens kan "nämna namnet på en enda svensk samtida konstnär", vilket tillhör "allmänbildningen" – särskilt för universitetsutbildade som kommer ut i världen och som kan riskera få frågor om svensk samtidskonst. Och än värre: "Att inte kunna nämna en författare, konstnär eller musiker innebär att du saknar markkontakt, kulturkontakt och därmed samhällskontakt." Det är fint att han vill bredda studenternas intressen utanför Handels *comfort zone*, men sträcker det sig egentligen längre än till rektorns eget specialintresse? Han har tagit initiativ till en breddad studentrekrytering baserad på mer än bara betygen. Bra! Men hur väl rimmer den ambitionen med rektorns expertcertifierade kulturkanon? Tänk om den unge Strannegård i stället varit intresserad av djur och natur? Då hade han kan-

► Lars Strannegård.

ske krävt att studenterna kunnat namnen på si och så många fåglar och blommor? Och hur intresserad är egentligen rektorn själv av att lära sig något nytt? Inget sägs om de egna kunskapsambitionerna.

BOKEN ÄR EN saluhall av tankar och påståenden, om det ena och det andra. Han tycker att barn lär sig för litet i skolan och föreslår skolstart vid fem års ålder, som om han missat vad förskolans pedagogiska uppgift är. Han saknar forna tiders respekt för auktoriteter – läkare och lärare – men tycker samtidigt att vi måste respektera varandras normer och "låta varandra vara annorlunda, på ett sätt som går bortom vad vi själva accepterar som normalt". Hans ovilja mot siffror och tal leder till obegripligt naiva idéer om kvalitet och kvantitet: "I en kvantitativ studie görs observationer som redovisas i siffrornas språk, medan det i en kvalitativ studie görs några få observationer, som går på djupet när de beskrivs". För kvantiteter är språket siffror och för kvaliteter är språket ord, får vi veta. Menar han, professorn i företagsekonomi, verkligen att det är så enkelt? Är ord djupare än tal? Och vad säger metodlärarna på Handels?

Som fackbok är *Kunskap som känns* undermålig, som personlig betraktelse ointressant och dessutom illa skriven. Den är som en samling osorterade, färgglada post-it-lappar på kickoffens andra dag.

På ett av mina gamla bokmärken finns ett Steinbeck-citat: "I guess there are never enough books." Jag tvivlar. Fast det mest fascinerande med boken är den mediala lovsången som endast bidragit till att stärka varumärket Strannegård.

► Sten-Åke Stenberg är professor emeritus i sociologi.

UTBLICK

Det ligger nära till hands att se ett släktskap mellan oljan, den energiråvara som moderniteten hade varit otänkbar utan, och filmmediet, modernitetens mest emblematiske representationssystem. Men det finns också direkta samband mellan dem. Oljebolag har producerat en mängd filmer både för externt och internt bruk. Dessa *useful cinema*-produktioner och deras spridning belyses i två nya böcker.

DEN SVARTA OLJAN PÅ DEN VITA DUKEN

Av Erik Florin Persson

KAMERAN RÖR SIG högt över ett rostbrunt, kargt och öde bergs- och ökenlandskap. På ljudspåret hörs dov och ödesmättad musik. En manlig, engelsk speakerröst ger en geografisk lokalisering: Zagrosbergen i västra Iran. Han förklarar hur landskapet genom årtusenden varit i det närmaste öde och obebott, med undantag för enstaka enkla byar och grupper av herdare och får, och fortsätter sedan:

These barren hills, this country of golden desolation, holds a great treasure: oil! The shepherds and the tribesmen neither knew it, nor needed it. It was left for the strangers to come there, with both the need and the knowledge, pitching their camps where no one came, but the buzard and the goat.

På detta sätt inleds den 20 minuter långa filmen *Persian Story* från 1952, producerad

på uppdrag av det brittiska oljebolaget The Anglo-Iranian Oil Company (AIOC), mer känt under sitt senare namn British Petroleum (BP). I filmen skildras med en blandning av uppenbara iscensättningar och scener som förefaller mer dokumentära den brittiska upptäckten och utvinningen av olja i Iran och oljans väg genom öknen ut till oljestaden Abadan vid Persiska viken. Iran var formellt aldrig en brittisk koloni, men i början av 1900-talet hade en

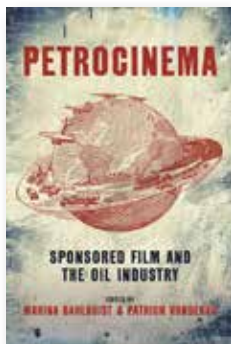
brittisk oljemagnat erhållit rättigheterna att prospektera och utvinna olja i landet. När en stor fyndighet upptäcktes skapades bolaget som senare blev AIOC och världens då största oljeraffinaderi kom att byggas upp i Abadan.

Persian Story producerades under en period när den brittiska närvaron och oljeproduktionen i Iran blivit alltmer omstridd. Under filmens produktion kulminerade ett växande missnöje kring omänskliga arbets- och bostadsförhållanden för de lokalt rekryterade arbetarna i strejker och protester. All brittisk personal evakuerades och oljeindustrin i Iran nationaliserades. Dessa kontroverser är frånvarande i *Persian Story*. Filmen ger ett idylliskt färgat porträtt av oljeutvinningen och livet i Abadan, vars explosionsartade befolkningstillväxt under början av 1900-talet var knuten till oljeindustrin. Efter flygbilder över de storskaliga hamn- och raffinaderiområdena och några okommenterade gatuscener från de enklare delarna av staden följer en tillrättalagd skildring av livet i Abadan, en stad med "all the amenities in a city of today, for work and living and leisure". Här syns iranska kvinnor och barn i västerländska kläder, unga iranska män sysselsatta med studier, förkovran och fritidsaktiviteter i form av volleyboll, badminton och simhopp.

Det var något nytt att även den lokala befolkningen skildrades i denna typ av film, men i motsats till den harmoniska stad som framträder i *Persian Story* var Abadan under den brittiska perioden en i högsta grad segregerad stad, i vilken den lokalt rekryterad arbetskraften tydligt skiljdes från bolagets brittiska tekniker och administratörer. I filmen antyds att britten nyligen hade lämnat Abadan och Iran, men några kontroverser kring den brittiska närvaron och den lokala arbetskraftens levnadsförhållanden syns inte. I stället kan filmen ses som ett sätt att försöka kontrollera effekterna till den brittiska oljeutvinningen i landet. Med hjälp av bilder av det exotiska landskapet och oljeproduktionens spektakulära tekniker skulle filmen på ett underhållande sätt visa både aktieägarna och den bredare publiken hemma i Storbritannien hur potentialen för en fortsatt iransk modernisering var avhängig det överskott som den av britten igångsatta oljeutvinningen genererade.

FILMEN *Persian Story* är bara ett exempel från BP:s och dess föregångares omfattande produktion av audiovisuellt material, som sträcker sig tillbaka till början av

1920-talet. Den amerikanska filmvetaren Mona Damluji har i flera publikationer analyserat bolagets filmverksamhet och mediala praktiker och medverkar till exempel i den nyligen utkomna antologin *Petrocinema – Sponsored Films and the Oil Industry*, redigerad av filmvetarna Marina Dahlquist och Patrick Vonderau. I sitt bidrag tar Damluji avstamp i hemsidan BP Video Library där *Persian Story* och ytterligare cirka 1700 timmar filmmaterial från

BEHANDLADE TITLAR

Marina Dahlquist & Patrick Vonderau (red.)

Petrocinema – Sponsored Films and the Oil Industry
(Bloomsbury, 2021)
Isbn: 781501354144

Haidee Wasson

Everyday Movies – Portability and the Transformation of American Culture
(University of California Press, 2020)
Isbn: 9780520331693

bolagets historia i dag finns direkt tillgängliga. Trots det omfattande materialet ger hemsidan inte en komplett tillgång till bolagets filmer och för forskare kan det vara svårt att utröna vad som inte har digitaliserats och hur materialet hänger samman med företagets analoga arkivsamlingar. Enligt Damluji finns det för BP:s del såväl ett kommersiellt som ett kulturellt och strategiskt värde i att digitalisera och tillgängliggöra materialet och kunna påverka hur publikerna inom och utom industrin uppfattar bolaget och dess historia. Materialet används bland annat av BP:s egna anställda i presentationer av bolaget och säljs

till externa kunder och mediebolag, med noggranna regleringar och specifikationer för hur det får användas.

Antologin *Petrocinema*, som delvis är sprungen ur ett forskningsprojekt vid Stockholms universitet finansierat av Riksbankens Jubileumsfond, ligger på många sätt i tiden. Längre framför allt statsvetare och ekonomer som studerade oljebranschen i ekonomiska och geopolitiska termer, men under det senaste decenniet

har det etablerats ett bredare fält av humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning kring oljan och oljebranschens institutioner, infrastruktur, mediala och kulturella produkter och de sätt på vilka fossila bränslen som olja och gas genomsvyrat den moderna världen och kulturen. Parallellt har det inom den filmhistoriska forskningen under ungefär samma period vuxit fram ett allt större intresse för film- och mediebruk inom företag, organisationer och myndigheter. Internationellt har begreppet *useful cinema* lanserats för att ringa in detta breda fält av filmer. På svenska brukar begreppet beställningsfilm användas som ligger nära den engelska

termen *sponsored films* vilken används i undertiteln till antologin *Petrocinema*. Begreppet pekar mot att det rör sig om en typ av filmer som producerats för att uppfylla ett kommunikativt behov hos en aktör utanför filmbranschen – långt från den typ av spelfilmer i långfilmsformat som tidigare stod i fokus för både forskningens och allmänhetens filmhistoriska intresse.

Och när det gäller beställningsfilm har förmodligen ingen bransch eller samhällssektor globalt sett haft en mer omfattande filmproduktion än oljeindustrin. De filmer som de olika bolagen producerade gjordes för en lång rad ändamål och målgrupper, till exempel för internt bruk i bolagens säkerhetsarbete och i utbildningen av ingenjörer, tekniker och säljare. Men det som framför allt står i fokus i *Petrocinema* är de mer externt riktade filmerna och hur filmmediet, inte sällan i kombination med andra mediala tekniker, använts i bolagens utåtriktade pr-arbete, den typ av praktik som i en amerikansk branschtidskrift från 1950-talet definierades som "to make the industry's complex facts clear and colorful".

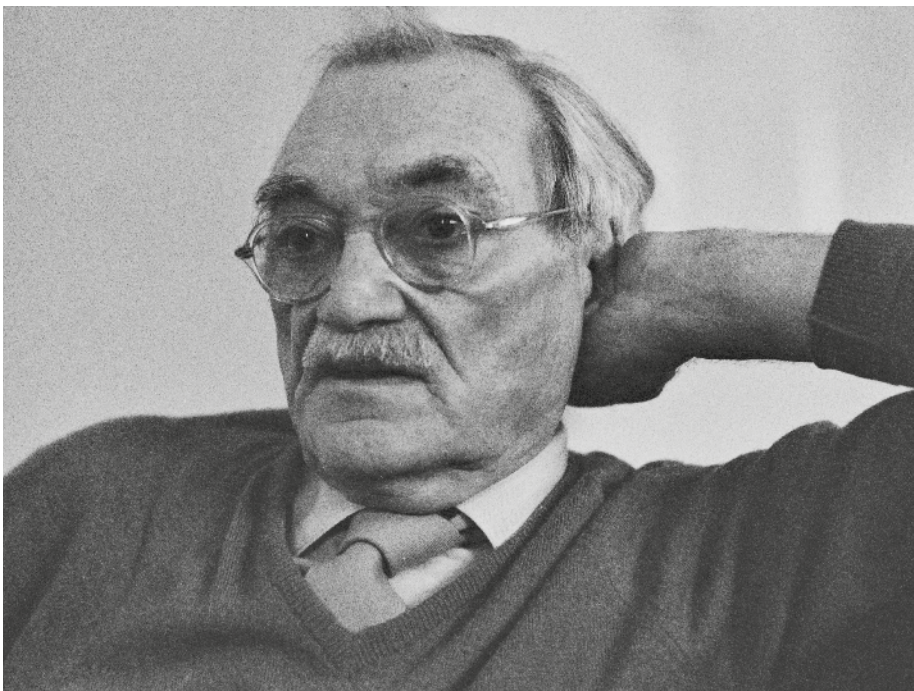
VISST GÅR DET att se en närmast mytisk affinitet mellan oljan och filmmediet; oljan var den energiråvara som moderniteten inte går att tänka förutan och filmmediet var dess mest emblematiske representationssystem. Fram till 1950-talet producerades också själva filmremsan av det olje-

baserade materialet cellulosanitrat. Den stora förtjänsten med *Petrocinema* är dock framför allt den konkreta och rika empiri som de olika kapitlen utgår ifrån. Att olja, andra fossila bränslen och oljebranschen i stort i dag har problem med sin offentliga image är förstås ett understatement. Ett tema som framträder i antologin är just hur filmmediet och pr-kampanjer använts av de stora oljebolagen som ett sätt att hantera kontroversiella frågor eller händelser, där till exempel *Persian Story* utgör ett exempel. Under hela 1900-talet har oljebranschen i högsta grad varit omstridd, från dess täta koppling till en kolonial maktordning och exploatering, återkommande mutskandaler och anklagelser om manipulerade marknader och prissättningar till alltmer akuta frågor om miljöförstöring och global uppvärmning.

Men parallellt har oljan också varit tätt sammantvinnad med 1900-talets accelererande modernitet, konsumtionssamhälle och bilburna livsstil. Susan Ohmer analyserar i sitt bidrag i antologin oljebolaget Standard Oil Company of Californias (SoCal) medverkan i lanseringen av världsutställningen i San Francisco 1939. Vid sidan av att använda själva utställningen för att göra reklam för oljebranschens produkter, fokuserade SoCal på hur den skulle kunna fungera som ett sätt att få

”Den är också ett av flera exempel i antologin på det täta samarbetet med Hollywoods film- och underhållningsindustri i de amerikanska oljebolagens reklam- och pr-kampanjer.”

människor runt om i USA att resa med bil till San Francisco. För detta ändamål anlätades filmbolaget Walt Disney Studio för att skapa en rikstäckande reklamkampanj med syfte att få folk att resa till utställningen och utnyttja SoCals produkter och tjänster på det ökande antalet bensinstationer längs med vägen. Vid sidan om reklamfilmer, annonser i tidningar och utomhusreklam trycktes speciella serietidningar som delades ut till barn på bolagets stationer, i vilka de kända Disney-karaktererna reste till mässan, med stopp både vid olika sevärdheter och på SoCal-mackar under resans gång. I kampanjen presente-

► John Grierson (1898–1972) anses vara den som myntade begreppet ”dokumentär”.

rades information om resvägar och intressanta stopp runt om i västra USA som genom det alltmer utbyggda vägnätet blivit lättare att nå. Kampanjen ska därmed inte bara ses som ett sätt att stimulera efterfrågan på bolagets produkter utan fungerade också som en del i skapandet av en ny amerikansk identitet och livsstil grundad i värden som turism, fritid och mobilitet, med bilen och oljan som drivande faktorer. Den är också ett av flera exempel i antologin på det täta samarbetet med Hollywoods film- och underhållningsindustri i de amerikanska oljebolagens reklam- och pr-kampanjer.

Vid sidan om BP och amerikanska bolag som Standard Oil har brittisk-nederländska Shell varit en av de stora globala aktörerna när det gäller produktionen av beställningsfilm under 1900-talet. Shells filmverksamhet återkommer i flera av bidragen i antologin *Petrocinema*, både på en mer övergripande nivå och i form av fallstudier från dess underavdelningar i Indien och Nigeria. Bolagets filmavdelning grundades i mitten av 1930-talet på rekommendation av John Grierson. För den som är bevandrad i den dokumentära filmens historia är Grierson ett centralt namn. Han anges ofta som den som myntade begreppet ”dokumentär” och var ledande inom den inflytelserika brittiska dokumentärfilmsrörelsen under 1930-talet, i vilken filmmediet sågs som ett medel för demokratisk fostran i den offentliga upplysningens och propagandans tjänst. Under 1930-talet och flera decennier framåt kom Shells filmverksamhet också att vägledas av Arthur Elton, ett annan av den

brittiska dokumentärfilmsrörelsens mest framträdande namn. Att Shells användning av filmmediet växte fram ur samma mylla som den bredare, statligt sanktionerade dokumentärfilmsrörelsen är talande och visar på de många gånger flytande gränserna mellan termer och praktiker såsom reklam, pr, propaganda och upplysning. Shells filmer var sällan regelrätta reklamfilmer. I stället var man noga med att inte exponera sitt varumärke alltför explicit, oftast förekom det bara i för- och eftertexter. Detta låg linje med Eltons syn på hur beställningsfilmer på mest effektiva sätt skulle kunna påverka sina åskådare: ”The impact of a sponsored film upon its audience will be in inverse ratio to the number of times the sponsor insists on having his name mentioned.”

EFTER ANDRA VÄRLDSKRIGET expanderade Shell sin filmverksamhet och producerade filmer om en lång rad ämnen: motorsport, flygtrafik och kemikaliefremställning, konst, arkitektur och hantverk i vilka olika oljebaserade material användes. Som en del av den växande filmverksamheten skapades underavdelningar i en lång rad länder, såsom Venezuela, Nigeria, Australien, Mexico och Kuwait. Decennierna närmast efter andra världskriget var något av en guldålder för den informativt hållna beställningsfilmen när det gäller att nå breda åskådargrupper, både på biografer och i andra visningskontexter. Detta hänger i hög grad samman med en explosionsartad tillväxt av antalet portabla smalfilmsprojektorer efter andra världskriget, där företag, myndigheter, föreningar, skolor

och andra utbildningsinstitutioner försågs med utrustning för filmvisning.

I den inom useful cinema-fältet framstående forskaren Haidee Wassons bok *Everyday Movies – Portability and the Transformation of American Culture* ligger fokus just på den tekniska apparatur och de mobila filmprojektorer som under en stor del av 1900-talet, men i synnerhet under efterkrigstiden, möjliggjorde filmvisningar i en lång rad vardagliga och prosaiska sammanhang vid sidan av biografen. I boken analyserar Wasson användningen av filmmediet och småfilmsprojektorer inom bland annat den amerikanska industrin och militären och den kan ses som ett sätt att utmana tidigare filmhistorisk forskning, i vilken biografen ofta setts som mediets själva essens. Enligt Wasson kan de portabla projektorerna på många sätt ses som en motsats till de egenskaper som tillskrivits filmmediet och biografen i klassisk filmteori. Där biografen förknippats med något statiskt och på förhand givet – en viss film vid en given tidpunkt – skapade den portabla projektorn förutsättningar för flexibilitet och möjligheter att själv sätta samman ett filmprogram eller att se samma film upprepade gånger. Det oftast enkla handhavandet gjorde att projektorerna kunde skötas av otränade händer i såväl vardagsrum som inom företag och institutioner. Inom Shells filmverksamhet skapade småfilmsprojektorerna möjligheter att visa film på platser där vanliga biografier saknades och i många av de länder där bolaget startat upp nya filmavdelningar sattes mobila biografier upp på landsbygden där det tidigare inte funnits några visningsmöjligheter.

UNDER 1960-TALET KOM en framväxande miljörelse och ett mer radikaliserat samhällsklimat att påverka oljebolagens pr-verksamhet och mediala praktiker. I flera av de mer prestigefyllda produktionerna från Shell och BP går det att se hur miljöfrågor blev ett mer framträdande tema, vilket visar på beställningsfilmens många gånger tvetydiga karaktär. Så väckte till exempel BP:s film *The Shadow of Progress* (1970) stor uppmärksamhet, belönades med flera internationella priser och visades såväl på tv som på och vid sidan av biografier runt om i världen, men den skapade missstro och debatt inom bolaget. Samtidigt innebar tidens mediala förändringar, inte minst tv-mediets etablering och en ny ung generation som var mer känsliga för filmer producerade på beställning av företag och industrier, en nedgång för denna typ av påkostade och prestigefyllda produktioner. Parallellt skapade 1970-talets energikris och ekonomiska turbulens ett behov i många länder att säkra sitt energi-behov och att prospekteringen av nya olje- och gasfyndigheter intensifierades. En lång rad filmer produceras om sökandet efter och upptäckten av gas- och olja i till exempel Alaska och Nordsjön, men dessa filmer användes snarare för att påverka investerare och beslutsfattare inom branschen än för att nå den breda publiken och de kom framför allt att visas internt inom oljeindustrin.

Det är förstas svårt att inte läsa en antologi som *Petrocinema* i ljuset av de sätt på vilka det globala samhällets energitörst och paradoxala förhållande till fossila bränslen som gas och olja under de senaste åren framträtt i alltmer knivskarp

dager. Parallellt med de återkommande larmrapporterna om den accelererande klimatkrisen och de katastrofala risker som hotar om inte utsläppen av växthus-gaser tvärt börjar minska, fortsätter subventionerna av den fossila industrin och exploateringen av nya fyndigheter. Den energikris som seglade upp under hösten

”Enligt Wasson kan de portabla projektorerna på många sätt ses som en motsats till de egenskaper som tillskrivits filmmediet och biografen i klassisk filmteori.”

2021 sätter också med skrämmande tydlighet fingret på hur svårt det kan komma att bli att mätta våra samhällens energibehov med förnybara alternativ.

Och även när det gäller omställningen till en förnybar energiproduktion och frågan om vilka resurser och tekniker som kan ses som miljömässigt hållbara pågår ett intensivt påverkansarbete. Jag tänker till exempel på kampanjen ”Den svenska skogen”, som under de senaste åren drivits av den svenska skogsindustrins intresseorganisationer, där bildmaterial med trolska och vidsträckt skogslandskap söker frammana den svenska skogen och skogsindustrin som en viktig del i omställningen till ett hållbart samhälle. Samtidigt har kampanjen och den svenska skogsbranschen fått kritik för att den hårda exploateringen och den i Sverige dominerande metoden med kalavverkning inte alls är så miljömässigt hållbar som branschen vill få den att framstå som. Precis som när det gäller oljeindustrin och dess pr-arbete finns det enorma ekonomiska incitament för skogsnäringen och liknande branscher, till exempel gruvindustrin, att försöka framställa den egna branschens råvaror och förädlade produkter som oundgängliga för samhällets energiomställning och fortsatta utveckling – inte sällan med flytande gränser mellan information, reklam och ren propaganda.

► Erik Florin Persson är fil. dr i filmvetenskap och disputerade 2021 med avhandlingen *Film i stadens tjänst – Göteborg 1938–2015* (Mediehistoriskt arkiv).

► Shell har varit en av de stora aktörerna i produktion av beställningsfilm under 1900-talet.

DEN politiskt-intellektuella stämning som växte fram i Norden efter andra världskriget har efterhand undersökts ur många olika perspektiv. Forskare har lanserat uttryck som "1945-års idéer", "vestvendningen", "den socialdemokratiska framstegsberättelsen", "arbeiderpartistaten" och "Nazismens sensmoral" för att beskriva den speciella kombination av socialdemokrati, amerikaoorientering och positivism som präglade nordiskt tänkande under decennierna efter 1945. Inom filosofiämnet förkroppsligades detta av den analytiska skolan som i sin saklighet och empirism framstod som den moderna och demokratiska världens filosofi. I mitten av 1960-talet jobbade så gott som samtliga filosofiprofessorer i Norden, med undantag av Sven Krohn i Åbo, inom denna tradition.

Däremot har forskningen haft mindre att säga om perioden som följde. Lundsociologen Carl-Göran Heidegrens bok *Kamrater, anti-auktoritära, människor – Den nordiska filosofins "1968"* bryter ny mark genom att undersöka hur den analytiska dominansen utmanades av en ny generation som var inspirerad av franska och tyska tänkare, eller drevs av ett politiskt engagemang långt till vänster om socialdemokratien. Heidegren är mån om att placera filosofins "1968" i ett större socialt och samhälleligt sammanhang, i vilket gammalt och nytt bröts mot varandra. När de stora årskullarna trädde in i vuxenlivet blev universiteten centrala skådeplatser och i samtliga nordiska länder ville regeringarna genomföra omfattande universitetsreformer, för att bereda plats åt flera studenter och omforma universiteten så att de bättre kunde stå i samhällets tjänst. Detta gjorde att den nya unga vänstern ibland kunde göra gemensam sak med en konservativ äldre generation för att försvara akademisk frihet och bildning gentemot den teknokratiska sociala ingenjörskonsten och dess "positivistiska" kunskapsideal.

Heidegren betonar att hans "1968" ska förstås som en process snarare än ett årtal.

I fokus står en period som börjar i mitten av 1960-talet och tynar bort mot slutet av 1970-talet. Liksom i sin tidigare bok *Det moderna genombrottet i nordisk universitetsfilosofi 1860–1915* (2004) är Heidegren intresserad av att skildra en förändring. Men där den tidigare boken beskriver ett genombrott som faktiskt ägde rum när en äldre generation hegelianer och boströmianer ersattes

i det nya universitetet i Odense, men de nya vindarna gjorde sig gällande framför allt på den idéhistoriska institutionen i Århus, där självaste Rudi Dutschke fick ett jobb som undervisningsassistent 1971. Av speciell betydelse var Hans-Jørgen Schanz, som efter resor i Tyskland introducerade den så kallade kapitallogiken för en nordisk publik. En annan viktig miljö var Roskilde universitetscenter som öppnade 1972 för att förverkliga den socialdemokratiska ambitionen om ett effektivt modernt universitet, men som snabbt kom att förknippas med 68-rörelsens politiska radikalism, inte minst genom sin unga nyrekryterade lärarkår.

I SVERIGE VAR det ännu svårare att rå på den analytiska dominansen. Heidegren beskriver exempelvis hur de analytiska filosoferna mobiliserade sig mot den tyska flykten Gerard Radnitzkys vetenskapsteoretiska avhandling 1968. Under Håkan Törnebohms ledning hade vetenskapsteorin i Göteborg lämnat den analytiska vetenskapsfilosofin för att med utgångspunkt i Popper, Kuhn, Feyerabend och i viss mån Frankfurtskolan diskutera vetenskapens väsen och villkor. Radnitzky var den första att lyfta fram samtida tysk filosofi som något värdefullt och viktigt. Avhandlingen godkändes först efter stormiga strider och Radnitzky flyttade snart tillbaka till Tyskland. Ett annat viktigt namn i Heidegrens berättelse är sociologen Göran Therborn som i både *Häften för kritiska studier* och *Zenit*, introducerade den franska marxistiska filosofen Louis Althusser. Genom sin kritik av Frankfurtskolan bromsade Therborn den

svenska receptionen av Habermas, men bidrog samtidigt till att göra sociologin till det viktigaste och mest intressanta akademiska ämnet för teoretisk debatt.

Det största genombrottet skedde i Norge där förändringen inleddes redan på 1950-talet med Hans Skjervheims kritik av objektivismen i human- och samhällsvetenskaperna i boken *Deltakar og tilskodar* (1957). Norska forskare var flitiga gäster på utländska universitet och det norska

FILOSOFI & PSYKOLOGI

Carl-Göran Heidegren
*Kamrater, anti-auktoritära, människor
– Den nordiska filosofins "1968"*

DAIDALOS | 620 S. | ISBN 9789171736321

INOM FILOSOFIN I NORDEN BLEV 1968-REVOLUTIONEN ALDRIG AV

Recensent *Johan Strang*

CARL-GÖRAN HEIDEGRENS BOK bryter ny mark genom att undersöka hur den analytiska filosofins dominans utmanades av en ny generation från och med mitten av 1960-talet. Heidegren är intresserad av att skildra förändring, men det är osäkert i vilken mån den period vi betecknar som "1968" innebar en större förändring inom just universitetsfilosofin. Författarens förmåga att skildra olika filosofiska miljöer i Norden är imponerande. 1968 var en mycket annorlunda process i Uppsala, Helsingfors, Bergen eller Roskilde och det kan få läsaren att fundera över om det finns skillnader i intellektuell kultur även utanför denna tidsperiod och filosofiämnet. De intellektuella skyttegravarna känns fortfarande djupare i Sverige.

av nya moderna empiriskt eller livsfilosofiskt orienterade professorer, så är det mera osäkert i vilken mån 1968 verkligen innebar någon större förändring inom just universitetsfilosofin. 1968 har visserligen kallats för "teorins långa sommar", men i Norden fick de nya tankarna oftast fotfäste utanför de filosofiska institutionerna.

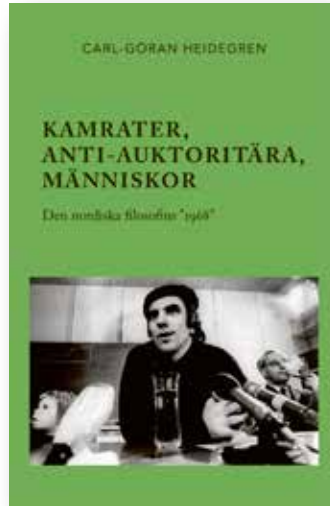
Så var det inte minst i Danmark. Det fanns ett visst intresse för kontinentala tänkare vid den filosofiska institutionen

1968 rymde därför en diskussion av allt från Frankfurtskolans kritiska teori, den tyska fenomenologin, den senare Wittgenstein, den programmatiska maoismen och den ekosofiska miljöfilosofin. Speciellt för Norge var inte bara pluralismen, utan också brobyggarmentaliteten. Många norska filosofer (Jon Hellesnes, Dagfinn Føllesdal, Gunnar Skirbekk) gjorde sig kända genom att jämföra och förena olika filosofiska riktningar. Till och med en gammal "positivist" som Arne Næss var mån om att skapa en mångsidig och inkluderande atmosfär vid den filosofiska institutionen i Oslo, och gjorde själv en insats för att överbygga klyftan mellan den analytiska och kontinentala traditionen.

Liksom Næss aspirerade också Georg Henrik von Wright i Helsingfors på rollen som brobyggare när han med sin *Explanation and Understanding* (1971) introducerade hermeneutiken för en angloamerikansk filosofisk publik. Enligt Heidegren förde 1968 med sig en viss pluralism till finsk universitetsfilosofi. Samtidigt stod det klart att det var under den internationella stjärnan Jaakko Hintikkas ledning som den mest framstående forskningen gjordes. I kraft av von Wright och Hintikka blev filosofiska institutionen vid Helsingfors universitet en internationellt ansedd miljö, men på den analytiska filosofins villkor. Som i Sverige fick nymarxismen ett större inflytande inom ämnen som sociologi, medan de som intresserade sig för fenomenologi eller annan kontinental filosofi fick söka sig till mindre universitet som det i Jyväskylä.

HEIDEGRENS BOK HAR många förtjänster, men speciellt imponerande är det hur noggrant och levande han lyckas beskriva olika nationella och lokala filosofiska miljöer. 1968 var en mycket annorlunda process i Uppsala, Helsingfors, Bergen och Roskilde. Det framgår också tydligt att 1968 inte var någon enhetlig rörelse. Förutom alla interna stridigheter bland marxisterna, fanns det också en intressant dynamik mellan vänsterradikalism och kontinental filosofi. Många av de tänkare som banade väg för den nordiska filosofins 1968 var inte alls några vänstermän, utan ville snarast utmana den analytiska filosofins hegemoni och kritisera positivismen. Radnitzky anslöt sig närmast till en popperiansk antitotalitarism medan Skjervheim var en intellektuell liberal som tidigt tappade sympatin för de radikala marxisternas revolt. Men på andra håll – speciellt i Sverige – kunde det i stället vara så, att det var marxismen som öppnade dörren för den kontinentala filosofin.

Eventuellt kunde Heidegren tydligare ha betonat hur också den analytiska filosofin självt ändrade karaktär under "1968" och på så sätt kramade sönder motståndet lite på samma sätt som Olof Palme gjorde med studentvänstern. Den formella logiken fortsatte sitt segertåg, men många var också rädda för att (den analytiska) filosofin höll på att tappa kontakten med den samhälleliga debatten. De som kombinerade analytisk filosofi med vänsterradikalism var få och föll ofta mellan stolarna (Tor-

”Ändå fanns det klara gränser för denna vardagsnordism. Professurerna gick oftast till filosofer från det egna landet och de flesta tidskrifter förblev huvudsakligen nationella.”

björn Tännsjö), men både diskussionen av värderingarnas roll i vetenskapen och intresset för vardagsspråksfilosofi kan ses som den analytiska filosofins immanenta positivismkritik. Intresset för den senare Wittgenstein utvecklade sig enligt Heidegren till något av en nordisk paradgren, med viktiga centra i såväl Bergen, Helsingfors och Århus. Ett verk som lyser med sin frånvaro i boken är John Rawls *A Theory of Justice* (1971) som åtminstone internationellt innebar något av en rehabilitering för både moral och politisk filosofi inom den analytiska traditionen, men vars nordiska reception kanske dröjde till 80-talet.

BOKENS NORDISKA infallsvinkel är motiverad inte bara för att lyfta fram skillnader mellan olika miljöer, utan också för att 1960- och 70-talet på många sätt var en guldålder för det nordiska samarbetet. Filosofer knöt kontakter genom konferenser, seminarier och tidskrifter. Det Nordiska sommaruniversitetet betydde mycket som en kanal genom vilken nya trender och tänkare spreds mellan universiteten, och kanske också som ett forum där unga akademiker tilläts tänka friare och mera experimentellt än man gjorde hemmavid. De nordiska nätverken spelade en viktig roll inte minst för kvinnliga filosofer och för det feministiska tänkandet. Men något kvinnligt genombrott innebar 1968 knappast, även om både Jytte Strøm (Odense) och Nina Karin Monsen (Oslo) gav ut viktiga böcker under det internationella kvinnoåret 1975. Den första kvinnliga filosofiprofessorn var Raili Kauppi i Tammerfors 1969, men efter henne dröjde det till 1994 innan Norden såg sin nästa kvinnliga professor i filosofi (Hjørdis Nerheim i Tromsø).

Ändå fanns det klara gränser för denna vardagsnordism. Professurerna gick oftast till filosofer från det egna landet och de flesta tidskrifter förblev huvudsakligen nationella. Kanske kunde Heidegren ha ägnat mer uppmärksamhet åt intranordiska dynamiker och asymmetrier. Om Köpenhamn under perioden för hans förra bok var det solklara nordiska semicentrumet genom vilket utländska idéer filtrerades vidare till mera perifera universitet, så var situationen under 1968 mera blandad. Medan danska filosofer fortfarande stod i tätast kontakt med den europeiska diskussionen, var filosofin i Norge och Finland mera avantgarde: i Norge i kraft av den genomgående ambitionen om att agera brobyggare mellan det analytiska och kontinentala, i Finland i kraft av internationella toppnamn som von Wright och Hintikka.

Genom sina två böcker har Heidegren utvecklat något av egen filosofihistoriska metod. Den påminner om Randall Collins sociologiska metaperspektiv, men fokus ligger på en region av fyra närstående länder utanför de filosofiska centrumen och ett större utrymme vigs åt marginella och oppositionella tänkare. Resultatet är en encyklopediliknande liten tegelsten som är synnerligen användbar för forskare, inte minst i kraft av personregistret (som dock enbart inkluderar nordiska tänkare). Man kan inte annat än imponeras av bokens omfång och detaljrikedom, speciellt som Heidegren fungerar som en synnerligen pålitlig författarröst som leder läsaren genom kapitallogik, strukturmarxism och

vardagspraksfilosofi, utan att det blir tråkigt eller krångligt.

Samtidigt innebär den neutrala och något distanserade tonen att Heidegren ibland drar sig för att diskutera med den filosofihistoriska forskningen, för att på så sätt lyfta fram sina egna tolkningar. Intrycket är också att Heidegren avstår från att utnyttja de filosofisociologiska verktyg han utvecklat i sina mer specialiserade artiklar. Jag tänker till exempel på diskussionen om kulturella överföringar som kunde ha bidragit med värdefulla perspektiv på varför det i ett litet land som Norge var viktigt att resa för att samla kunskap och kulturellt kapital, medan det i en större och mera självtillräcklig kultur som den svenska var lika gott att stanna hemma. Det var heller ingen tillfällighet att den analytiska filosofin överlevde och i viss mån cementerade sin position vid de gamla statsbärande universiteten, medan 1968 fick sina starkaste uttryck i "the second cities" Bergen, Göteborg, Åbo och Århus, och framför allt i nystartade högskolor och universitetscentra som Roskilde eller Jyväskylä. Överlag känns det som att boken är full av intressanta uppslag som Heidegren överläter till sin läsare att tänka vidare kring. De få gånger där han verkligen spelar ut på sina filosofisociologiska strängar är resultatet lyckat, som exempelvis när han förklarar den dynamiska och internationellt framstående filosofiska miljön i Helsingfors genom Randall Collins begrepp om emotionell energi och superstjärnan Jaakko Hintikka som en "energy star".

CARL-GÖRAN HEIDEGREN HAR skrivit intressant bok som väcker många tankar. Man kunde exempelvis spekulera i huruvida berättelsen om det pluralistiska Danmark och Norge kontra det mera fundamentalistiska Sverige speglar en skillnad i intellektuell kultur också utanför filosofifämnet och 1968? Som svensk (eller för den delen finlandssvensk) kan man ibland se avundsjukt på mångfalden av uppfattningar som bryts mot varandra i tidningar som *Morgenbladet* eller *Weekendavisen*. Tonfallet är högt och avsikten är ofta att provocera, men garden är sänkt och man bjuder upp till debatt. I Sverige får debatterna lätt karaktären av en universell kamp mellan det goda och onda, mellan det riktiga och det falska. De intellektuella skyttegravarna känns fortsättningsvis djupare i Sverige, både i politiken och i filosofin.

► Johan Strang är akademiforskare och biträdande professor vid Centrum för Norden-studier, Helsingfors universitet.

Sacharias Votinius

Det samhällsbärande kontraktet – Individuation och likriktning i den västerländska civilisationen

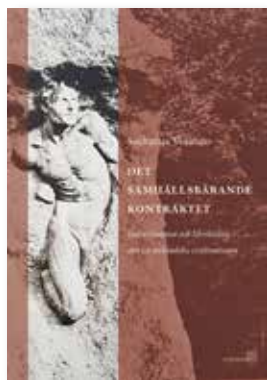
MAKADAM | 447 S. | ISBN 9789170613357

TANKEVÄCKANDE MEN SPRETIGT OM KONTRAKTETS HISTORIA

Recensent Joakim Nergelius

SACHARIAS VOTINIUS har skrivit en brett upplagd studie om kontraktets historia från antikens Aten till våra dagar. Rättshistoria och filosofi blandas med juridik, psykologi och ekonomi. Författaren lyckas dock inte alltid underbygga sina övergripande resonemang. En del kunskapsluckor och rena felaktigheter ställer sig i vägen för bokens övriga förtjänster.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

SACHARIAS VOTINIUS DISPUTERADE i Lund 2004 med avhandlingen *Varandra som vänner och fiender – En idékritisk undersökning av kontraktet och dess grund*. Han är docent i civilrätt där och har återkommit med en ny, både bred, djup och djärv studie om kontraktets historik, i vilken han även berör svensk

juridik (skadeståndsrätt) under 1900-talet samt dagsaktuella, globala frågor. Jag är i grunden sympatiskt inställd till en sådan bred ansats, där rättshistoria och filosofi ganska fritt blandas med traditionell juridik samt inlag även av andra vetenskaper (här bland annat psykologi och ekonomi). Samtidigt är denna tvärvetenskapliga genre inte helt enkel; kraven på precision i begreppsbildning, intellektuell stringens och konsistens i resonemangen tenderar att öka exponentiellt i takt med att det behandlade ämnet utvidgas i tid och rum. Och härvidlag brottas tyvärr den annars mycket intressanta boken med flera problem.

Kritiken är inte främst rättsvetenskaplig. Det är i och för sig slående att det som utgör del 1 av boken, kapitel 1–7, har stora tematiska likheter med avhandlingen, men jag överläter åt framtida sakkunniga experter, vid professorsutnämningar och liknande att avgöra om det är ett stort problem. Litet värre är kanske avsaknaden av viss i sammanhanget relevant doktrin. Författaren hänvisar till teorier om normativa grundmönster, men kunde i det sammanhanget lämpligen berört Kaarlo Tuoris teori om rättens så kallade djupstrukturer, inte minst eftersom han i andra avsnitt visar intresse för den teoretiskt högtstående finska rättsvetenskapen. Han beklagar avsaknaden av teoretiska studier kring den svenska skadeståndsrätten, men har, till synes av rena tidsskäl, missat Karolina Stenlunds intressanta avhandling *Rättighetsargumentet i skadeståndsrätten* från 2021, där civilrättsliga och konstitutionella perspektiv blandas på ett fruktbart sätt. Nåväl, ingen är perfekt.

Boken innehåller fjorton kapitel och kan tematiskt indelas i tre delar. Kapitel 1–7 innehåller förutom ett traditionellt inledningskapitel en redogörelse för kontraktens eller kontraktens historiska utveckling, från antikens Aten till medeltidens feodalsamhälle. Del 2, kapitel 8–12, flyttar fram i tiden och ger i stället ett historiskt perspektiv på den svenska skadeståndsrättens utveckling från sent 1800-tal och nästan ända fram till våra dagar, medan kapitel 13–14 snarast kan sägas handla om politisk teori i vårt globaliserade tidevarv. Redan härav framgår att boken kan upplevas som något spretig. Den är dock verkligen, med sina många uppslag, i god mening tankeväckande eller snarast *thought-provoking*. Till det verkligt givande hör kopplingen mellan socialkonservativt välfärdstänkande i Frankrike, Storbritannien och Tyskland under 1800-talet och modern svensk skadeståndsrätt på 1900-talet (kapitel 8–9). Även beskrivningen av hur feodalsamhället dominerade Europa vid tidig medeltid

runt 1100 (kapitel 6–7) är utmärkt. Det samma kan sägas om behandlingen av viss positivistisk litteratur i form av H. L. A. Hart och Lon Fuller samt genomgången av nordisk reception av kontinental skadeståndsteorier vid tidigt 1900-tal.

”Kanske överskattar Votinius, trots sina obestridda historiska kunskaper, avtalets betydelse för vad som skiljer den västerländska civilisationen från andra.”

DEN KRITIK SOM nedan framförs berör dels vissa enskildheter i bokens två första delar, dels del 3 mer generellt, på grund av dess svaga samband med de två första delarna. I dessa finns några återkommande brister, medan problemen i del 3 är av mer strukturell och principiell karaktär och inte heller vägs upp av andra betydande förtjänster. Det sagda ska dock, än en gång, inte överskugga bokens stora originalitet.

Ett första problem gäller då själva avtalet, kontraktet, som här redan från början, liksom tidigare i avhandlingen, ses som ”den västerländska civilisationens moraliska och rättsliga konstitution”. Det är inte bara så att civilrätten, uppbyggd kring avtalet som rättsfigur, varit viktig eller central för västerlandets utveckling, utan kontraktet har varit en ”formativ kraft”, ”som bär upp den västerländska civilisationen, som konstituerar samhället och utgör rättsordningens moraliska fundament”. Vän av (rätts)historisk ordning kan möjligen invända att även idén om mänskliga rättigheter haft en avgörande betydelse eller att juridiska discipliner som straffrätt och statsrätt nog spelar en liknande roll för att bära upp samhället (även om det är rätt att det civilrättsliga avtalet har en mycket längre historia än idén om samhällsfördraget och därmed den moderna konstitutionen). Votinius ser dessa och andra juridiska discipliner som underordnade civilrätten, vilket ingalunda är givet. Och omvänt: avtal omfattande överlåtelse av egendom, bildande av bolag med mera förekommer ju även utanför västerlandet, till exempel i Kina med dess kollektivistiska, konfucianska idétradition. Kanske överskattar Votinius, trots sina obestridda historiska kunskaper, avtalets betydelse för vad som skiljer den västerländska civilisationen från andra.

Det sagda sammanhänger med en åter-

kommande tendens hos författaren att göra stora, anspråksfulla uttalanden eller påståenden utan att alltid underbygga dem med utförlig argumentation eller dokumentation. Det kan till exempel tyckas underligt att så stort utrymme ägnas åt antikens Grekland, medan den romerska rätten närmast negligeras. Detta motiveras av författaren med att forskningen om den senare inte beaktat civilrättsens politiska funktion. Detta är i så fall en stor upptäckt, som borde lanseras i internationella fora, men utsagan backas bara upp av enstaka referenser och framstår inte som alldeles övertygande. Något liknande kan sägas om det svepande påståendet – om Sverige – att ”rättssystemets struktur har förändrats, resultatet är att normgivningsmakten i allt högre grad ligger hos domstolarna”. Att domstolarna allmänt sett fått ökad makt innebär inte att de plötsligt fått normgivningsmakt.

Något som aldrig är bra i vetenskapliga arbeten är rena felaktigheter eller klara anakronismer. Att påstå att den tyske järnkanslern Bismarck i uppbyggnaden av den tyska välfärdsstaten på 1880-talet tog ”ett steg närmare den keynesianska nationalekonomins rekommendationer” är väl inte fel i sak, men låter märkligt eftersom de senare avgavs ett halvt sekel senare. Thomas Hobbes var inte liberal och de grundläggande mänskliga eller konstitutionella rättigheterna är mer än bara ”kodifikationer till skydd för civilrättsliga förmögenhetsdispositioner, såsom avtal, äganderätt och skadestånd”. Votinius menar rentav att den franska revolutionen syftade till att upprätthålla en kapitalistisk ordning och var ”kapitalismens idémassiga revolution”, vilket inte torde vara vedertaget bland fackhistoriker. Även här är underlaget för det hisnande påståendet magert.

VAD GÄLLER DET rent juridiska innehållet har jag färre invändningar. Det teoretiska och historiska perspektivet på den svenska skadeståndsrättsliga utvecklingen är förtjänstfullt, men det är litet anmärkningsvärt att genomgången av rättspraxis i kapitel 11–12 främst avser avgöranden före 2005, då HD började döma ut skadestånd direkt på grund av statens överträdelse av Europarätt (och från 2014 även grundlag). Framställningen tycks vilja visa att enskilda skydd mot staten var starkt redan förut, samtidigt som författaren på andra ställen närmast överbetonar hur Europarätten omformat svensk rätt. Framställningen övertygar därför inte helt och här röjs också vissa kunskapsluckor rörande EU-rätten. På sidan 142 heter det till exempel att den normativa grundsatsen om att staten inte kan göra fel ”hunnit bli så

allmänt vedertaget att den sällan ifrågasätts”, samtidigt som den EU-rättsliga doktrinen om *state liability*, som innebär raka motsatsen, längre fram ägnas ingående, kritisk uppmärksamhet. Detta går helt enkelt inte ihop. Illa är också att författaren på sidan 309 kopplar ihop ett HD-citat om Europadomstolen med EU. Här verkar han ha svårt att hålla isär de två europeiska domstolarna, vilket är ett vanligt fel bland debattörer men inte ses väl bland jurister. Bland det goda i denna del är däremot en veritabel dekonstruktion av det så kallade Alvgardmålet, som är gediget dokumenterad och övertygande i sak.

De verkligt stora bristerna i boken finns enligt min mening i de två avslutningskapitlen. Som angavs ovan är jag i grunden positiv till bokens upplägg och uppmanar själv ofta studenter och doktorander att göra just så här, det vill säga avsluta med så kallade rättspolitiska avsnitt, där inte enbart nu gällande rättsregler utan även möjliga lagändringar kan diskuteras. Ett oeftergivligt krav för en sådan friare diskussion i ett rättsvetenskapligt verk är dock enligt min mening att den bygger på vad som tidigare framförts, i de mer deskriptiva eller rättsdogmatiska delarna. Och härvidlag brister det tyvärr, oaktat att innehållet i kapitel 1–12 snarare är historiskt än rättsdogmatiskt. Dessa avslutningskapitel består nu av ganska fri eller snarast lös politisk diskussion, som dessutom även den innehåller flera oklarheter.

VOTINIUS TYCKS VARA fast i föreställningar från millennieskiftet, när Fukuyamas diskutabla tes om historiens slut stod i zenit. Utifrån den felaktiga premissen att världen alltjämt är densamma – och således inte påverkats av auktoritära regimers intåg i maktiga stater – varnar han för EU, världsregeringar och andra förment hotfulla kapitalistiska sammansvärjningar. Det är samtidigt oklart vad han egentligen är för eller faktiskt vill ha sagt. Han avvisar rättspositivism och ledande politiska tänkare som Hannah Arendt och Karl Popper, vilka ska ha dragit för skarpa gränser mellan demokrati och diktatur men inte förstått att förtryck även finns i demokratier. Däremot är han positiv till anarkism, vilket är ovanligt bland jurister men inte så märkligt som det låter eftersom denna rymmer frihetliga inslag, vid sidan av mer problematiska drag. Ändå är det oklart vad han egentligen vill säga eller hur avslutningsdelen hör ihop med bokens övriga innehåll. Detta skämmer tyvärr en i övrigt läsvärd bok.

► Joakim Nergelius är professor i rättsvetenskap vid Örebro universitet.

Klas Grinell

Eudaimonia

– Om det goda livet i klimat-
omställningens tid

FRI TANKE | 220 S. | ISBN 9789189139855

EN MORALISK GRAMMATIK FÖR ATT BÄTTRE LEVA I ANTROPOCEN

Recensent **Andreas Nordlander**

ARISTOTELES SES AV Klas Grinell som den avgörande samtalspartnern inför de nödvändiga omställningar som väntar. Aristoteles moralfilosofi handlar om hur man får människan att blomstra och det kan hon bara göra i ett välfungerande ekosystem, menar Grinell. Det är dock inte helt lätt att skilja mellan vad som är uttolkning av Aristoteles och Grinells egna samtidsfunderingar.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

ARISTOTELES UPPLEVER I våra dagar en fantastisk renässans; fantastisk just för att den verkar så osannolik. Vad har en antik grekisk filosof att lära ett modernt vetenskapsorienterat samhälle? Idéhistorikern Klas Grinell menar att Aristoteles är en avgörande sam-

talspartner i den epok som numera kallas *antropocen*. Denna epok kännetecknas av att människan blivit den faktor som mer än någon annan påverkar jordsystemets utveckling. Så har det aldrig varit tidigare. Och hur vår påverkan ser ut vet alla vid det här laget: vi står inför en klimatkollaps som riskerar att omöjliggöra den mänskliga civilisationen. Ingen annan art har lyckats förorena sitt eget bo som människan – vi vadar i vår egen skit! Och det mesta har skett bara de senaste 50 åren.

Vad har detta med Aristoteles att göra? Utgångspunkten i Grinells bok *Eudaimonia – Om det goda livet i klimatomställningens tid* är att vi "måste begrava vårt gamla sätt att leva", som han uttrycker det. Vi måste börja tänka och handla radikalt annorlunda. Men för att lyckas med det måste vi få perspektiv på oss själva som utmanar och låter oss ana nya möjligheter. Ett sådant perspektiv ger oss den aristoteliska livsfilosofin, vars etiska och politiska utgångspunkter enligt Grinell "mycket väl svarar mot vår tids behov". Vi befinner oss i ekologiskt nödläge och Aristoteles kan visa en bättre väg framåt.

Vad är det då hos Aristoteles som är så fruktbart? På den mest grundläggande nivån ges svaret redan i bokens titel; begreppet *eudaimonia* är ett centralt begrepp i Aristoteles tänkande. Det översätts ofta med lycka, men Grinell översätter det klokt nog med det mer vittomfattande *blomstring*. Till skillnad från en stor del av den moderna moralfilosofin handlar etiken för Aristoteles om att lära sig vad det är att blomstra som människa, och hur vi kan nå detta mål; politiken handlar i sin tur om hur ett samhälle behöver vara organiserat för att dess medborgare ska kunna just blomstra som människor. I dag förstår vi att detta bara är möjligt i relation till ett välfungerande ekosystem. Aristoteles mer hållbara vision "låter oss se hur människan kan blomstra i andra livsvärldar än den industriella konsumtionsmoderniteten".

Bokens centrala kapitel ägnas åt att diskutera delarna i detta blomstrande liv genom att presentera Aristoteles tänkande, men också genom att författaren tänker tillsammans med filosofen. Den aristoteliska livsfilosofin hämtas alltså upp som en kritisk resurs för livet i antropocen. Anslaget är tilltalande och läsvänligt, men leder också till en del problem. Framför allt är det ibland svårt att veta vad som är en utläggning av Aristoteles och vad som är Grinells egna samtidsfunderingar. Jag ska återkomma till detta.

Det blomstrande livets beståndsdelar presenteras i var sitt kapitel med eleganta grekiska rubriker: *zoon politikon* (politiska varelser), *koinonia* (gemenskap), *demokratia*,

fronesis (praktiskt förnuft), *eudaimonia*. Varje kapitel avslutas dessutom med att Grinell drar samman de konkreta lärdomar vi kan dra från diskussionen.

ATT VI ÄR politiska varelser – samhällsvarelser – uppfattar Grinell vara Aristoteles kanske viktigaste insikt. Om vi sluter oss för andra i vår egen privata sfär kan vi inte blomstra som människor, vi kan bara göra det tillsammans. Denna grundinsikt, ofta med en kritisk udd mot liberal *laissez faire*-kapitalism och individualistisk överkonsumtion, genomsyrar hela boken och sätter så att säga den ideologiska tonen.

Människans politiska natur ska emellertid inte uppfattas som att vi är som gjorda för livet i en modern nationalstat med miljoner medborgare. Mer fundamentalt är vi beroende av mindre gemenskaper, inte bara för att må bra och känna livsmening i någon sorts ytlig bemärkelse, utan för att över huvud taget kunna utveckla vår potential som människor. Aristoteles menar nämligen, återigen till skillnad från en hel del modernt tänkande, att vi föds med en bestämd natur – det ligger i vår natur att vara förnuftiga, utveckla dygder och leva i gemenskap. Men när vi föds är denna natur bara en potential; för att den ska kunna realiseras behöver vi vägledas av andra människor. Den medfödda potentialen behöver kultiveras för att bli allt den kan bli. Här är de små gemenskaperna viktigare än de stora: familj, vänkrets, skola och föreningsliv.

Men mindre sammanhang kan också bli förtryckande, vilket livet i den traditionella grekiska stadsstaten visar. I kapitlen om gemenskap och demokrati försöker Grinell därför visa hur ett modernt pluralistiskt samhälle behöver skapa utrymme för många olika visioner om vad ett blomstrande liv är. Han lånar begreppet *agonism* från statsvetaren Chantal Mouffe för att visa att det bara är genom en ökad demokratisk delaktighet, genom vilken konkurrerande alternativ får komma till tals, som vi kan hoppas komma till rätta med klimatomställningen. Om Aristoteles förutsatte en relativt harmonisk och naturligt politisk ordning, menar Grinell att det finns faror med att överbetona samhällsgemenskapens harmoni. Demokratin får inte bli förtryckande; den mår bra av kamp, så länge allas existensberättigande accepteras – vi är inte varandras fiender, vi tycker bara olika.

Något som kännetecknar Aristoteles är hans realistiska uppfattning om hur det mänskliga handlandet faktiskt fungerar. Om man med modern moralfilosofi vanligen förstår de etiska frågorna i termer av högst abstrakta resonemang, procedurer och regler för att avgöra när en enskild

► **Mänsklig blomstring förutsätter att vi lever i ett enlighet med vår natur. "Jordiskt paradiset", målning av Pierre Bonnard (1867–1947).**

handling ska bedömas som moraliskt godkänd eller klandervärdig, då är Aristoteles ingen moralfilosof. Men den aristoteliska realismen har de senaste decennierna faktiskt fått oväntad hjälp av en rad utvecklingslinjer inom beteendekonometri, psykologi, beslutsteori och kognitionsforskning. Tidigare förutsattes att människan primärt var en rationell varelse, vars handlingar kan förstås och analyseras utifrån det hon uppfattar vara rationellt. Så kallad *rational choice theory* fick ett stort genomslag; Homo economicus uppfattades vara en rationell ekonomisk aktör. Varje reklamkampanj vet – och har väl alltid vetat – att det är en mycket användbar lögn.

I dag är den också akademiskt diskrediterad. Med sådana forskare som nobelpristagarna Daniel Kahneman och Richard Thaler betonas i stället att mycket av vårt handlande utgår från djupare processer, som inte på något enkelt sätt kan kallas rationella. För den som vill få en utmärkt sammanfattning av dessa konkurrerande modeller och den senare forskningen är David Brooks *The Social Animal* fortfarande svårslagen, även om den har tio år på nacken.

Allt detta gäller nu förstås också för det etiska handlandet; att intellektuellt veta vad som är det rätta hjälper föga den som kämpar med att handla moraliskt. Fråga alkoholisten, porrurfaren eller... charterturisten som njuter sin filé Mignon från Argentina till en flaska Shiraz från Australien – på en terrass utanför Afrikas kust.

ATT ARISTOTELES VISSTE allt detta gör honom onekligen intressant. Då menar

jag inte att han mest semestrade hemma, bara åt närproducerat och drack grekiskt vin, som dessutom – klokt nog – var utspädd med vatten. Snarare handlar det om hans insikt i de djupare drivkrafterna för det mänskliga handlandet. Och det är just det här Grinell plockar upp i kapitlet om förnuftet och om vårt gemensamma blomstrande. Hur åstadkommer vi den omställning som är nödvändig? I aristoteliska termer: Hur utvecklar vi det praktiska förnuftet (*fronesis*) som förmår vägleda våra beslut i en komplicerad värld och de goda vanor och dygder som gör att vi handlar i riktning mot det goda? Det är knäckfrågan.

Vi måste, säger Aristoteles/Grinell, lära oss leva i enlighet med det naturliga goda, och lämna bakom oss den moderna idén om naturen som ett förråd av varor som vi kan förfoga över. Och det kan vi bara göra genom att tillsammans odla och förfina det Grinell med ett fantastiskt uttryck kallar "vår fronetiska förmåga". Det kommer då att visa sig att mycket av det vi eftersträvar egentligen inte är naturligt, i den meningen att det inte bidrar till vår lycka och blomstring. Vi behöver inte mer pryglar eller fetare fonder; det vi behöver är sammanhang som ger mening, förundran, delaktighet... Omställningens kultur fordrar att vi odlar gemenskaper som alltmer förmår gestalta detta mer naturliga och blomstrande liv.

Men är det fortfarande legitimt att tala om en given mänsklig natur som sätter ramarna för hur vi kan blomstra, att tala om vissa sätt att leva som mer "naturliga" än andra? Aristoteles moraliska realism förut-

sätter ju en sådan antropologi. Ofta tycks Grinell hålla med, men vad betyder det att han ibland också säger precis tvärtom? "Vi skapar mening i livet, snarare än att finna meningen med livet", säger han på ett ställe. Det låter mer socialkonstruktivistiskt än realistiskt, mer "postmodernt" än aristoteliskt. På liknande sätt skriver han långtansfullt om 68-rörelsen, den franska existentialismen och dess Marx-inspirerade kamp mot alienerande krafter. Men denna rörelse kännetecknas ju av att den förkastade tanken på en mänsklig natur: "Existensen föregår essensen", deklarerade Sartre, i en veritabel intellektuell *salto mortale*. Från Aristoteles perspektiv kunde han inte ha mer fel. Det är märkligt att Grinell inte diskuterar diskrepansen mellan dessa perspektiv.

Möjligen är det den lovvärda ansatsen att göra Aristoteles relevant i vår tid som orsakar kullerbytorna, men boken hade vunnit på att ta ett djupare grepp om den för Aristoteles filosofiska centrala frågan om värdenas naturgrundade objektivitet. Kanske hade kritiken av det moderna samhällets ideologiska grundvalar då kunnat gå djupare. Det är en sak att organisera ett samhälle, så att var och en har rätt att följa sina egna begär. Några tror kanske att de faktiskt blir lyckligare av att äga allt mer pryglar; i vårt samhälle måste de få leva ut sin girighet i jakten på lycka. Men från ett aristoteliskt perspektiv är detta ingen subjektiv fråga, var och en blir inte salig på sin fason. De giriga har helt enkelt fel; de förstår inte sin egen natur. Även om vi i den liberala demokratin tillåter var och en att leva i sina egna moraliska illusioner, bör en så ytlig och subjektiv förståelse av det goda livet inte få definiera det moraliska samtalet i "omställningens kultur". En mer realistisk moralisk grammatik krävs för att leda oss till det blomstrande livet, om det nu faktiskt är förankrat i vår gemensamma natur. Jag misstänker att Grinell ändå håller med på den punkten.

EN MORALISK GRAMMATIK för att bättre leva i antropocen – kanske är det vad Aristoteles erbjuder. Grinell pekar i den riktningen och redan det är mycket. Däremot verkar vi fortfarande inte kunna tala aristoteliskt riktigt flytande i vår tid; denna bok är inget undantag i det avseendet.

► Andreas Nordlander är docent och lektor i religionsvetenskap och teologi vid Göteborgs universitet.

Henrik Brissman
Framtidens historia

NATUR & KULTUR | 259 S. | ISBN 9789127166202

MAN PLANERADE FÖR FRAMTIDEN ÄVEN FÖRE MODERNITETEN

Recensent *Gustaf Johansson*

IDÉHISTORIKERN Henrik Brissman skildrar i sin bok den moderna framtidens historia. Har man läst en del om modernitetens idéhistoria känner man igen sig, har man inte gjort det får man en gedigen introduktion. Men man får känslan av att allt som hände före moderniteten inte tas riktigt på allvar, som om man inte ägnade sig åt framtidstänkande och planering tidigare i historien.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

ATT FRAMTIDEN HAR en historia är en sliten truism, men det gör inte själva frågan ointressant, tvärtom faktiskt. Eftersom det är omöjligt att tänka sig en människa som aldrig någon gång grubblat och glatt sig, vändats och gråtit inför tanken på att livet fortsätter, i morgon och dagen efter det, och så nästa och nästa och nästa, ända tills

det plötsligt inte finns mer, ja, helt enkelt eftersom den mänskliga existensen definieras av sin tidslighet, går det att med framtiden som utgångspunkt skriva den kanske allra mest kittlande formen av historia: den som förmår ge form åt mänskliga erfarenheter som förefaller lika giltiga i dag som för 10 000 år sedan. Kanske är det mest romantik, något att drömma om. Men möjligheten att det vore så, att de där sambanden faktiskt finns, den är så kittlande att det inte går att låta bli.

Jag föreställer mig att idéhistorikern Henrik Brissman också känner den lockelsen. I hans bok *Framtidens historia* vecklar en rik gobeläng av framtidstänkande ut sig. Att framtiden är evig tar han till utgångspunkt för en redogörelse för vad människor har tänkt på när de har tänkt på framtiden, från antiken till våra dagar. Man behöver inte öppna boken för att inse att spännvidden i den skulle kunna vara enorm, ja, rent omöjlig att få bukt med.

Sympatiskt nog är den framtid som möter oss i Brissmans bok inte en utan flera. Början tas under antiken, med det Brissman kallar den filosofiska och religiösa framtiden. Sedan för färden vidare framåt, över vetenskapligt framtidstänkande under den vetenskapliga revolutionen och upplysningen, politiskt framtidstänkande, särskilt i sociala rörelser, från 1800 till 1920, föreställningar om framtiden som löftesrik under hundraårsperioden mellan 1850 och 1950, för att sedan landa i de tre sorters framtidstänkande som Brissman menar är särskilt kännetecknade för tiden från 1900-talets början fram till i dag: den skrämmande framtiden, den kalkylerbara framtiden och den ekologiska framtiden.

Mer än något annat, faktiskt mer än själva framtiden som sådan, handlar boken om hur människan kom att sättas i tidens centrum och ta kontroll över den så till den grad att hon till sist förlorade kontrollen. Det är alltså i första hand den moderna framtidens historia som skildras, framstegstänkens konjunkturen, från den vetenskapliga rationalismen och förnuftsstron som växte ur den vetenskapliga revolutionen under 1500- och 1600-talet fram till vår egen tid och dess möte med klimatkrisen. Har man läst en del om modernitetens idéhistoria känner man igen sig. Har man inte gjort det får man en folkbildande och gedigen introduktion. Tonvikten ligger på idéerna och tänkarna, från Platon och Augustinus till 1900-talets sociala ingenjörer och 2010-talets klimataktivisterna.

Rent berättartekniskt blir det förstärkt snyggt. Ur skuggan av religionens låsta framtidsperspektiv stiger människan fram och skakar av sig bojorna, tänker sig rationell och fri och duglig, och sätter sedan av efter de framtider hon själv drömmer

fram, bara för att sedan tvärt inse sina begränsningar när all denna framtidsproduktion visar sig skapa djupa och irreversibla sår i jordsystemet. Det blir en berättelse av det, ett slags framstegsaggans dystra förlängning. Det är en mycket modernistisk berättelse så klart, som visserligen har fog för sig, och som berättas av goda skäl och med goda intentioner, men som ändå är för låst vid sin utvecklingsoptimistiska tvilling för att riktigt komma någon vart.

ATT SORTERA BRISSMANS olika framtider kronologiskt låter sig nämligen inte göras utanför berättelsen. Ingen av dem är egentligen så låst till en viss tid som den gör gällande, och för att få dem att bli det, binda dem så, måste Brissman utföra ett arbete som väl i och för sig utförs av alla historiker, men som här ändå får rätt långtgående följder när det gäller hur undersökningsobjektet framträder.

Konsekvensen blir inte minst att allt som hände före moderniteten inte riktigt tas på allvar. Man får känslan att det inte var ett riktigt framtidstänkande som de ägnade sig åt där i Rom eller Babylon eller Memfis, mer som ett slags förövningar för det sätt att föreställa sig framtiden som fick sin födelse i Europa med den vetenskapliga revolutionen och ännu präglar oss. Framtidens vikt och inflytande har ökat med tiden, skriver Brissman och fortsätter: "Att föreställa sig eller teckna en bild av framtiden är en sak, att aktivt och målmedvetet planera inför den samma är en annan sak. Samhällsplaneringen är en logisk konsekvens av det rationella förnufts seger i västvärlden på 1600-talet." Det är möjligtvis sant om man talar specifikt om den moderna samhällsplaneringens historia, men att låta resonemanget handla om framtidstänkandets hela historia, ja, det blir helt enkelt missvisande.

För första gången försökte människan göra framtiden kalkylerbar, skriver Brissman till exempel om kvantifieringen av samhället under den sociala ingenjörskonstens 1900-tal. Jag tänker på romarna och deras folkräkningar. De sammanställdes med stor precision befolkningsstatistik över både de egna medborgarna och de besegrade folken på den italienska halvön. De slöt avtal och skapade allianser som i detalj redogjorde för hur många man som dessa folk skulle ställa till Roms förfogande i tider av krig och hur de då skulle utrustas och användas.

Till inte så liten del är det svaret på frågan varför den romerska republiken kunde expandera i en sådan häpnadsväckande omfattning från det tredje århundradet f.v.t. Förmågan att snabbt sätta upp nya arméer, som utrustats och tränats enligt förutbestämda riktlinjer, förklarar hur Rom

kunde absorbera förluster och komma åter till slagfältet, till synes utan en skräma, gång efter gång efter gång. Här finns förmodligen också en viktig delförklaring till den romerska oviljan att förhandla om fred, även efter katastrofala nederlag som Cannae år 216 f.v.t. Möjligheten att i detalj beräkna storleken på framtida härar och

ett vetenskapligt undersökningsobjekt, åtminstone inte i antropologisk mening. Att blidka en gud är något annat än att sätta sin tilltro till vetenskapens förmåga att förklara verkligheten. Men till exempel när det gäller tron på att framtiden går att påverka med handlingar, utförda såväl som underlättna, finns intressanta paral-

går förstås inte att säga. Det hade varit minst sagt spännande om Brissman intresserat sig mer för sådana korsbefruktningar mellan vetenskapliga observationer och andra tankesystem, och undersökt hur perspektiv från olika slags framtidstänkande fungerat som motvikt, men också som komplement till varandra, inte bara under antiken, utan över hela den period som boken omfattar.

”Tanken att man genom att se noggrant på verkligheten i någon mening kan se in i framtiden är långt äldre än moderniteten. Babyloniska astronomer var de första som med hjälp av empiriska studier förvandlade himlavalvet till en pålitlig tidmätare.”

långt i förväg kunna planera för deras utrustning, mobilisering och träning, gav helt enkelt romarna handlingsmöjligheter som andra stater vid tiden saknade. Eller annorlunda uttryckt: de sträckte sig med statistikens hjälp in i framtiden och tog kontroll över den.

OCH ÄR DET verkligen så att den vetenskapliga revolutionen gjorde att planering blev viktigare, vilket Brissman påstår? Jag är inte alls övertygad om att det stämmer. Alla avancerade samhällen, oavsett tid och plats, har ju krävt just planering och förmåga att överblicka längre tidsrymder. Annars byggs inga städer, företas inga handelsresor. Ett vidare exempel kan hämtas från det forntida egyptiska samhället och dess beroende av Nilen. Floden var rikets pulsåder och viktigaste transportled. Dess periodvisa översvämningar lade grunden för det överskott av livsmedel som gjorde det möjligt för samhället att blomstra och den fick en central kulturell betydelse, blev viktig både religiöst och politiskt. För att säkerställa att den även i framtiden översvämmades med samma pålitliga periodicitet krävdes en farao som blidkade gudarna.

Det framtidstänkande som kommer till uttryck här är förstas på flera punkter olikt den moderna vetenskapliga rationaliteten, tron på det mänskliga förnuftets förmåga att på egen hand avkoda skapelsens innersta hemligheter och ta kommandot över den. Men är det verkligen väsensskilt? Något liknar – detta att man ser på en flod, att man för bok över dess rörelser och söker förklaringar, och sedan transponerar situationen i nuet på kommande tider och binder samman observationerna med ideologi, är ändå inte så olikt våra tiders försök att förvandla framtiden till

eller värda att utforska. Detsamma gäller sambandet mellan observationer gjorda i nuet och världens framtida beskaffenhet.

Tanken att man genom att se noggrant på verkligheten i någon mening kan se in i framtiden är långt äldre än moderniteten. Babyloniska astronomer var de första som med hjälp av empiriska studier förvandlade himlavalvet till en pålitlig tidmätare. De insåg att rörelserna däruppe var regelbundet återkommande, de räknade sig fram till det, mätte upp året och gav framtiden systematik och förutsägbarhet. Kunskapen blandades med mytologi och astrologi, vilket gav dessa tankesystem ökad trovärdighet. Astronomin blev en siarkonst, som att spå i inälvor, en möjlighet att förutsäga det avlägsna och av människan oberoende och skåda inåt i det gudomliga.

Ett exempel på hur betydelsefull den förmågan kunde vara i praktiken är slaget vid Pydna år 168 f.v.t., där Rom slutgiltigt befäste sin överhöghet över de hellenistiska kungadömen som följt på Alexander den stores imperium i Grekland och Anatolien. Dagen före slaget skedde en månformörkelse. Under forntiden och antiken, men även senare, var det ett järtecken att tyda. Betydde det seger eller undergång? I så fall för vem? I den romerska hären fanns en militärtribun, Gaius Sulpicius Galus, som hade kunskaper i astronomi och han kunde därför förbereda legionärerna på vad som skulle hända. Det var alls inget ont omen, bara ett uttryck för himlakropparnas och naturens ordning. Hos make-donierna på andra sidan fältet fanns ingen som kunde förmedla samma budskap. Där tolkades månformörkelsen i stället som ett tecken på att deras kungadöme snart skulle möta sin undergång. Till vilken grad detta avgjorde slaget till romarnas fördel

NÅGOT MÅSTE JAG till sista också säga om valet att basera framtidshistoriken på idéerna. De måste förstås var en del av en historia om framtiden, men framtiden som tema rymmer samtidigt långt mer än så. För att på djupet skildra historien om den moderna framtidsskildring som Brissman ägnar så mycket utrymme åt i boken måste man till exempel ställa frågor om hur materialitet och föreställningar samverkar, hur de går in i och ut ur varandra och ger upphov till ofta svärgenomträngliga feedbackloopar som binder samman tiden, människan och planeten. Det handlar inte bara om det enkla att val nu får konsekvenser sedan, utan styr också hur framtiden framträder som objekt i kulturell och samhällsrelig mening. Man lämnas kort sagt med en svårutredd knut av drömmar och produktionsvillkor, ekologiska konsekvenser och medieteknologiska förutsättningar, tekniska landvinningar och politiska visioner, problematiseringar, ideologi och konstnärliga gestaltningar. Att isolera en av dessa faktorer kommer oundvikligen att ge ett litet rumhugget intryck. Hade Brissman kunnat reda ut knuten en gång för alla? Nej, och det kan förmodligen ingen. Men han hade kunnat göra mer för att försöka.

Framtidens historia kan sammantaget mest rättvisande beskrivas som en läsebok om den moderna framtidens idéhistoria. Som sådan är den läsvärd, om än konventionell och litet förutsägbar till sin utformning, vilket i sig inte är ett problem för den läsare som vill skaffa sig en första överblick över frågan om framtiden i det moderna. Samtidigt finns det förstas andra sätt att närma sig framtidens historia på. Vissa av dem skulle ställa det konventionella på ända och ge oss möjlighet att upptäcka nya historiska samband. Vi skulle komma rikare från en sådan bok. Samtidigt är det en smula orättvist att hålla det mot Brissman. Framtiden som historiskt fenomen liknar nämligen framtiden som sådan. Den äger en oändlig variationsrikedom och håller för hur många böcker som helst.

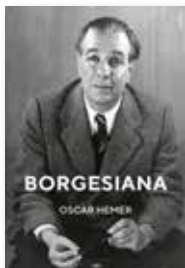
► Gustaf Johansson är fil. dr i historia och fri skribent.

Borges motstod frestelsen att framstå som ett geni

av *Per Klingberg*

ESSÄ

ARGENTINAREN JORGE LUIS Borges imaginära universum tog form redan när han var trettio år. Det förfinades och fördjupades förvisso, men någon direkt utveckling är svår att skönja. Ofta har detta hållits emot Borges, men frågan är om inte denna begränsning byggde på en sund insikt om den egna särarten. Ingen annan 1900-talsförfattare har som Borges förändrat själva synen på vad litteratur är. I sin associativa essäsamling *Borgesiana* närmar sig Oscar Hemer detta författarskap ur en rad olika perspektiv.

”Basta de Borges!” Nog med Borges!

UTROPET KOMMER REDAN på första sidan i Oscar Hemers essäsamling *Borgesiana* (Bokförlaget Tranan, 2021). Nej, det är inte essäisten själv som plötsligt fått nog av sitt ämne utan den värd hos vilken Hemer bor, när han 1999 besöker Buenos Aires i samband med hundraårsjubileet av Jorge Luis Borges födelse. Och man kan ärligt talat förstå den känsla som ligger bakom utbrottet. Fram till ett senkommet internationellt genombrott, när han 1961 tillsammans med Samuel Beckett erhöll det prestigefyllda Formentorpriset, gällde Borges särregna prosaberättelser och lärda, melankoliska poesi som en smal litteratur för *the happy few*. Men vid hundraårsjubileet hade Borges sedan länge blivit till ett av nittonhundratalets kanoniserade författarskap – och det där uteblivna Nobelpriset i litteratur betraktas väl i dag framför allt som en belastning för Svenska Akademien. Borges var med andra ord föremål för påbjuden vördnad, i

synnerhet på hemmaplan. Själva jubileet skildrade Hemer samma år i en essä publicerad i tidskriften *Res Publica*. Den argentinske författarens dikter om hemstaden tonsätts som tangovisor och blir till landsplågor, panelsamtalen och festskrifterna tar aldrig, aldrig slut. Inte så konstigt då om en och annan landsman börjat känna en viss matthet. Situationen är kanske inte helt olik det förhållande många svenskar länge hade till Ingmar Bergman. När artisten Scott Walker, som 1969 gjorde en högstämd poplåt baserad på *Det sjunde inseglet*, under en kort tid bodde i Köpenhamn, märkte han snart att det inte fanns något svenskar var mindre angelägna om än att diskutera Bergmanfilmer. Monument blir till slut svåra att älska.

Men kanske kan man också se världens replik som något mer, en fingervisning om de problem som snart möter den som föresätter sig att skriva en bok om ett författarskap av denna magnitud? Även för den som skriver från en position av djup kunskap (och det gör naturligtvis Hemer som är

”I Borges författarskap ropar text till text och den sinnliga världen ter sig närmast som en bisak. Tillståndet är både fascinerande och klaustrofobiskt. Besattheten av litteratur till trots var Borges själv långt ifrån någon grafoman – det är få av hans berättelser som når över tjugosidorsstrecket, helt oavsett vilken utgåva man konsulterar.”

en mångårig introduktör av spanskspråkig litteratur) föreställer jag mig att mötet med den enorma Borgeslitteraturen kan vara en förlamande upplevelse. Snart nog misströstar man om möjligheten att över huvud taget kunna säga något som inte bara är en variation på saker som redan sagts alltför många gånger. Och därmed befinner man sig ironiskt nog i ett predikament som väl får betecknas som just ”borgesianskt”.

För Jorge Luis Borges imaginära universum är ju just en värld sprängfylld av text. På en yttlig nivå syns det i alla de där kantstötta encyklopedier och apokryfiska skrifter som hör till författarens allra mest älskade rekvisita – men fascinationen går betydligt djupare än så. Likt de judiska kabbalister som Borges intresserade sig så för (en influens som också blir föremål för ingående diskussion i Hemers bok) återkommer författaren ständigt till tanken på världen som text – eftersom det i hans egna verk är betydligt mer tveksamt om det är en text som låter sig tolkas på något meningsfullt sätt. I ”Biblioteket i Babel” framställs hela världen som ett enda jättelikt bibliotek där några få kvarvarande invånare företar tröstlösa vandringar genom rum efter rum fyllda med böcker. Det är en värld som på en och samma gång är sprängfylld med mening och ändå är helt meningslös, just eftersom allt ryms där: den ena dammiga volymen vederlägger just det som en annan bok påstod sig bevisa.

Det slog mig när jag senast läste om just den berättelsen att jag inte känner till någon annan text som så väl lyckats gestalta den melankoliska meningsförlust som ett digitalt informationsöverskott på något plan innebär. (Observationen är naturligtvis långt ifrån originell: ”Trädgården med gångar som förgrenar sig”, en annan tidig novell, brukar regelbundet nämnas som en av de första litterära gestaltningarna av det som i dag kallas för hypertext.) Andra berättelser osäkrar på ett försåtligt sätt gränsen mellan spränglörd essäistik och fantastik, som ”Vägen till Almotásim” eller ”En undersökning av Herbert Quains verk”, skrivna som en recension av en icke-existerande detektivroman respektive en översikt över

ett likaledes icke-existerande författarskap. Det som först ser ut som knastertorr sakprosa börjar snart vetta mot det fabulösa. Bara undantagsvis skriver Borges berättelser som inte på något plan handlar om annan litteratur: även i en sen berättelse som ”Ulrica”, ovanlig eftersom novellen gestaltar ett sexuellt möte relativt öppet, intar typiskt nog Völsungasagan en framträdande roll.

I Borges författarskap ropar text till text och den sinnliga världen ter sig närmast som en bisak. Tillståndet är både fascinerande och klaustrofobiskt. Besattheten av litteratur till trots var Borges själv långt ifrån någon grafoman – det är få av hans berättelser som når över tjugosidorsstrecket, helt oavsett vilken utgåva man konsulterar. Varför bemöda sig om ”att på femhundra sidor breda ut sig om en idé som muntligen kan läggas fram på ett par minuter”, frågar han sig i förordet till novellsamlingen *El jardín de senderos que se bifurcan* (som senare inkorporerades i *Ficciones*, 1944). ”Bättre då att låtsas att dessa böcker redan existerar och erbjuda ett sammandrag, en kommentar”, konstaterar Borges.

OCH HUR SKRIVER man då en kommentar till en kommentar? På en smula behörigt avstånd kanske. När Hemer 2019 återvänder till Buenos Aires får han veta att 120-årsjubileet i stort sett passerat obemärkt. Betyder det att ”Borges till slut stigit upp på sin sockel och blivit det monument han förväntas vara, vördad men på väg att vittra”? frågar sig Hemer. Nej då. Borges författarskap lever vidare, med eller utan jubileum. Att Bokförlaget Tranan just avslutat en ambitiös utgivning med tre volymer av Borges litterära produktion, som Hemer tillsammans med Lasse Söderberg varit redaktör för, är väl ett lika gott exempel som något annat på det. Det är också ur detta redaktörsarbete som denna essäistiska och associativa bok vuxit fram – och snarare än att göra anspråk på att vara en totalt heltäckande studie, närmar sig Hemer Borges från en rad skilda ståndpunkter, från mer teoretiska diskussioner av författarskapet i relation till andra gränsöverskridande författare som Salman Rushdie och J. M. Coetzee till personligt

hållna reflektioner. Inte minst är diskussionerna om de politiska och sociala aspekterna av författarskapet värdefulla: även om få väl tänker på Borges som urtypen för en ”engagerad författare” är det likväl ett faktum att han återkommande tog politisk ställning. Den uttalade antinazismen, långtifrån en ofarlig position i det tyskvänliga Argentina under trettio- och fyrtiotalet, den egna rasismen, det oförsonliga hatet mot peronismen och det sena stödet till diktatorer som Franco och Pinochet hör till det som avhandlas.

Att ett av 1900-talets helt centrala författarskap inte fått en samlad utgivning tidigare i Sverige har visserligen en rent prosaisk förklaring; Borges änka María Kodama och den litterära agenten Andrew Wylie har helt enkelt varit notoriskt motsträviga när det gäller att bevilja rättigheter till denna typ av projekt. Planerna på den nyss avslutade utgivningen var ursprungligen planerad till just hundraårsjubileet, men Hemer själv uttrycker i sitt efterord en lättnad över att ”projektet fick en sådan lång inkubationstid”. För honom som författare innebar tidsspannet en fördjupad förståelse av både Borges och Argentina, men kanske passar ett sådant här projekt också bättre på en smula behörigt avstånd från den typ av humorlösa och högstämda fenomen som hundraårsjubileum oftare än inte är?

VAD ÄN DAGSAKTUELLA kultursidestexter om sårbara författare och kritikers nyelakhet kan ge vid handen är jag nämligen övertygad om att fel sorts respektabilitet hör till det värsta ett verkligt intressant författarskap kan råka ut för. Plötsligt kan människor få för sig att en slapp honnör och något slitet epitet av typen ”häxmästare” kan duga som substitut för att faktiskt sätta sig ner och läsa texterna både noggrant och förutsättningslöst. Arbetar man som Borges konsekvent med några få och särpräglade motiv och teman är det dessutom lätt att författarskapet reduceras till ett adjektiv. Det är lätt hänt att bidra till den utvecklingen: den kritiker eller litteraturvetare som inte hävt ur sig att något är ”borgesianskt” så fort en text innehåller en lärd referens till ett fiktivt verk, en labyrinth eller en spegel må kasta första stenen. Det är för all del inte heller så att ett sådant adjektiv helt saknar informationsvärde. Borges är knappast den första författare att referera till fiktiva verk till den grad att gränsen mellan fakta och fantasi tycks luckras upp (skräckförfattaren H. P. Lovecrafts många referenser till grimoiren *Necronomicon* är ett uppenbart exempel – utgåvor av den en gång helt icke-existerande boken går numera att hitta i var och varannan bokhandel), men frågan är om någon före honom lyckats förvandla greppet från en litterär lek till en svindel som vetter mot det metafysiska?

Alberto Manguel argumenterar i minnesteckningen *Dagar med Borges* (i svensk översättning av Margareta Eklöf på Ellerströms förlag 2014) för att ingen annan nittonhundratalsförfattare förändrat själva synen på litteratur på det vis som Borges gjort.

Jag tror att det är ett helt korrekt påstående. Borges kastade den linjärt skrivna litteraturhistorien åt sidan och uppmanade oss att läsa all litteratur som samtidig. Någon skarp gräns mellan nu och då finns inte vad texter beträffar, nuet modifierar det förflutna. En av de noveller Manguel exemplifierar påståendet med är novellen ”Pierre Menard, författare till Don Quijote”. Berättelsen om hur den obskyre litteratören Pierre Menard gör det till sitt livsprojekt att återskapa Cervantes *Don Quijote* i sin helhet hör till Borges absolut centrala texter och för den som bevistat åtminstone några seminarier i litteraturteori kan den vid det här laget kännas en smula söndertjatad. Menard nöjer sig inte med att helt enkelt skriva av den existerande texten och avvisar så småningom försöket att bli Cervantes genom att ”[b]ehärska spanskan, återfå den katolska tron, kriga mot morerna eller turken, glömma Europas historia mellan 1602 och 1918” som alltför lättköpt. Utmaningen ligger i stället i att som en modern författare återskapa Cervantes verk, rad för rad, utifrån känslan av en inre nödvändighet. Menard lyckas aldrig fullfölja projektet men de fragment han lyckas åstadkomma är, hävdar novellens berättare, konstnärligt överlägsna Cervantes ursprungsversion. Passager som är föga mer än tidstypiska retoriska stilfigurer i Cervantes original blir djärvt originella när de artikuleras av en nittonhundratalsmänniska – därtill skrivna med en ”arkaiserande stil – som när allt kommer omkring är ganska sällsam”.

Visst kan den här berättelsen sägas förebåda poststrukturalismens tankar om författarens död. Samtidigt tror jag att man gör Borges författarskap en otjänst om man reducerar det till ett antal grepp och idéer. Det finns något annat och mycket distinkt bortom allt det som vi sorterar in under det ”borgesianska”, något som omedelbart särskiljer originalet från epigonerna. Vad består det i? Hemer anger i ”Gapskrattet”, kanske det mest läsvärda kapitlet i boken, den mycket distinkta humorn som en av de egenskaper som gör Borges till just Borges och hindrar texterna från att bli rena intellektuella abstraktioner. Kanske är det betecknande, som Hemer visar i detta kapitel, att Borges verkligen fann formen för sitt författarskap under sin tid på boulevardtidningen *Crítica* perioden 1933–1934. Från att ha haft en undanskymd tillvaro som poet förväntades han plötsligt leverera en mängd texter i skilda genrer för en bred publik.

För hans intellektuella samtid tycktes gästspelet ytterst apart men, förklarar Hemer, för Borges var ”det överraskande fruktbara möte mellan encyklopedisk lärdom och sensationsjournalistik som skulle bli precis den knuff i en ny riktning som Borges författarskap just då behövde”. Det är en god iakttagelse: genom hela verket finns en genuin lekfullhet och ett ointresse för distinktioner mellan högt och lågt, egenskaper som flera av hans beundrare gjorde klokt att lägga sig till med.

”Jag misstänker att konstnärlig talang inte i så hög utsträckning handlar om vad man slutligen säger ja till som självkännedomen att veta vad man ska säga nej till.”

EFTERSOM DETTA ÄR en svensk bok hör förstås Borges relation till Svenska Akademien till det som behandlas utförligt. Vad var det egentligen som låg bakom det uteblivna Nobelpriset? Hemer redogör för flera möjliga förklaringar, från ställningstagandet för Pinochet till ett nedlåtande bemötande gentemot Artur Lundkvist under ett Sverigebesök 1964. Längre tycks reservationen ha gällt en bristande bredd i författarskapet. 1967 övervägde Akademien att låta Borges dela Nobelpriset tillsammans med Miguel Ángel Asturias från Guatemala, ett förslag som den dåvarande ständige sekreteraren Anders Österling opponerade sig mot. I Österlings mening var Asturias (som till slut ändå blev det årets pristagare) ”alltför snävt begränsad i sin revolutionära ämnesvärld” medan Borges i sin tur var ”alltför exklusiv eller artificiell i sin sinnrika miniatyrart” för att vara en riktigt lämplig pristagare. Det var inte första gången sådana reservationer hördes gällande Borges lämplighet som Nobelpristagare. Året innan hade priskommittén ställt sig frågande till ”huruvida Borges originella, men starkt speciella författarskap äger tillräcklig andlig räckvidd i detta sammanhang”. Om det verkligen är en befogad invändning kan man förstås diskutera, men att Borges författarskap är starkt avgränsat både tematiskt och motivmässigt är uppenbart för de flesta som läst honom någorlunda utförligt. Som Manguel noterar hade Borges funnit alla de be-

ståndsdelar som skulle konstituera hans imaginära universum redan vid trettio års ålder. Visst kan man tala om en förfining och fördjupning av hur centrala teman och motiv behandlas genom författarskapet, men någon direkt utveckling är svår att skönja. Labyrinter och speglar förblir konstanter genom författarskapet.

Men kanske kan man lika gärna benämna detta envisa blivande vid sin läst som konstnärlig konsekvens eller sund insikt om den egna särarten? I sin berömda studie över den medeltida kärleksdiktningen, *The Allegory of Love* (1936), konstaterar C. S. Lewis att varje kulturell epok har sin dominanta form som tjänar som rättesnöre för vad som utgör verkligt angelägen konst. Om det under medeltiden var den allegoriska diktningen som intog denna framskjutna position var 1800- och 1900-talets dominanta form romanen. (Jag gissar på att det är den streamade tv-serien som fyller denna funktion i vår kultur de senaste decennierna: du framstår som betydligt mer desorienterad i samtiden om du inte alls har sett *Sopranos* och *Squid Game* än om du inte läst, säg, Klas Östergrens nya roman.)

DETTA ÄR INTE problematiskt i sig och det kan förmodligen heller inte vara på något annat vis. En mindre lyckad konsekvens av detta sakförhållande är däremot, som Lewis poängterar, att konstnärer, vilkas egentliga talang syftar till något helt annat ändå ofta lockas, eller känner sig tvungna, att försöka sig på den dominanta formen. Man kan, likt Lewis, undra vad en författare som George MacDonald, i dag betraktad som en av fantasylitteraturens föregångare, hade kunnat åstadkomma i en kultur som faktiskt uppmuntrat hans förmåga att skriva symbolisk drömlitteratur i stället för att sätta honom på att massproducera andra rangens realistiska romaner. Borges gjorde inga sådana eftergifter. Till skillnad från Mir Bahadur Ali, den fiktive författare som Borges låtsades recensera i novellen ”Vägen till Almotásim”, lyckades han motstå ”den grövsta av konstnärliga frestelser: den att framstå som ett geni”. Någon roman som skulle bevisa hans bredd som författare dök inte upp – i stället odlade han envist sin särart. Jag misstänker att konstnärlig talang inte i så hög utsträckning handlar om vad man slutligen säger ja till som självkännedomen om vad man ska säga nej till. Borges är författaren som säger nej till nästan allt. Jag tror vi ska vara tacksamma för det.

► Per Klingberg är doktorand i språkstudier med inriktning mot litteraturvetenskap vid Örebro universitet och kulturjournalist.

ANDERS HAMMARLUND HAR i *Judiska städer – En europeisk läsebok*, vid sidan av artiklar av Hammarlund själv, samlat ett urval av originaltexter i olika ämnen skrivna av judiska kulturpersonligheter från olika tidsperioder. Flera av bokens bidrag kretsar kring ett avgörande möte: hur den judiska historieskrivningen och skrifttraditionen under 1700- och 1800-talet alltmer uppmärksammades av samtidens vetenskapliga inriktningar. Talmudisk textanalys och tolkning fick kontakt med europeiska akademier, särskilt i tyskspråkiga delar av Europa, där en *Wissenschaft des Judentums* växte fram. Det var också ett utbyte som på djupet kom att påverka ämnen som sociologi, psykologi och lingvistik.

Den judiska textkulturens vetenskapliggörande sammanföll med två andra utvecklingslinjer under 1800-talet, dels emancipationen som gav politisk rösträtt och samhällsintegrering, dels industrialiseringen och Europas ekonomiska liberalisering. Dessa faktorer gav judiska grupper och individer möjligheter att forma en sekulär kultur skild från den religiösa traditionen, något som vissa judiska intellektuella visserligen ansåg vara omöjligt; bara att använda ordet "religion" om judendomen "förutsätter existensen av en livsfär som inte berörs av religionen", skrev den rysk-judiske lingvisten Max Weinreich. Den judiska kulturen bejakade med vissa förbehåll 1800- och 1900-talets moderna utveckling. Mellan religion, vardagsliv och vetenskap existerade alltså ett kraftfält, en dynamik som inte minst blev påtaglig i konstnärligt skapande.

Det "judiska" har inbjudit många kulturteoretiker, teologer, antropologer och historiker till att vilja spåra särskilda kvaliteter som kanske inte har sin omedelbara plats i en traditionell västerländsk humanvetenskap eller kulturell självuppfattning. Det judiska säger någonting annat om historien och samhället. "Judaism anses emellanåt vara en 'tidens' religion snarare

än 'rummets'", har till exempel konsthistorikern Margaret Olin hävdats i en studie om rituella gränsdragningar. Weinreich, vars artikel "Den judiska verkligheten versus ghettomytten" (1967) Hammarlund återger utförligt, försöker på ett liknande sätt fånga det tidligt annorlunda med judisk historisk förståelse: "Den judiska historien representerar [...] ett obrutet helt.

Hammarlunds kulturhistoria är förhållandevis befriad från denna typ av metafysisk känslighet. De många originaltexterna från judisk historieskrivning som översatts och infogas bidrar till att ge ett direkt tilltal, som att sitta i ett bordssamtal, ett slags *Decamerone*, med levande bidrag från olika tider, snarare än en antologi med olika tolkningar.

HISTORIA

Anders Hammarlund
Judiska städer – En europeisk läsebok

CARLSSON | 299 S. | ISBN 9789189063853

DEN JUDISKA KULTURHISTORIENS EGNA ANALYSER AV KULTURMÖTEN

Recensent **Håkan Forsell**

ANDERS HAMMARLUNDS BOK innehåller förutom artiklar av honom själv ett urval av originaltexter skrivna av judiska kulturpersonligheter. Det känns litet som att delta i ett bordssamtal med deltagare från olika tidsperioder. *Städerna Rom och Córdoba* bildar upptakten till denna europeisk-judiska berättelse, sedan rör vi oss till de städer i Rhendalen i vilka jiddisch växte fram på medeltiden. Några särskilt rika avsnitt berör svensk-judiska förhållanden under tidigmodern och modern tid. Det kvardröjande intrycket av boken är att det finns så mycket i historien som vi inte ens visste att vi hade glömt.

Det förflutna och nuet konvergerar och sammansmälter. Under sådana omständigheter kan man lätt hemfalla åt sådant som moderna historiker kallar anakronismer." Men det är inte ett tillämpligt begrepp, menar Weinreich, som i stället föreslår "pankronism": alla tiders samexistens. Det är en dubbelriktad kronologi som skickar historiska debatter till samtiden och samtida frågor ned i de rabbinska skrifterna.

väsen.

Hammarlunds bok rör sig sedan mot det tyskromerska riket och städerna Speyer, Worms och Mainz, som gick under akronymen "Schum" på hebreiska. De var belägna i Rhendalen och utgjorde viktiga platser för den ashkenaziska judenheten under några århundranden på medeltiden. Det var i dessa städer som jiddisch växte fram och under senmedeltid spred

STÄDERNA ROM OCH Córdoba utgör upptakten till den europeisk-judiska berättelsen. I dessa städer under antiken respektive medeltid fanns en viss form av tolerans och alldeles bestämt en pragmatism som möjliggjorde ett rikt judiskt samfundsliv. Hammarlund ställer det mosaiska budet "Du skall icke dräpa" i motsatsställning till romarnas gladiatorspel och slaktandet av djur på den flaviska amfiteatern; judarnas förbud att avbilda Gud, än mindre se en människa som Gud, mot de romerska kejsarnas ständiga förgudligande på mynt och i statyform.

Det evigt tidlösa i Rom utövade en stark dragningskraft på judiska kulturpersonligheter. Sigmund Freud betraktade Rom som en stad där allting dröjde sig kvar och upplöste kausaliteten, likt den teori om själslivets konstitution som han själv höll på att utarbeta. "Ingenting som en gång uppstått i själslivet kan förstöras", minnesspåret blir kvar i det omedvetna, skrev Freud i *Vi vantrivs i kulturen* från 1929, precis som i Rom, där den gamla stadens alla lager och minnen fanns kvar "alltjämt begravt i stadens mark eller under de moderna byggnadskomplexen". Staden sågs som en spegling av ett både kulturellt och psykiskt komplext

► Judiska kriget på Titusbågen.

sig vidare till Central- och Östeuropa. En kärnfråga för detta avsnitt är: När blev egentligen judarna uteslutna från samhället? Historikern Heinrich Graetz, som hade skrivit sin omfattande judiska historia vid mitten av 1800-talet, trodde att exkluderingen hade börjat i och med det första korståget. Andra historiker inom det tyskodlade Wissenschaft des Judentums menade att uteslutningen från det tyska samhället skedde på 1200-talet, kanske ännu senare, och berodde på begränsningar beslutade av Laterankonciliet år 1215. Judar fick då inte längre förvärva jordegendom, de skulle bära en särskild huvudbonad, ett gult kännetecken på klädesdräkten och i många städer infördes särskilda judiska stadskvarter. Tidigare hade visserligen särskilda judiska gator existerat. Med tanke på gruppens urbant präglade sysselsättningar – fjärrhandel, småskalig köpenskap och pengautlåning – bodde de centralt eller längs huvudgatorna fram till 1200-talet, när de anvisades att bli vid stadspartarna eller till och med utanför murarna i betydligt sämre bostäder och lägen.

Hammarlund låter återigen Weinreichs artikel från 1967 vara den som vederlägger "ghettomyten" när det gällde de judiska kvarteren i tyska städer på 1200-talet; kvarteren var endast halvslutna och tillät att judar röorde sig fritt genom andra stadsdelar under dagtid. Men avsnittet är oklart med sina lager av okommenterade historiska observationer som utelämnar en mängd viktiga fakta, till exempel gällande den betydelse symboliska gränsdragningar har haft för det judiska livets rytm mellan vardag och Sabbat. Antagandet att ett livskraftigt och konsekvent kulturellt system som den ashkenaziska uppkom och upprätthölls i segregerade stadsdelar saknar grund. Det handlade inte om några ghetton i modern bemärkelse, och självklart inte heller i en nazistisk bemärkelse.

Det var tillgången till självständiga institutioner som hade störst betydelse för judisk kulturell identitet och som gjorde att den inte stagnerade. Det fanns bönehus, koserslakthus, sjukhus, begravningsplats, danshus, bad. Som Weinreich också skriver: en kulturs fortlevnad kan inte förklaras utifrån begränsningar, utan utifrån möjligheten till självstyre och självförvaltning.

NÅGRA SÄRSKILT RIKA avsnitt berör också svensk-judiska förhållanden under tidigmodern och modern tid. Hammarlund återger den häpnadsväckande berättelsen om kronofogden Jakob Granbom och hans familj i Svinstad i Östergötland på 1700-talet. Granbom omgavs av rykten att han inte åt fläsk, kom inte längre till kyrkan och helgade vilodagen på lördagar. Hans beteende var i det strängt protestantiska Sverige närmast kätterskt och farligt. Han sökte avsked från sin statliga tjänst år 1745 och började försöka leva som observant jude. Det var ytterst svårt. Det fanns ingen judisk församling, judisk invandring var förbjuden, och Granbom insåg snart att emigration var enda utvägen för honom och hans familj. En präst bistod honom med råd – uppenbarligen under stor vända, konvertering från lutheranismen var ingen lättvindig sak – som slutligen tog Granbom och hans familj till Amsterdam, Europas viktigaste judiska kulturcentrum i det tidigmoderna Europa.

Familjens öden finns nedtecknade i en familjekronika på hebreiska år 1841 av Jakobs sonson Israel. Israel var född i Amsterdam och hade aldrig varit i Sverige. Orsaken till Jakob Granboms närmande till det judiska nämner hans sonson i minneskriften. Hans mor skulle på dödsbädden ha uppmanat honom att studera Gamla Testamentet: "men inte Lutheranernas bibel, utan judarnas Torah".

Denna uppmaning kom uppenbarligen

någonstans ifrån. När lärdomshistorikern Leo Fuks återupptäckte Israel Granboms familjekronika på 1960-talet publicerade han en holländsk översättning och började kartlägga familjens historia. Det kunde mycket väl vara så att Jakobs mor var judinna. Hon eller hennes föräldrar kan ha kommit till Sverige till följd av Karl X Gustavs polska krig. En av befälhavarna under det polska fälttåget 1655–1657 var greve Gustaf Otto Stenbock, och det är möjligt att polska judar sökte sig till generalens beskydd efter att ha tjänat som tolkar eller vägvisare. Efter att ha anslutit sig till den svenska armén var det omöjligt att stanna i Polen efter kriget. Och väl

i Sverige hade dessa "displaced persons" givetvis varit tvungna att dölja sin judiska identitet.

Anders Hammarlund är i grunden musikutvare, och i hans egna bidrag utgör ofta de musikhistoriska frågorna navet kring vilket den judiska kulturens historia presenteras. I boken ges insikter i musikens roll i judiska gudstjänster och huruvida musik endast kunde vara medial, det vill säga ha en tjänande funktion som frambär Ordet. Berättelsen om kantorn och förbedjaren Jona Schain och hans resa från Odessa till svenska Kristianstad och en anställning i den lilla judiska församlingen i staden, är en ögonöppnare för hur global migration och gränslöst jobbsökande kunde tränga djupt in i vardagsliv också i en svensk småstad redan i början av 1900-talet.

Vid sidan av musiken är språket ett centralt tema. Jiddisch talades i början av 1930-talet av cirka tolv miljoner människor och var därmed Europas tredje största germanska språk efter tyska och engelska. Antalet publikationer på jiddisch var oöverskådligt och språket hade en betydelse inom områden som i dag närmast har fallit i glömska, till exempel den judiska arbetarrörelsen, vars inflytande på både kommunism och socialdemokrati under sent 1800- och början av 1900-talet är svårt att överskatta.

DEN AVSLUTANDE STUDIEN i Hammarlunds bok ägnas åt Wien under tiden strax efter första världskriget. Den judiske politikern och historikern Josef Redlich hade vid tidpunkten för första världskrigets slut ambitionen att genomföra en reformering av det österrikiska kejsardömet. Hur ska en mångnationell (i dag skulle vi möjligen säga mångkulturell, och skillnaden är inte obetydlig) stat förvaltas för att i sanning bli medborgarnas stat? En hopplös uppgift, kan det tyckas, men Redlich var ändå

i en sådan central position i det politiska livet i Wien att hans strävanden inte kan uppfattas som helt meningslösa.

Studien av Redlichs reformidéer löper tillbaka till Hammarlunds tidigare intresse för regionen Mähren. Redlich härstamade från den lilla staden Göding i Syd-mähren, en agrar köpstad som hade haft en mångetnisk verklighet under många generationer. Det traditionella förbudet för judar att äga jordbruksmark hade återinförts år 1852 av Alexander Bachs reaktionära regering, vilket drabbade judiska småskaliga lantbrukare särskilt hårt.

Redlich ville bygga samhället efter första världskriget på människors konkreta, gemensamma intressen på lokalplanet. Göding utgjorde en modell för sociala traditioner med funktionella, vardagliga förankringar mellan slovakier, tyskar, mährer, ungrare, katoliker, judar och protestanter, bönder och köpmän. I Göding var människor bundna till varandra i komplexa och realistiska beroenden och ansvarstaganden, menade Redlich och framstår därmed för vår tid som något obestämt: en konservativ multikulturalist? Men gemenskapsbyggandet efter första världskriget föredrog allt tydligare en abstrakt kollektiv tillhörighet: nationen. Mähren kom att ingå i det nationsbyggande som förknippas med Tomáš Masaryk och den nya staten Tjeckoslovakien. Masaryk vittnade om att den mångkulturella vardagen inte bara var funktionell utan också genomsyrad av fördomar och kulturellt förakt. Han hade själv aldrig lyckats att "med känslan" övervinna den antisemitism som fanns i hans barndom, utan endast med förnuftet hos en vuxen man.

HAMMARLUND KALLAR SIN bok för en "blomstersamling" och här finns väldigt olika texter som löst hålls samman och emellanåt blir det spretigt. Vissa historiska begrepp och förhållningssätt hade vunnit på att förklaras, men det är ändå randanmärkingar. Det kvardröjande intrycket är snarare en förundran över att det finns så mycket i historien vi inte ens visste att vi hade glömt. Varför har vi ofta en bristfällig vetskap om den judiska historiens egna analyser av kulturmöten? Det finns flera igenvuxna stigar som Hammarlunds bok leder in på. Alla skäl till glömska och försummelse ligger vår samtid till last. Och det är olyckligt eftersom samtiden är den enda plats där historien kan utspela sig.

► Håkan Forsell är professor i historia vid Stockholms universitet.

Fredrik Thomasson
Svarta S:t Barthélemy
– Människoöden i en svensk
koloni 1785–1847

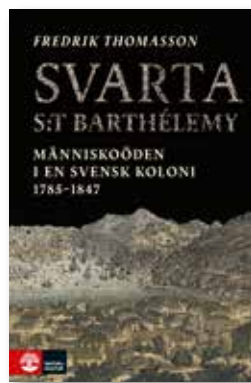
NATUR & KULTUR | 277 S. | ISBN 9789127174740

OFFREN FÖR DEN SVENSKA KOLONIALMAKTEN I CENTRUM

Recensent **Fredrik Petersson**

MED SIN BOK, som inte minst baserar sig på rättegångsprotokoll, lyfter Fredrik Thomasson fram det lidande som det svenska kolonialväldet på ön S:t Barthélemy orsakade den afro-karibiska befolkningen. Boken är ett viktigt bidrag till historieskrivningen och till att häva den minnesförlust som ännu råder kring Sveriges delaktighet i kolonialismens och slaveriets brutala repression.

HISTORIA

ETT FELTOLKAT SKÄMT kunde leda till en rättslig process på den karibiska ön S:t Barthélemy. I juni 1802 riktade barbararen Jean-Pierre, en 30-årig man och slav född i Afrika, en skämtsam kommentar till en kund och vit man, François Barthélemy, som denne tolkade som ett sarkastiskt hån rörande hans brist

på hår. Barthélemy blev upprörd och hotade att slå Jean-Pierre med sin käpp, tumult uppstod och det blev slutligen en rätts sak i domstolen. Jean-Pierre dömdes till totalt 32 piskrapp, eftersom han "onödigtvis" hade försvarat sig och "kunnat åsamka" Barthélemy skada. I Fredrik Thomassons *Svarta S:t Barthélemy – Människoöden i en svensk koloni 1785–1847* är rättsfall och personliga öden av den sort som Jean-Pierre drabbades av ett genomgående tema. Thomassons bok kan även uppfattas som en kollektiv biografi över den befolkning som sällan har fått en röst i historisk forskning, den förslavade svarta befolkningen på den svenska kolonin S:t Barthélemy mellan åren 1785 och 1847.

Boken tar avstamp i den föreställning Sverige hade om att få ta del av den koloniala drömmen i Karibien under 1700-talets senare hälft. Regionen i sig hade genererat ändlösa rikedomar genom de så kallade "pengagrödorna" (*cash crops*), såsom tobak, sockerrör, rom och bomull, under den första vägen av kolonialism under tidigmodern tid. Vidare var Karibien, sett som region och till ytan, den plats på jorden som kom att bli totalt kolonialisera och dominerad rakt igenom av de europeiska kolonialmakterna. Karibien blev en central nod i den transatlantiska handeln.

När Gustav III erhöll S:t Barthélemy av Frankrike 1784 övergav Sverige planerna på att etablera sig i Afrika, i stället skulle fokus enbart ligga på Karibien. Dock grusades drömmarna om att kolonin skulle ge god ekonomisk avkastning relativt snabbt, främst eftersom ön saknade en grundläggande naturresurs för att kunna etablera storskaliga odlingar för sockerrör och bomull: grundvatten. Av det skälet blev Sverige och S:t Barthélemy en del av slavhandels transatlantiska mönster och slaveriets fortsättning fram till dess formella avskaffande 1847. Eller, som Thomasson konkret beskriver det i samband med att den "nya staden Gustavia utropades" i september 1785, var platsen en frihamn för handelsmän från hela Karibien. I sin tur lade det grunden för att använda Gustavia som en portal för en regional slavhandel, men S:t Barthélemy länkades även samman med den transatlantiska slavhandeln.

För att placera Thomassons bok i en större kontext, vilket framkommer i hans studie av människoödena på ön, var S:t Barthélemy ett uttryck för Sveriges koloniala ambitioner och drömmar om rikedom som skulle föras tillbaka till moderlandet. I brytpunkten mellan upplysningstidens revolutioner (Nordamerika 1776 och Frankrike 1789), det brittiska imperiets alltmer dominerande roll på en global nivå och utvecklingen av en rationellt präglad och starkt ekonomiskt driven industria-

lism i England, representerade kolonialism, slavhandeln och slaveriet en metod och synsätt som distinkt skiljde mellan förtryckare och förtryckta. På S:t Barthélemy var det helt enkelt så att man betonade "vikten av att vara vit" för att undvika straff, en utgångspunkt som Thomasson ständigt återkommer till i sin analys.

Svarta S:t Barthélemy är uppdelad i korta kapitel med fokus på att lyfta fram individuella människoöden. Boken inleds med en händelse som utspelar sig en kväll i Gustavia 1788, en incident som lägger grunden för Thomassons resa in i skildrandet av den absurda verkligheten på en koloni som var i svenska händer fram till 1878. Kronologiskt sett är avgränsningen logisk med tanke på att slaveriet avskaffades på S:t Barthélemy 1847. Dock för Thomasson en slutdiskussion som på ett tänkvärt sätt avrundar bokens grundläggande tes, att "belysa både de fria svartas och de förslavades livsvillkor", och hur det knyter an till vår samtida förståelse av slaveriets historia. Boken är rikligt illustrerad med kartor, målningar och teckningar, samtida tidningsnotiser och även ett notblad till ett musikstycke som slavarna framförde på Gustavias gator, vilket bidrar till en djupare förståelse för de miljöer och levnadsvillkor på S:t Barthélemy.

”Rent krasst är boken ett belysande exempel på kolonialismens, slavhandeln och slaveriets våldsamma och repressiva historia.”

FÖRTJÄNSTEN MED THOMASSONS skildring ligger till stor del i källorna och tolkandet av dem. Som det poängteras i bokens inledande skede, har tidigare skildringar till stor del valt att fokusera "på den vita befolkningen" på S:t Barthélemy, representerad av svenska administratörer, handelsmän, sjömän och hantverkare. Genom att rikta fokus på rättsprotokoll och vad de återberättar placeras den afro-karibiska befolkningen i berättelsens centrum, och därmed reduceras den vita befolkningen till en aktör som definierade levnadsförhållandena på S:t Barthélemy utifrån ett strukturellt rättssystem. Källornas nuvarande lokalisering visar på kolonialismens globala historia. En av bokens största förtjänster är att den länkar samman källor och arkiv som i dag finns i Frankrike, USA,

► Kolonin S:t Barthélemy. Utsikt från fortet Gustaf, akvarell av Edward Archibald Middleship.

England, Sverige och på S:t Barthélemy. Likväl är det en av de största bristerna, det vill säga att boken genomgående saknar fotnoter, vilket gör det svårt att spåra varifrån Thomasson har hämtat sina källor. Utifrån sin grundforskning har Thomasson strävat efter att berätta den "svenska svartas befolkningens" historia, representerad av och genom de individer som har lämnat spår i domstolsprotokoll och andra typer av rättsdokumentation. I mångt och mycket visar boken på de skilda världar som skapades på en ö som S:t Barthélemy, främst när det kom till lagar och hur rättssystemet var uppbyggt för att gynna den ena parten, medan den andra förtrycktes utifrån lagar och förordningar.

Ett nyckeldokument är "Güvenör Rosensteins förordning av den 30 juni 1787" (återfinns i sin helhet i bokens slut), eller som den vardagligt kallades på S:t Barthélemy och i kommunikationerna hem till Sverige: "coloniallagen". Utifrån "coloniallagen" har Thomasson vävt samman en berättelse som återger orsakerna och konsekvenserna för när, hur och varför lagen i sig tillkom, men även för lagens konsekvenser för den afro-karibiska befolkningen. I samband med att de första svenska ämbetsmännen anlände till ön i mars 1785 applicerades den svenska lagen av år 1734. Det fanns helt enkelt ingen juridisk apparat som hade förberetts i förväg av svenska myndigheter, i stället blev det omständigheterna på S:t Barthélemy, tillsammans med de erfarenheter och lagar som hade skapats av kolonialmakter som det brittiska och franska, som formade "coloniallagen". Thomasson betonar att den franska slavförordningen (Code Noir, den svarta lagen) som kungjordes 1783 på

ön Martinique fungerade som förlaga till den svenska "coloniallagen". Vid lagens kungörelse 1787 hade den anpassats till sin franska förlaga och publicerades på engelska och franska. I all korthet innehöll lagen 34 punkter som mer eller mindre reglerade hur den svarta befolkningen skulle uppföra sig och anpassa sig till den sociala verkligheten på S:t Barthélemy. I de punkter som "coloniallagen" byggde på, går det att utläsa det latent hotet om kroppslig bestraffning (piskning var brukligt och ett återkommande inslag), böter eller fängslande. Det senare ansågs dock vara ett sämre alternativ, främst av det skäl att en fängslad slav inte kunde arbeta. Från 1787 fram till 1847 fungerade "coloniallagen" som den rådgivande källan när rättsliga ärenden dryftades och hanterades av domstolen på S:t Barthélemy. Därmed ska "coloniallagen" uppfattas som en historisk källa som visar hur ett rättssamhälle avgränsade en grupp av människor – den afro-karibiska befolkningen – och definierade deras möjligheter att leva sina liv.

Svarta S:t Barthélemy är ett bidrag som delvis vidareutvecklar den diskurs som forskningsfältet har lyft fram under senare tid, att S:t Barthélemy rymmer en komplex och mörk historia. Därmed är Thomassons forskning och bok ett viktigt bidrag till historieskrivningen, främst för att bokens berättelser till stor del skapar en djupare förståelse för den befolkning som förtrycktes på S:t Barthélemy under den tid som Sverige hade kolonin i sina händer. Thomasson betonar att fyra doktorsavhandlingar på ämnet har publicerats mellan 1888 och 2016, och det är fullt förståeligt att han därför inte hänvisar till specifik litteratur om det transatlantiska

slaveriet på grund av dess omfång. Boken hade dock gynnats av en hänvisning till åtminstone historikern Holger Weiss bok *Slavhandel och slaveri under svensk flagg* som kom ut 2016, en bok som tydligt problematiserade Sveriges deltagande i slavhandeln och slaveriet i Afrika och Karibien under den tidsperiod som Thomasson avhandlar.

BOKEN TAR MED läsaren in i en värld som till en början kan te sig främmande, svår att hantera och relatera till. Hur kunde denna nivå av repression, brutalitet och särskiljande av människor vara möjlig att genomföra i praktiken? Rent krasst handlar det om att vi med dagens värderingar och den kunskap som har vuxit fram kan problematisera och diskutera de bakomliggande orsakerna till och konsekvenserna av slavhandeln, slaveriet och kolonialism. Frågan om ras och rasism är central här. Otalig är den forskning som har sökt ett svar på denna frågeställning. Historikern Barbara Bush reflekterar i *Imperialism and Postcolonialism* (2006) över begreppet rasism. Hon lyfter fram att rasism, sett som praktik och tanke-system och hur det utvecklades i västvärlden, var ett resultat av upplysningens tidevarv när principen om "biologisk olämplighet" applicerades på rasifierade grupper i kolonierna. Tidigare hade principen tillämpats på kvinnor och sinnessjuka människor. I denna kontext placerar sig Thomassons bok ypperligt väl. Bokens genomgående strävan är att skildra hur grupper av människor, placerade på en liten avgränsad geografisk punkt i Karibien, genomlevde och led inom ramen för den svenska kolonialmaktens sociala och ekonomiska verklighet.

Även om historieskrivningen rörande S:t Barthélemy alltmer börjar att fylla i den historiska väven, är det likväl en annan fråga som är relevant, vilket Thomasson noggrant poängterar i slutet av boken, nämligen att det finns en "dubbel kolonial glömska". Författaren ställer sig frågande och fundersam till varför denna dubbla glömska fortsätter att råda och eka tomt i Sverige. Ett bidrag som *Svarta S:t Barthélemy* ska därmed ses som ännu ett steg på vägen att fortsätta processen att forska och diskutera frågan om den "minnesför-lust" som existerar. Rent krasst är boken ett belysande exempel på kolonialismens, slavhandeln och slaveriets våldsamma och repressiva historia. Mycket har sagts på området och kommer med all säkerhet att fortsätta att sägas – och det med rätta.

► Fredrik Petersson, fil. dr, docent i kolonial och postkolonial globalhistoria vid Åbo Akademi samt lektor i historia vid Stockholms universitet.

Kent Andersson

Järnålderns djur – I verklighet och saga

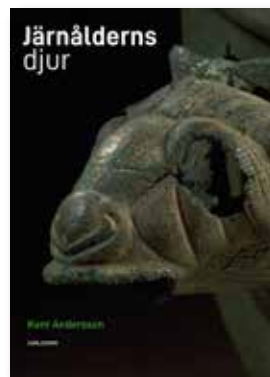
CARLSSON | 226 S. | ISBN 9789189063808

OTYDLIG GRÄNS MELLAN MÄNNISKA OCH DJUR UNDER JÄRNÅLDERN

Recensent **Karin Dirke**

KENT ANDERSSONS BOK OM järnålderns djur ger spännande ingångar i människornas relation till de djur som omgett henne genom historien och i de fynd som ligger till grund för arkeologernas kunskaper. Boken vilar på en imponerande inventering av museernas samlingar, men i sin ambition att fånga in både forskarens nyanserade blick och läsarens nyfikna frågor blir den ibland besvärande skissartad.

HISTORIA

EN MYRIAD AV varelser har alltid omgivit människan under hennes tid på jorden. När mänsklig kultur satt avtryck i form av konst, hantverk, boställen eller rituella platser har dessa genomsyrats av närvaron av andra slags varelser. Några av dem, och i synnerhet de

djur som betytt saker för människor under järnåldern, får vi möta i Kent Anderssons bok *Järnålderns djur*. Andersson är docent i arkeologi, verksam framför allt vid Statens Historiska Museer, SHM. Boken riktar sig till allmänheten och vill på ett tillgängligt sätt skildra de djur som uppträder i fynd och arkeologiska undersökningar av den skandinaviska järnåldern, särskilt den syd- och mellansvenska. Järnåldern definieras som perioden ungefär 400 före vår tideräkning till 1050 efter. Andersson har ambitionen att presentera både en berättelse om människans relation till de djur som omger henne och en beskrivning av de arkeologiska fynd och artefakter som ligger till grund för kunskapen om detta. Att gränsen mellan människan och andra djur inte alltid varit så skarp är en utgångspunkt i Anderssons berättelse. Människor och djur lever "sida vid sida" och mycket av forntidens sätt att leva med djur liknar det sätt vi lever med djur i dag, menar Andersson. Precis som vi, hävdar författaren, kunde forntidens människor hålla sig med djur för att äta dem, men också för att stärka sin status eller bara för att umgås med dem.

Djur, visar Andersson, har framträtt i allehanda kontexter och de har både lämnat egna avtryck i form av benrester i gravar eller på offerplatser och avbildats i konst och hantverk. I boken får läsaren ta del av de fynd som gjorts, skriftliga källor som bevarats, liksom av tolkningar av dessa. Syftet tycks vara inte bara att beskriva järnålderns djur utan att också synliggöra arkeologens arbete med källorna. Vi får ta del av tama, vilda, exotiska och fantasidjur i en serie kapitel som är rikligt illustrerade, framför allt med bilder på objekt från Statens historiska museers samlingar. Bilderna i boken fyller en viktig pedagogisk funktion och bjuder in läsaren till reflektion över hur de ska tolkas. Bildtexterna är informativa och hjälper läsaren förstå vad som visas.

Frågan är om bokens diskussion om att det finns så många likheter mellan järnålderns sätt att förhålla sig till djur är ett resultat av en populärvetenskaplig ambition, ett försök att minska avståndet mellan läsaren och järnålderns människor, eller menar författaren verkligen att järnålderns relation till djur "i mångt och mycket" är som vår? Kristendomen framställs annars som den skarpa skiljelinjen som förändrar människans förhållnings-sätt till djur. I och med den nya religionens inträdande på 1000- och 1100-talet upprättades en ogenomtränglig gräns mellan människan och andra levande varelser. Ett hierarkiskt förhållande skärptes där människan otvetydigt placerades främst.

Bokens populärvetenskapliga ambition

► I Nämforsen i Ångermanland möts en nordlig och en sydlig hållristningstradition. Den nordliga representeras inte minst av bilder på älgar.

blir bitvis alltför framträdande. Författaren vill bygga en allians med läsaren och ta denne med på en tolkningsresa genom fynden. Stundom blir anslaget besvärande skissartat och resultatet riskerar ibland att bli en störande presentism. Om järnålderns människor förhöll sig till djur nästan precis som vi, undrar läsaren över de framträdande skillnader som ändå framställs. Det verkar snarare uppenbart att gränsen mellan människan och andra djur var långt mer otydlig under järnåldern än den är i dag. Problemet ligger delvis i bokens skiftande perspektiv. Det växlar mellan forskarens nyanserade ögon på ett svårtolkat material och den populärvetenskapliga författarens. För dennes tänkte läsare är somligt självklart och förutsett, medan annat är märkligt och exotiskt. Den nyanserade forskarens diskussion av fynden klär författaren bättre och låter hans kunskaper framträda klarare. De passager i vilka Andersson lierar sig med en tänkt läsare och kommenterar fynden från ett samtida perspektiv gynnar inte lika uppenbart förståelsen.

ANDERSSON REDOVISAR TYDLIGT svårigheterna med att tolka arkeologiskt material och framhåller olika tolkningsvarianter och kommenterar tvetydigheter på ett förtroendegivande sätt. Däremot diskuteras inte alla de förutsättningar som vägleder författaren i kategoriseringen av materialet. Bokens struktur framstår som om den vore given. Att oproblematiskt dela in djur i tama, vilda, fiskar, exotiska och fantasidjur förefaller godtyckligt och skulle kun-

na kommenteras och diskuteras mer. Var denna indelning något som etablerades i järnålderns förhållningssätt till djur eller är det författarens organisation av sitt material som framträder? Vad bygger i så fall denna organisation på?

Boken är som bäst när författaren kommer in på de konkreta djuren. Avsnitten om de olika djurslagen är ordnade på olika sätt: tamdjuren kronologiskt, efter när de först uppträdde i den mänskliga kulturen. Vi får möta hundar i gravar, som offerdjur och jägare. Nötkreatur framträder som köttdjur, liksom arbetsredskap. Får och getter, svåra att skilja åt för forskaren som möter dem som benrester, tycks primärt ha använts för kött och skinn, medan svinet använts som kött och offerdjur. Hästen intog en särställning som offerdjur men även som statusföremål och arbetsredskap. Djurens betydelse framhävs genom deras ymniga förekomst i arkeologiskt material, men också genom skriftliga källor där de framträder som individer med namn och särskilda egenskaper. Pälsdjur förekommer, framför allt björn, men även till exempel rävm, grävling och ekorre. Även mer exotiska djur figurerar, som elefanter eller delfiner, inte sällan importerade från romarriket. Boken ger en imponerande inventering av de fynd som gjorts. Att författaren har en bakgrund i museivärlden blir en stor fördel i detta avseende.

Samtidigt finns något undflyende i Anderssons skildring. Inledningsvis framhåller författaren att han vill porträttera djuren och inte människorna i första hand. Han diskuterar hur djuren speglar

människornas värld genom att alltid vara närvarande och betydelsefulla. Men det är bara i relation till människan de existerar. Därför blir det heller ingen fundamental skillnad mellan djur som faktiskt varit levande kroppar med viljor och sinnen och fantasidjur som enbart existerar i människors föreställningsvärldar. Kanske är det järnålderns flytande gränser mellan det djuriska och det mänskliga som återspeglas i denna ambivalens. De många exemplen på gränsöverskridande varelser, fylgjur – personliga skyddsandar, gudar i djurhamn, djur som psykopomper – led-sagare till den hinsides världen, väcker bilder av djuriska människor och mänskliga djur. Dessa bilder skaver mot idén om de många likheterna med dagens sätt att förhålla sig till djur. Det skarpa snittet mellan människa och djur som präglar vår samtid framträder också i författarens perspektiv på djuren i de arkeologiska fynden. Tanken att diskutera kategorin "djur" placerar ju människan i en annan kategori, som den som observerar djur. Därmed synliggörs inte heller den markanta skillnaden mellan att vara offerdjur, köttdjur eller djur med status som arbetskamrat eller stridsfrände. Det är dessa varelsers existens för människan som står i centrum.

BOKEN ÄR LÄTTSAMT skriven med ett personligt tilltal, uppenbarligen vänder den sig till en intresserad allmänhet. Språket blir stundom litet ordrikt och med en stilnivå som ibland förenklar i alltför stor utsträckning. Att tala om att "flera olika hundraser" existerade under järnåldern är knappast korrekt. Bättre är den följande indelningen i typer, kategoriserade efter storlek. Formuleringarna om hur hunden uppstod ur vargen antyder att det skulle ha uppstått en spontan genförändring hos vargen som långt senare förvandlade den till hund. Resonemanget är alldeles för förkortat och förenklat för att bli begripligt. En stramare redigering hade också varit gynnsam. Boken lider av en del upprepningar. Exempelvis omtalas historien om det exotiska varanskinnet som visade sig vara en vanlig bäversvans, både på sidorna 163 och 199.

Likväl är bokens styrka dess bredd och detaljrikedom ifråga om beskrivning av de olika fynden, liksom diskussionen av deras tolkning. För den arkeologiskt obevandrade läsaren utgör boken en guide genom en föremålsamling, rik på referenser till förflutna föreställningsvärldar och synnerligen spännande att ta del av.

► Karin Dirke är docent i idéhistoria vid Stockholms universitet.

Martin Jonols

Stalin på Östermalm

VERBAL FÖRLAG | 340 S. | ISBN 9789189155428

EN TOTAL TRO PÅ DOGMERNA FRÅN MOSKVA

Recensent **Johan Stenfeldt**

HUVUDPERSONEN I Martin Jonols bok om sin släkt är Gustav Johansson (1895–1971), en central gestalt inom den svenska kommunismen, som förblev Moskva trogen under alla kursändringar. Kännetecknande för dessa kretsar var hatet mot avfallingar och en närmast religiös tro på kommunismen i sovjetisk tappning. Man kan ha invändningar mot Jonols sätt att organisera berättelsen men interiörerna är rakt igenom fascinerande.

HISTORIA

FENOMENET GAUCHE CAVIAR, kaviarvänster, är fascinerande. Den ned-sättande och raljanta benämningen uppstod i Paris under 1980-talet, men fenomenet är betydligt äldre än så. Fascinationens kärna ligger i upplevelsen av hyckleri, i tanken att det rör sig om en samling välnärda skenradikaler som predikar jämlikhet och revolution. Om det till

diskrepansen mellan paroll och livsföring dessutom läggs ett element av förnekelse är bilden fullständig. Kommunistisk repression kan inte finnas. Och om den ändå erkänns bagatelliseras den. Ungefär som när Hilding Hagberg kommenterade döds-skjutningarna vid Berlinmuren 1961 med ett lakoniskt ”jo, men det var ju en olycka i Enskede också”.

Titeln på Martin Jonols bok *Stalin på Östermalm* (stalinister på Östermalm vore kanske mer korrekt) behandlar en del av den svenska kaviarvänstern. Mer exakt är det Jonols egen släkt som står i fokus, en sorgslustig samling kommunister av olika schatteringar som använde mormoderns Leninpris för att köpa fätöljer på Svenskt Tenn. Jonols karakteriserar sig inte själv som kommunist, och möjligen skulle man därför kunna se boken som en uppgörelse-skrift. Men det är knappast rätt. Tvärtom finns drag av både försoning och värme i texten, men framför allt av just den fascination som beskrivits ovan.

MÅNGA GESTALTER FLIMRAR förbi i texten, men man kan identifiera tre huvudpersoner. För det första är det Jonols själv och hans behov av terapi efter att ha vuxit upp i denna kommunistiska storfamilj som står i fokus. Den andra är Jonols pappa, den i begynnelsen uppburna filosofen som skulle skriva en avhandling om hur man blir lycklig men som i stället blev pissoar-vaktmästare. Den tredje är Jonols morfar, Gustav Johansson. Det är han som är den egentliga huvudpersonen, den verkliga stalinisten på Östermalm. En måttligt skräckinjagande sådan dock, snarare en godmodig gamäng som skrev kupletter åt Karl Gerhard och tyckte om att äta ost och dricka pilsner. Han dinerade visserligen med Vysjinskij, Moskvarättegångarnas exekutor, men var samtidigt inte värre än att också Säpo kunde beskriva honom som ”hjärtegod” och som ”ett stort barn”.

Gustav Johansson (1895–1971) är en central gestalt i den svenska kommunismens historia. Han föddes i Ransberg i Västergötland, växte upp i armod, blev i unga år charkuteriarbetare och gled så småningom in i den socialdemokratiska ungdomsrörelsen. Som så många i denna gick han åt vänster i partisplittringen 1917, och i alla de efterföljande avknoppningarna gjorde han detsamma. 1921 skulle Kominterns anslutningstaser antas, vilket ledde till att en första grupp under den blivande försvarsministern Ivar Vernerström sipprade tillbaka in i moderpartiet. Johansson stod kvar. 1924 sparkades den gamle ungdomsidolen Zäta Höglund ut ur Komintern. Johansson stod återigen kvar. 1929 ställde SKP in sin första majdemonstration på grund av dåligt väder.

► Martin Jonols.

Den dåvarande ledningen med Nils Flyg och Karl Kilbom blev utskrattade i Moskva. Den tyske Kominterndelegaten Walter Ulbricht påminde om att det under revolutionen alltid är dåligt väder, och ut åkte både Flyg och Kilbom. Principfast och lojal stod Gustav Johansson ännu en gång kvar. Inte en tum skulle ges åt reformister och socialfascister. Efter den palaver som utbröt på hemmaplan blev Johansson så småningom redaktör för den nystartade tidningen *Ny Dag* och där kvarstod han till 1959. Han satt också i riksdagens andra kammare fram till 1962. Jonols berättar att det i morföräldrarnas våning fanns ett imponerande porträtt i olja av morfadern, på socialistrealistiskt sätt omgiven av byggnadsställningar. Proveniensen var oklar, men tanken var sannolikt att den skulle hängas i Regeringskansliet efter att revolutionen fullbordats. Så skulle den principfaste stalinisten tackas. Inte ens efter att Chrusjtjov börjat revidera bilden av Stalintiden på den 20:e partikongressen 1956 tycks Johansson ha sett några flagor i Stalins verk.

HISTORIKER BRUKAR INTE vara särskilt förtjusta i att psykologisera, men icke desto mindre är det svårt att efter läsningen av Jonols bok inte fundera i sådana banor. Vad utmärker ett gauche caviar-psyke? Hur förhåller man sig till faktum att den levnadsstandard man tar för given förvägras nästan alla i de mönstersamhällen man hyllar? Är det ens en fråga som tränger sig på? Det tycks inte så. Ska man ändå försöka samla ihop några karaktärsdrag skulle det möjligen vara följande.

För det första hatar man avfallingar. ”Re-

negat” är på denna ideologiska flank ett skällsord av helt annan magnitud än ”till höger”. I själva verket kan man hata personer i den relativa ideologiska närmiljön mer än personer med diametralt motsatta uppfattningar. Jonols berättar om hur morfar Gustav kunde stå och klucka i riksdagskorridorerna med flera högerpartister. Gamla kommunistiska medkämpar som inträtt i socialdemokratien bemöttes däremot med iskyla.

”Renegat’ är på denna ideologiska flank ett skällsord av helt annan magnitud än ’till höger’. I själva verket kan man hata personer i den relativa ideologiska närmiljön mer än personer med diametralt motsatta uppfattningar.”

För det andra kan man tala om en oförmåga att löpa linan ut. Jämlighet är ett oomkullrunkeligt ideal, men någonstans får det ändå finnas en gräns. Som flera andra i den kommunistiska rörelsen kom Gustav Johansson till Moskva för att studera vid Leninskolan. Med sig hade han sin hustru, professorsdottern Eva Palmær, och i sina radikala föresatser beslöt paret att inte ha något tjänstefolk. Det var kanske storstilat, men helt kunde man inte hålla sig. Någon ”liten människa” fick man ändå ha som kunde komma några timmar mitt på dagen.

EN TREDJE FAKTOR är det teoretiska allvarret. Det fanns en total tro på dogmen och dess uttolkare i Moskva. Att i nuet tolka trossatserna rätt var dock inte alltid så lätt. Under sin existens lade Komintern flera gånger om den taktiska kursen alltefter som man ändrade tolkning av vilket stadium kapitalismen för tillfället var i. 1928 förkunnades ultravänstertaktiken. Då gällde det att vara offensiv och ideologiskt renlärig. Några år senare bytte man raskt till enhetsfrontstaktiken. Då skulle man i stället vara inkluderande och skapa politiska allianser. Ytterligare några år senare slöt Sovjetunionen en pakt med Hitler-tyskland, fienden själv.

Det gällde att hänga med i svängarna. Det är lätt att förstå att detta födde en viss nervositet bland partifunktionärerna. Var man inte tillräckligt snabb i vändningarna, alternativt så snabb i sina slutsatser att

man föregrep Komintern, så åkte man ut. Det spända förhållningssättet gav upphov till litet olika beteenden bland partisterna. Sven Linderot, i tidens fullbordan partiledare, började suppa och sparkade på fylan ner Jonols treårige morbror för en trappa så att han sänar strök med. En annan satte en drinkpinne i halsen på sovjetiska ambassadens cocktailparty och dog på kuppen. En tredje började snatta skaldjur och kallades därefter i gemen för Knutte Krabba. Jonols bjuder på en del komiska interiörer, men de grundar sig i stressen över nyckfullheten från Moskva. Det går att känna ett mått av sympati.

För det fjärde gäller det klockartron på kommunismen. Just beteckningen klockartrö är i sammanhanget väl valt, det tar fasta på kommunismens pseudo-religiösa kvaliteter. I sin stora krönika om kommunismen som illusion beskriver den franske historikern François Furet revolutionens funktion som religionssubstitut. Andra forskare har poängterat att det sovjetiska bruket att bära fram porträtt av Stalin och Lenin starkt påminner om det ryskortodoxa bruket av ikoner. Det religiösa förhållningssättet går igen också i Johanssons sätt att se på världshändelserna. Jonols skildrar hur de yngre delarna av släkten, ofta maoister, gick hårt åt den gamle i samband med händelserna i Tjeckoslovakien 1968. Med trygg förvisning avvisade han sina barns invändningar. Tids nog skulle de få se. Det finns en mening i allt. Tiden för oss obevekligen mot kommunismen, vägarna dit kan te sig krokiga, men det finns en stor plan. Så förhåller sig bara en person som är säker på historiens egen agens, att tiden obevekligt för oss in i den kommunistiska rosenträdgården.

DET ÄR SVÅRT att recensera Martin Jonols bok. Den kan inte kritiseras på facklitterära premisser. Hade det varit möjligt hade man kunnat anmärka på den underliga dispositionen med 183 staccato-artade kapitel, som löper över åtminstone tre olika tidsskikt och saxar mellan Säpo-rapporter, Johanssons texter, visor och dikter, berättelser och analysförsök på ett sätt som emellanåt gör läsaren förvirrad. Men det hindrar inte att de interiörer som beskrivs är rakt igenom fascinerande, och man lägger från sig boken med viss tacksamhet att det där socialistrealistiska porträttet aldrig fick hängas upp i något regeringskansli.

► Johan Stenfeldt är docent i historia, verksam vid Örebro universitet. Han är författare till *Renegater – Nils Flyg och Sven Olov Lindholm i gränslandet mellan kommunism och nazism* (2019).

Daniel Sonabend
Vi krossar fascister
– Historien om Grupp 43

(We Fight Fascists)

ÖVERS. BO GREIDER

BOKFÖRLAGET HANSSON BRUCE | 323 S.

ISBN 9789198170849

JUDISKA KRIGSVETERANER SLOGS MED BRITTISKA FASCISTER

Recensent **Håkan Blomqvist**

I DANIEL SONABENDS *Vi krossar fascister* får läsaren följa hur den antifascistiska rörelsen Grupp 43 gick från att vara en lösligt sammansatt grupp av judiska krigsveteraner till en disciplinerad organisation. Boken är bitvis medryckande, men i detta äreminne, som bygger på intervjuer med tidigare deltagare, saknas kritisk eftertanke kring våldstrategins följder.

HISTORIA

TJUGOÅRIGA BLONDA Wendy Turner var inte judinna men en brinnande antifascist som infiltrerade fascisterna, först som sekreterare men sedan med att ”ligga runt” med olika fascistledare för att få mer information.

Men så råkade hon stöta på fyra kvinnor från den antifascistiska grupp 43 hon själv i hemlighet tillhörde. De såg henne bara som älskarinna till en av fascistledarna utan en aning om att hon var deras egen spion. De ”slog henne sönder och samman”. Wendy försvann och återfanns först trettio år senare på ett mentalsjukhus i Kent. Därpå ”satte hon en plastpåse över huvudet och tog sitt eget liv.” En stupad hjälte i den antifascistiska kampen? Eller ett trasigt och utnyttjat offer i en sektstrid? Svaret ger sig inte självklart ur Daniel Sonabends skildring av den i huvudsak judiska Grupp 43:s gatustrider mot brittiska fascister i Londons East End åren efter andra världskriget.

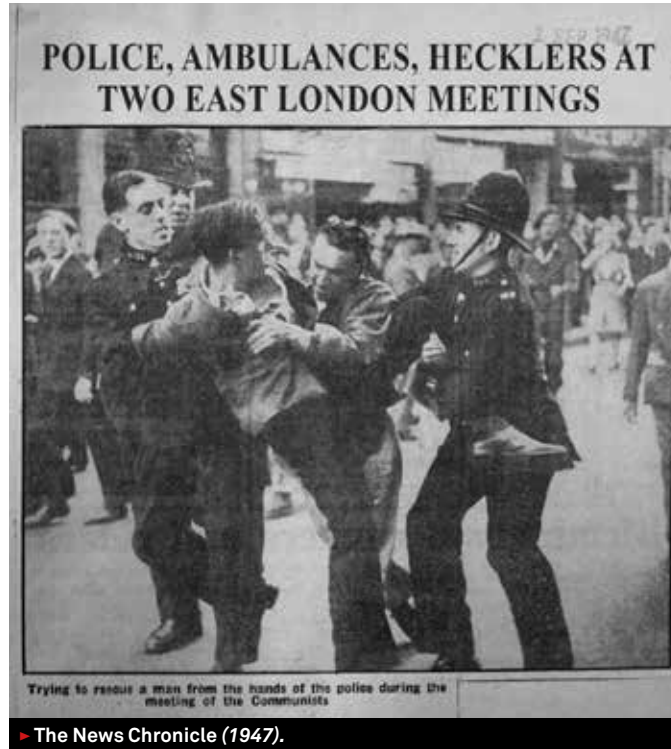
Oswald Mosley, den brittiska fascismens legendariska ledare, som i början av 1930-talet samlat tiotusentals svartskjortor till våldiga möten och marscher, försökte under de första efterkrigsåren återsamla sina gamla kämpar. Liksom han själv hade många varit internerade under de första krigsåren; med freden var det dags att förena den fragmenterade rörelsens olika grupper och småföhrers till ett nytt gemensamt parti. Vintern 1946–47 var, skriver Sonabend, en av de svåraste Storbritannien upplevt under 1900-talet. Segerglädjen från våren 1945 tycktes begravad under bränslekris, utkylda hem och stängda fabriker, livsmedelsbrist och massarbetslöshet i ett England, där ruinerna från blitzen ännu inte röjdes undan och bostadsbristen var svår. Samtidigt knakade det nyss så mäktiga brittiska imperiet i fogarna, medan konservativa samhällsgrupper fruktade Labourregeringens socialistiska retorik och reformprojekt.

I gathörn och på andra offentliga platser, särskilt i Londons folkliga East End med stor judisk befolkning, började Mosleys anhängare återkomma med portabla talartribuner från vilka de antisemitiska och fascistiska budskapen åter ljöd. Striderna i det brittiska mandatet Palestina, där judiska grupper inlett väpnad kamp mot brittisk militär för självständighet spetsade till läget. Antisemitiska stämningar som tidvis varit starka tycktes återuppväckas när folksamlingarna kring talarstolarna växte.

För en grupp demobiliserade – och dekorerade – judiska krigsveteraner som stridit mot Nazityskland till lands, sjöss och i luften var den fascistiska återkomsten oacceptabel. Labourregeringen såg åter-

ställandet av mötes- och yttrandefrihet efter krigsårens inskränkningar som centralt, och avvisade kraven på förbud. Hade veteranerna då stridit förgäves? Var folk-mordet på Europas judar glömt?

Beslutna att själva stoppa den fascistiska återkomsten började veteranerna angräpa gatumöten, verbalt genom häckling

”Bakom termen ’måttligt’ avtecknar sig emellertid en extremt våldsam verklighet, som bar prägel inte bara av de judiska veteranernas militära erfarenheter, utan även av brutaliteten i dåtidens East End.”

men också handgripligt genom att ställa till slagsmål bland åhörarna och storma talarstolarna, allt för att förmå polisen att upplösa sammankomsten med hjälp av ordningsstadgan. Vad som inledningsvis var spontana aktioner av upprörda judiska ex-militärer kom i september 1946 att förvandlas till ett närmast paramilitärt antifascistiskt kommando, när 43 unga judiska veteraner beslutade att organisera sig för att sätta stopp för den fascistiska reorganiseringen.

I kontrast till och i upprörd kritik mot de etablerade judiska organisationerna, inklusive den officiella judiska veteranorganisationen Association of Ex-Jewish Servicemen (AJEX) och Jewish Defence Council (JDC) som valde att inte störa fascisternas gatumöten utan hålla sina egna, rustade sig Grupp 43 för att fysiskt kämpa ned och driva bort alla fascistiska försök att erövra plats i det offentliga rummet. Bara tio år tidigare hade den legendariska drabbningen vid Cable Street i östra London ägt rum, när hundratusen demonstranter från arbetarrörelsen och de judiska kvarteren stoppat tretusen svartskjortor från att marschera genom stadsdelen. Tusentals polismän lyckades inte bana väg för marschen och än i dag minner en plakett på platsen om slagordet ”They shall not pass”, kopierat från det då inledda motståndet mot den spanska fascismen, ”No pasarán!”.

OM CABLE STREET den gången tycktes ha stoppat upp Mosleys vidare frammarsch, skulle inte heller hans senare försök få passera. I Sonabends framställning får vi – i minsta detalj – följa hur Grupp 43 gick från att vara en lösligt sammansatt grupp av judiska krigsveteraner, som mer eller mindre planlöst försökte bryta upp små fascistmöten till en disciplinerad organisation på som mest kanske tvåtusen medlemmar i London med ledning, lokalgrupper, ansvarigheter och en alltmer sofistikerad underrättelsetjänst med infiltratörer ända upp till Mosleys personliga livvakt. Det hela finansierades genom enskildas bidrag från judiska familjer och från affärsmän och företag vilka i tysthet stöttade motståndet mot antisemitism.

Hur den fascistiska agitationen tedde sig, vilka teman som återkom – från angrepp på ”judiska svartabörshandlare” och finanshajar till ”judisk kommunism” och ”judiska terrorister i Palestina” – hur och var fascistmötena regisserades med försök att både tränga in i östra Londons fattiga arbetarkvarter med ”Elefanten” – en bepansrad högtalarbil – och bland västra Londons medelklass eller studenter i Oxford, skildras utförligt, för att inte tala om gallerier av rivaliserande fascistledare på olika nivåer liksom av särskilt minnesvärda råskinn.

Men än utförligare följs Grupp 43:s noggrant planerade attacker på mötesvakter, talare, podier, bilar, tryckerier, tidnings-

försäljare och enskilda fascister på stan eller i deras egna hem. ”Skada inte döda”, sägs ha varit gruppens mottå, vars metoder betecknas som ”måttligt bruk av våld” för att hindra fascismens efterkrigsfrö att slå rot. Bakom termen ”måttligt” avtecknar sig emellertid en extremt våldsam verklighet som bar prägel inte bara av de judiska veteranernas militära erfarenheter, utan även av brutaliteten i dåtidens East End. Bland judiska ungdomar som anslöt sig låg ofta svåra erfarenheter av att ha misshandlats på skolgårdar, bakgator och i PUBar, överrösta av antijudiska glåpor.

TILL SKILDRINGENS ANGELÄGNA påminnelse hör att det brittiska imperiet inte utkämpade världskriget för judarnas skull. Antisemitism i olika samhällsskikt var inte oförenlig med de brittiska krigsmålen och kunde länge samexistera med patriotiska förkunnelser. Inte minst kom detta till uttryck när den sionistiska stridsgruppen Irgun i Palestina kidnappade och dödade brittiska officerare och sprängde Hotel David, det brittiska mandatets högkvarter i Jerusalem i luften sommaren 1946, med nära hundra dödsoffer.

Det upptrappade våldet mellan Grupp 43:s anhängare och den rekonstruerade fasciströrelsen passerade sin kulmen våren 1948. Då hade Oswald Mosley hösten innan för första gången sedan krigsårens framträtt offentligt och deklarerat bildandet av sitt nya parti, Union Movement. Ett försök att tala offentligt på första maj 1948 vid Ridley Road dränktes av häckling och i den efterföljande marschens katt-och-rätta-lek mellan fascister, motdemonstranter och polis lyckades till sist en liten grupp av Mosleys män ta sig igenom, ”genomblöta, blåslagna, nedblodade, många med kläderna sönderrivna eller nedfläckade av rutten frukt”. Men då befann sig den hastigt upplammande fasciströrelsen redan i nedgång och sönderfall på grund av inre splittning, avhopp och minskad tillströmning. I början av juni ansåg sig Grupp 43 fira ”sin största seger” genom att fullständigt slå sönder ett försök av Union Movement att genomföra en marsch till stadsparken The Level i badorten Brighton.

Fram till 1950 ägde ännu ett antal skärmytslingar rum, men när Mosley året därpå lämnade Storbritannien hade hans rörelse i praktiken upphört. Det hade också Grupp 43 gjort, som formellt upplöstes i juni 1950; medlemmarna manades att ansluta sig till AJEX. Rester av det fascistiska försöket spelade i form av enskilda aktörer en viss roll i kravaller mot invandrare i slutet av 1950-talet och som länkar till efterkommande vitmaktrörelser. På motsvarande sätt överfördes erfarenheter – och arkiv – från Grupp 43 till

1960- och 70-talets antinazistiska brittiska aktivistmiljöer och tidskriften *Searchlight* med fortsatt underrättelseverksamhet av Grupp 43:s slag, i Sverige kanske mest känt genom framlidne Stieg Larssons verksamhet.

DANIEL SONABENDS *Vi krossar fascister* är bitvis medryckande och spännande som ett slags politisk thriller i utomparlamentarisk skumraskmiljö. Men det bör understrykas att arbetet handlar om ett äreminne som byggts på intervjuer med något dussintal åldrade deltagare, stolta över sin historia. Här finns också källor i form av rättegångshandlingar, polisrapporter, brev och en föregångares biografi, Morris Beckmans. Han var en av gruppens ledare och utgav 2014 den självbiografiskt präglade *The 43 Group – Battling with Mosley's Blackshirts* varifrån en del av kampskildringarna hämtats (och ibland ifrågasatts i detaljerna). En antydning om hur Sonabend gått till väga skymtar i slutordets tack till ett av vittnena, Jules Konopinski som tillhörde gruppens yngsta medlemmar när det begav sig: ”varje gång vi samtalade så kom Jules ihåg ytterligare en fantastisk anekdot om gruppen.”

Och kanske just det tillhör bokens svagheter. I överflödet av anekdoter och detaljer om slagsmål, misshandel, stenkastning och polisingripanden, vem som pucklade på vem eller fick en betongklump i skallen, tenderar försöket att begripliggöra ett stycke angelägen historia att förvandlas till pojkbokslitteratur i vilken våldet förskönas. Att Sonabend ursprungligen avsåg att göra en film kanske kastar ljus över resultatet där själva skeendet tros tala sitt eget språk, men med minimal historisk kontext, analys och reflektion.

”Slaget om The Level”, Grupp 43:s ”största seger” där fascisterna fick stryk i Brighton sommaren 1948, framställs som början på slutet för Mosleys rörelse. Här till, skriver dock Sonabend, började det brittiska folkets levnadsvillkor förbättras och mandatet i Palestina upphörde ”så att den judiska gemenskapen där inte längre befann sig i krig med Storbritannien.” Men sådana förändringar var ju av en helt annan dimension än några hundra fascisternas och antifascisternas slagsmål på en brittisk badort. Inledningen av det kalla kriget medförde också att radikal antikommunism av Mosleys typ kunde flytta in i den etablerade politiken utan att behöva slåss på gatumöten. Där efterkrigstidens maktblock etablerades tonade utrymmet i marginalerna bort.

SONABENDS ÄREMINNE ÖVER Grupp 43:s kamp tycks även hindra honom från självkritisk eftertanke kring våldsstrategins

följder. Bidrog kanske dessa oupphörliga angrepp på möten och talarstolar till att skapa efterfrågad spänning och dramatik kring fascismens comeback? Antagligen hörde den kritiken till övriga judiska organisationers avståndstagande från Grupp 43, liksom oro för att våldet skulle underblåsa antisemitism. Det är alltså samma typ av konventionella invändningar som så ofta diskuterats i vår egen samtid när Antifascistisk aktion (Afa) eller andra antifascister försökt tysta nynazister och rasister med våld. Men om det förblir läsaren

”Bidrog kanske dessa oupphörliga angrepp på möten och talarstolar till att skapa efterfrågad spänning och dramatik kring fascismens comeback?”

okunnig eftersom argumenten från AJEX eller JDC inte redovisas eller diskuteras. Däremot framskymtar en besvikelse från den fascistiska sidan när deras möten och marscher inte attackerades, ja så till den grad att fascister i hemlighet tycks ha underrättat Grupp 43 om sina planer för att inte mötas av tystnad.

Att den typen av diskussion lyser med sin frånvaro kanske förklaras av det lilla, närmast programmatiska efterord som anger bokens ärende: att inför den yttersta högermarsch runt om i världen på 2000-talet, lyfta fram exemplet Grupp 43 med två huvudsakliga lärdomar. Den första är att ”fascism är våldspolitik” och att fascisterna ”måste besegras på deras egen hemmaplan” genom att ”slå dem dubbelt så hårt”. Den andra är att inte låta antifascism splittras av olika politiska eller andra åsikter om vilket samhälle vi vill ha.

En annan ståndpunkt kunde ju vara att vi tvärtom just genom demokratisk oenighet utvecklar ett bättre samhälle som utan gatuvåld berövar fascism dess grogrund. Det hindrar dock inte att Daniel Sonabends skildring av de judiska krigsveteranernas kamp utgör ett tänkvärdt bidrag till antifascismens – och fascismens – historia.

► Håkan Blomqvist är fil. dr i historia och föreståndare för Samtidshistoriska institutet vid Södertörns högskola.

Gunnela Björk

Lust och nöd

Karin & Nils Adamsson

– Sexualupplysningens pionjärer

HISTORISKA MEDIA | 320 S.

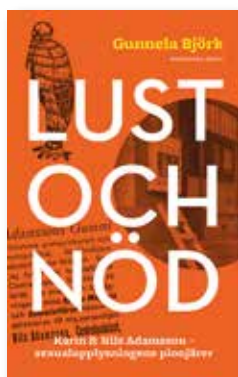
ISBN 9789177895213

SAMHÄLLS- FÖRÄNDRARE SOM FICK UTSTÅ SPOTT OCH SPE

Recensent Lisa Öberg

ATT DET UNDER de senaste femtio åren fötts allt färre önskade barn i Sverige bygger på en lång kamp för av sexualpolitiska aktivister. En del av dem har fått sitt erkännande, andra demoniserades länge. Till de senare hör paret Adamsson, vars preventivmedelshandel fick många att se dem som obskyra individer. De är nu föremål för en spännande biografi av Gunnela Björk.

HISTORIA

SNUDD PÅ OMÄRKLIGT inträffade en revolution i Sverige för cirka femtio år sedan. Den innebar att graviditeter till följd av rent misstag i stort sett försvann, och att nästan alla barn som föddes var önskade och välkomna. Faktorerna bakom revolutionen kan

härledas till tre processer. För första gången hade alla unga med sig en basal sexualkunskap från skolan. För det andra kunde kvinnor ta kontroll över sin fertilitet med p-piller. För det tredje blev det möjligt att utan större krångel göra abort tidigt under en graviditet. Följden blev att nästan varanda litet knyte på BB numera var efterlängtat. Elise Ottesen-Jensens mantra "Jag drömmer om den dag då alla barn föds välkomna" började besannas på ett nationellt plan. Vi tänker kanske inte så mycket på denna förändring, annat än när vi läser om länder med många föräldralösa barn. Till och med i ett rikt land som USA väntar i dag över hundra tusen barn på att bli del av en familj.

Bakom den tysta revolutionen i Sverige låg ett sekel av sexualpolitiska stridigheter och kamp mellan olika läger och opinionsbildare. Mest känd är väl Elise Ottesen-Jensen (1886–1973) som grundade RFSU 1933 och mot slutet av sitt liv blev ett respekterat namn, hedersdoktor vid Uppsala universitet och president i International Planned Parenthood Federation (IPPF). Mindre känd är kanske hennes tid som agitator och grävande journalist med avslöjande böcker som *Ovälkomna barn* och *Könslagarnas offer* om Sverige på 1920-talet.

Men före Ottesen-Jensen fanns det en tidigare generation av pionjärer. De var sällan respekterade (annat än av ett fåtal framsynta likasinnade) utan konstant ifrågasatta. En del av dessa fick så småningom en plats i ljuset, till exempel nationalekonomen och nymalthusianen Knut Wicksell, läkaren och folkbildaren Anton Nyström eller författaren och dramatiker Frida Stéenhoff. Men det fanns också en del av första generationens pionjärer som hamnade i skuggan och inte sällan demoniserades. Dessa har sällan fått sin historia berättad och fått vänta länge på sitt offentliga erkännande.

Ett par i den första generationen står i centrum för den innehållsrika dubbelbiografen *Lust och nöd: Karin & Nils Adamsson – Sexualupplysningens pionjärer*. Karin Hollman-Adamsson (1883–1958) och maken Nils Adamsson (1879–1939) hade många strängar på sina lyror, men ifrågasattes i decennier som tvivelaktiga geschäftmakare utifrån deras roll som företagare. Båda var födda under fattiga förhållanden, utom äktenskapet med det stigma det innebar. Och båda blev sensualister, aktivister, propagandister, detaljister och till mångas irritation även ekonomiskt framgångsrika. Äldre svenskar minns kondomautomaterna på väggen i offentliga lokalers toaletter med firmanamnet Nils Adamsson klatschigt textat.

Dubbelbiografins författare, historikern Gunnela Björk, upptäckte när hon fors-

kade inför en biografi om agitatorn Kata Dalström att Karin och Nils Adamsson kondolerade vid Dalströms begravning. Det blev upptakten till ett framgångsrikt grävande i dags- och föreningspress, pris-kuranter, politiska tal, småtryck och annonserilager. Björk fick också tillgång till Karin Hollman-Adamssons egen livsberättelse, en stomme och röd tråd i biografien.

DET UNGA BUTIKSBITRÄDET Karin Hollman visade tidigt höga ambitioner genom politiskt engagemang, förtroendeposter, kvällskurser efter långa arbetsdagar, och kontaktskapande med blivande inflytelserika krafter i samhället. Som tjugofem-åring deltog Karin i bildandet av ett kooperativt kvinnogille på Södermalm och blev snart "mer eller mindre uppslukad av den politiska kampen" som ledande kamrat i SSU.

Samtidigt, i maj 1908, blev symaskins-agenten Nils Adamsson frigiven från fängelset, där han suttit fem månader för bedrägeri. Han hade goda kontakter i Västsveriges vänsterkretsar, i vilka han dryftade "sina djärva planer på att sälja preventivmedel på postorder. Det borde vara en mer lönsam affär än att försöka sälja symaskiner till fattigt folk", tänker Nils. Sagt och gjort hyr han på hösten 1908 en lokal i Falköping, inhandlar ett parti "franska gummivaror" på kredit från Tyskland, döper butiken till Nyhets-Magasinet, annonserar i arbetarrörelsens tidningar och trycker sin broschyr *Pris- & Lärobok för her-rar och damer*.

"Ett kuvert" eller "ett gummi" blir kodord för det nya föremål, vars egentliga namn folk undviker att ta i sin mun. En annonstext för kondomer formulerades i stället så här:

Silvergummi, var och en inlagd i kuvert med bild, föreställande en vacker flicka i Paradisdräkt. [...] Inse nyttan av dessa artiklar och skriv idag till Nyhets-Magasinet.

DE NAKNA DAMERNA skulle så småningom försvinna och affärsverksamheten bli djupare förankrad i nymalthusianismen och en politisk rörelse med mottot "Kärlek utan barn" vars främste talesman var socialisten Hinke Bergegren, som betonade individens, inte minst kvinnans, rätt till frihet, njutning och lycka. Hinke menade att färre barn skulle ge arbetarklassen högre levnadsstandard men att det även krävdes en social revolution för människans frigörelse. För offentliga yttranden av denna åsikt sattes han i fängelse inte mindre än fyra gånger.

I målsättningen kärlek utan barn förenades även det unga paret Karin Hollman och

► Makarna Adamsson.

Nils Adamsson som hade idealismen och den politiska medvetenheten gemensam, samt – inte oviktigt – erfarenhet av företagande på det praktiska planet. Snart blir Karin Hollman anställd i Nils Adamssons centralt belägna, anslående sjukvårdsaffär med stora skyltfönster i Stockholms hjärta. Den ligger i det hypermoderna Centralpalatset vid Tegelbacken och har en imponerande entré, men också en diskret bakre ingång och en separat damavdelning där Karin tar plats bakom disken.

Karins och Nils idealism bärs av en önskan om större lycka för människor om de naturliga drifterna får uttryckas utan hämningar och rädsla för ovälkommen graviditet. Under rubriken ”Glädje, nöjen och trevnad” uttrycks detta i en av firmans broschyrer betitlad *Lifsglåde och sympati i könsfrågan*:

Åtrån att närmas i personlig beröring, samt att i samlag förenas med det andra könet är i sitt innersta väsen en blind naturföreteelse, en drift.

Denna formulering och andra i samma stil får till följd att sedlighetsrörelsen tar stryptag på den fria kärlekens förespråkare och riksdagen förbjuder 1910 drakoniskt dessutom all reklam för preventivmedel. Nils Adamsson har redan tidigare dömts för sårande av ”tukt och sedlighet”. Hans mål vandrar hela vägen till Högsta domstolen som ger honom två månader på Långholmen. Snart döms även Karin Hollman till två månaders fängelse, nu för brott mot ”lex Hinke” som en ny lag kallas. Den ovan citerade broschyren konfiskerades förstas. Lex Hinke förbjöd bland annat information om föremål avsedda att ”före-

bygga följder av könsungädda” och kom att gälla ända till 1938.

UNDER DESSA 28 år verkade firma Nils Adamsson på ett veritabelt minfält. Den juridiskt baserade förföljelsen avtog successivt när gränser etablerades för vad som fick sägas och vad som inte fick sägas i reklamen. Balansgången var dock svår, likaså kampen för att få det otidsenliga informationsförbudet bortröjt. Att tala i klartext var omöjligt; annonsören Adamsson fick hoppas att läsarna förstod vinken och skrev: ”Liten familj blir inte stor om man i god tid gör sina inköp hos oss”. Som uppskattad socialdemokratisk agitator kunde Karin ta ut svängarna litet mer:

Ett folkhem i detta ords vidaste och vackraste betydelse kan dock vårt land aldrig bli förrän de klassbetonade könslagarna försvunnit.

Hon krävde att informationsförbudet mot preventivmedel skulle avskaffas, likaså de hårda straffen för dem som av sociala omständigheter tvingats till illegal abort. I stället borde läkare få utföra abort när kvinnan befann sig i ”socialt och ekonomiskt nödläge”.

Mot slutet av 1930-talet övertog Karin Adamsson ansvaret för firman från sin make som gick bort endast sextio år gammal. Successivt försvann de produkter i firma Nils Adamssons sortiment som kunde användas för att utföra abort, såsom sköljkannor med slang och en sond som kunde föras in i livmodern och framkalla missfall.

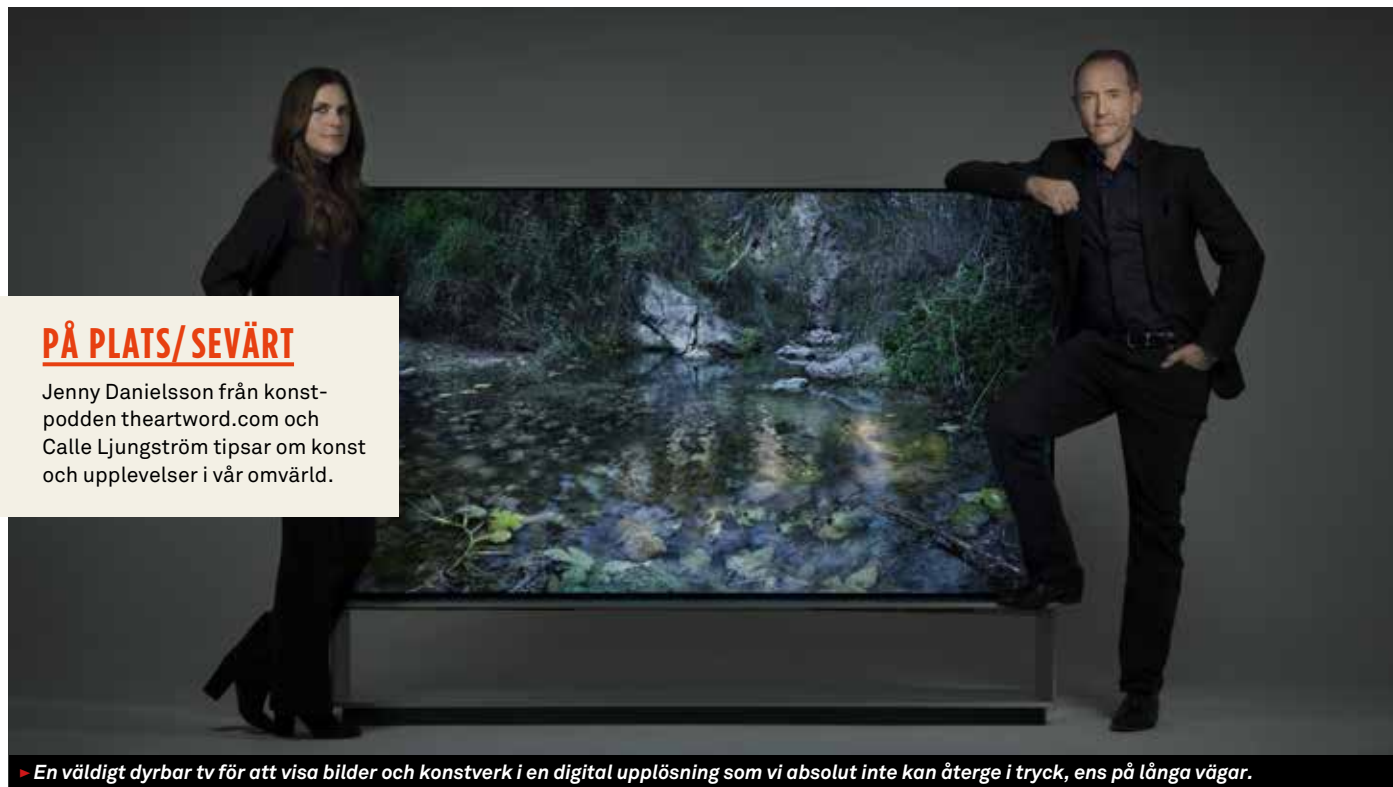
När information om preventivmedel äntligen blev tillåten 1938 stod företaget

redo för expansion med direktör Karin Adamsson i spetsen och sonen Sölve som disponent, och efter freden 1945 kunde familjeföretaget börja sin verkliga blomstringsperiod med filialer i många av Sveriges städer och en postorderförsäljning som numera aldrig stördes av polis och åklagare.

GUNNELA BJÖRKS SPÄNNANDE krönika om två betydelsefulla samhällsförändrare som fick utstå mycket spott och spe, skyggas inte för det personliga lidande som det innebar för Karin och Nils att ständigt betraktas som obskyra individer. ”Denna sida av preventivmedelshandeln låg som en slagskugga över oss i många, många år”, säger Karin i sina minnen. En liten tröst låg i det faktum att även respekterade samhällsmedborgare fanns bland kunderna och familjen Adamsson glädde sig varje gång en läkare steg över tröskeln till Nyhets-Magasinet. Men det stora stödet från etablerade makthavare uteblev och mediedreven mot ”Gummi-Adam” upphörde aldrig under hans livstid. Nils Adamsson återger bittett groteska liknelser från frikyrkliga media, som utmålade honom och hans hustru som ”ruttnande folkförörförare” brinnande av ”satanistisk åtrå att också fördärva andra”.

Paret Adamssons utforskare och historieskrivare Gunnela Björk konkluderar på sitt lätt lakoniska sätt: Belackarna var många, men de som offentligt försvarade preventivmedelsförsäljarna var få.

► Lisa Öberg är docent i historia vid Södertörns högskola.

PÅ PLATS/SEVÄRT

Jenny Danielsson från konstpodden theartword.com och Calle Ljungström tipsar om konst och upplevelser i vår omvärld.

► En väldigt dyrbar tv för att visa bilder och konstverk i en digital upplösning som vi absolut inte kan återge i tryck, ens på långa vägar.

EN VÄRLD I PIXLAR SOM DU ALDRIG SETT

SERGELGATANS KONSTHALL, STOCKHOLM

► En besjälad bildvärld fylld av den dramatiska spanska naturen flyttar in på en myllrande gågata mitt i Stockholms city. I mars 2022 visas utställningen "Mellan bergen och havet" av konstnärduo Alexandrov Klum på Sergelgatans Konsthall. Sedan 2020 har Iris och Mattias utforskat landskapet i sitt andra hemland Spanien, och resultatet är en utställningsupplevelse med film och fotografi i storformat. Det är också en utställning i ovanlig detalj. Genom att samarbeta med techjätten LG testar Alexandrov Klum den senaste tekniken inom bildåtergivning med upplösning ända upp till extrema 8K.

WWW.SERGELGATANSKONSTHALL.SE

► Iris och Mattias Alexandrov Klum

Alexandrov Klum
Mellan bergen och havet
Sergelgatans Konsthall
4–13 mars 2022
www.alexandrovklum.com

Mattias Alexandrov Klum är internationellt känd som naturfotograf, med en rad prestigefulla utställningar, priser och omslagsbilder på tidskriften *National Geographic* bakom sig. Sedan 2016 har han dock lämnat dokumentärfotografiet bakom sig, för att bilda en konstnärduo tillsammans med hustrun Iris Alexandrov Klum. De arbetar med konstnärliga projekt som vill undersöka hur vi kan skapa en djupare kontakt mellan människa och natur.

Med digitala kollage och smygande bildövergångar i videoverk bjuder de i en pop-up-utställning i Stockholm på en suggestiv och naturlyrisk gestaltning av platser och ögonblick kring deras nya hem i trakterna kring Valencia.

Bilderna och filmerna representerar en sorts "förhöjd" verklighet, och till det bidrar även den teknik som använts för att producera och visa dem. Den är nästan orimligt högupplöst, på ett sätt som inte är helt lätt att föreställa sig för de flesta av oss ännu.

Hemma ser vi på tv i HD, eller rent av 4K, och man kan redan i de formaten fråga sig om vi som tittar vanligen bryr oss så mycket om precis hur exakt någons hudporer återges i närbild.

I Alexandrov Klums utställning används marknaden kanske allra mest exklusiva tv-skärm, med väldiga 88" och upplösningen 8K. Det är inte en vanlig konsument-tv, utan hör till ett premiumsoriment med ett hisnande

► "Where the Walls Meet", 2022.

pris på en kvarts miljon kronor. Vi lär heller inte få se mycket i 8K på en tv hemma än på ett tag. Det är dyrt och krävande att producera och streama, men troligen kommer dataspelsindustrin att börja utforska formatet, med hjälp av 3D-grafik och artificiell intelligens för att generera rörliga bilder.

Rätt använt är det dock intressant att redan nu se vad konstnärer kan få ut av formatet. Vad kan det tillföra, vilka bilder är relevanta i så stora format, hur nära behöver vi kunna komma? Se Alexandrov Klums utställning om du är nyfiken på denna teknikutveckling. ■

ARTIKLAR & RECENSERADE TITLAR I DETTA NUMMER

Noterat 6	Politik & samhälle	Klas Grinell
Reportage..... 9	Nils Melzer	<i>Eudaimonia – Om det goda livet i klimat- omställningens tid</i>
Pandemipromenad i Los Angeles konstscen av Jenny Danielsson	<i>Fallet Julian Assange – En historia om förföljelse</i>	Recensent Andreas Nordlander] 54
Essä 12	Jens Rydström & David Tjeder	Henrik Brissman
Japansk italienare lade grunden till det svenska spelundret av Torbjörn Elensky	<i>Kvinnor, män och alla Andra – En svensk genushistoria</i>	<i>Framtidens historia</i>
	Recensent Christina Douglas 39	Recensent Gustaf Johansson 56
	Ludvig Beckman	Essä
	<i>All makt åt folket – Om en bortglömd idé & Åsa Wikforss & Märten Wikforss</i>	Borges motstod frestelsen att framstå som ett geni
	<i>Därför demokrati – Om kunskapen och folkstyret</i>	Av Per Klingberg 59
	Recensent Olof Hallonsten..... 41	Historia
I fokus	Utbildning	Anders Hammarlund
Urbankolonial safari på den svenska landsbygden	Lars Strannegård	<i>Judiska städer – En europeisk läsebok</i>
Av Erik Westholm 17	<i>Kunskap som känns – En lovsång till att lära sig något nytt</i>	Recensent Håkan Forsell 63
	Recensent Sten-Åke Stenberg..... 44	Fredrik Thomasson
Konstarterna & medier	Utblick	<i>Svarta Saint-Barthélemy – Människoöden i en svensk koloni 1785–1847</i>
Carl-Johan Malmber	Den svarta oljan på den vita duken	Recensent Fredrik Petersson 65
<i>Lyckans gåta – Marcel Prousts På spaning efter den tid som flytt</i>	Av Erik Florin Persson 46	Kent Andersson
Recensent Alexandra Borg 24	Filosofi & psykologi	<i>Järnålderns djur – I verklighet och saga</i>
Johan Heltne	Carl-Göran Heidegren	Recensent Karin Dirke 67
<i>Sympati för djävulen</i>	<i>Kamrater, anti-auktoritära, människor – Den nordiska filosofins ”1968”</i>	Martin Jonols
Recensent Bengt Ohlsson 27	Recensent Johan Strang 50	<i>Stalin på Östermalm</i>
Julia Voss	Sacharias Votinius	Recensent Johan Stenfeldt 69
<i>Mänskligheten kommer att förundras – Hilma af Klint. En biografi</i>	<i>Det samhällsbärande kontraktet – Individuation och likriktning i den västerländska civilisationen</i>	Daniel Sonabend
Recensent Inga Sanner 30	Recensent Joakim Nergelius 52	<i>Vi krossar fascister – Historien om Grupp 43</i>
Ben Wilson		Recensent Håkan Blomqvist 70
<i>Metropolis – Historien om mänsklighetens största triumf</i>		Gunnela Björk
Recensent Magnus Halldin 32		<i>Lust och nöd – Karin & Nils Adamsson – Sexualupplysningens pionjärer</i>
Lena Kåreland		Recensent Lisa Öberg 73
<i>Författarnas Paris – Från Balzac till Modiano</i>		
Recensent Gustaf Marcus 34		